

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI EMEKÇİLERİNİN MALİ VE
İKTİSADİ KOŞULLARA TEPKİLERİ:
BEYRUT'TA ÇALIŞANLAR VE MADUNLAR
(1890-1914)

Hamza ERDEM

2501190333

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. Yakup AKKUŞ

İSTANBUL – 2021

ÖZ
OSMANLI EMEKÇİLERİNİN MALİ VE İKTİSADİ
KOŞULLARA TEPKİLERİ: BEYRUT'TA ÇALIŞANLAR VE
MADUNLAR (1890-1914)

Hamza ERDEM

2501190333

Emek tarihi alanı, Osmanlı çalışmaları arasında uzun bir süre ihmal edilen bir alan olarak kalmıştır. 1990'lara kadar arşiv belgeleriyle çalışma yapılmamış ve çalışmalar genel olarak sendikal faaliyetler ve işçi hareketleri etrafında şekillenmiştir. Bu çalışmada, yeni emek tarihi yaklaşımları ele alınarak, Osmanlı emek tarihi yazımı üzerindeki yansımaları incelenmiş ve bu yaklaşımlar doğrultusunda 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve iktisadi koşulları karşısında emek kesimlerinin ortaya koyduğu tepkiler konu edinilmiştir. Çalışmanın temel hipotezlerinden biri olarak, emek hareketlerinin sadece merkezde değil taşrada da gerçekleştiğini göstermek amacıyla Beyrut vilayeti örneği seçilmiştir.

Osmanlı çalışma hayatının bir ayağını oluşturan işçiler, tepkilerini genellikle grev yöntemiyle, diğer bir ayağını oluşturan memurlar ise görev yerini terk etme ve iş bırakma gibi eylemlerle ifade etmiştir. Çalışma hayatının kırsal ayağını oluşturan köylüler ise bulundukları mevcut olumsuz şartları şikâyet dilekçeleriyle merkezi idareye bildirmişlerdir. Beyrut'ta Avrupa sermayesi altında çalışan işçilerin, geçim zorluğundan ve çalışma koşullarından, memurların düşük maaşlardan ve yüksek vergilerden, köylü kesimin ise genel olarak aşırı vergilemeden şikâyetçi oldukları gözlenmiştir. Tüm bu tespitler, Beyrut vilayeti özelinde, emek hareketlerinin taşradaki varlığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Emek, İşçiler, Memurlar, Köylüler, Beyrut

ABSTRACT

**THE REACTIONS OF OTTOMAN LABOURER TO FINANCIAL
AND ECONOMIC CONDITIONS: EMPLOYEES AND
SUBALTERN IN BEIRUT (1890-1914)**

Hamza ERDEM

2501190333

The field of labor history remained a neglected area for a long time among Ottoman studies. Until the 1990s, there was not any study based on archive documents and the existing ones were generally shaped around trade union activities and labor movements. In this study, by discussing the new labor history approaches, their reflections on Ottoman labor historiography were examined, and in line with these approaches, the reactions of the labor groups against the financial and economic conditions of the Ottoman Empire in the 19th century were evaluated. As one of the main hypotheses of the study, the example of the province of Beirut has been chosen to show that labor movements took place not only in the center but also in the countryside.

Workers, who constitute one part of the Ottoman working life, expressed their reactions generally by the method of strike, while the civil servants who constitute another part of them expressed their reactions by actions such as leaving their place of duty and work stoppage. Villagers, who constitute the rural part of the working life, reported their poor working conditions to the central administration by their petitions of complaint. It has been observed that while workers who are working under the European capital in Beirut complained about the financial difficulties and working conditions, the civil servants complained about low salaries and high taxes, and the peasants generally were complainants because of excessive taxation. All these findings show the existence of labor movements in the provincial areas, especially in Beirut.

Keywords: Ottoman Empire, Labor, Workers, Civil Servants, Villagers, Beirut.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında gelişen mali ve iktisadi koşulların emek kesimlerini nasıl etkilediğini örnek olaylarla analiz etmeyi amaçlamaktadır. İmparatorluğun mali ve iktisadi durumuna karşı sadece işçilerin değil aynı zamanda memurların ve köylülerin de tepkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma, emeği sadece fabrikayla ve sanayileşmeyle sınırlandıran mevcut yaklaşımlara karşı daha kapsayıcı bir tutumla birlikte imparatorluğun taşrasında da emek hareketlerinin olduğu gösterilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Beyrut vilayeti örnek alınmış ve vilayet dâhilinde işçilerin, memurların ve köylülerin tepkilerine odaklanılmıştır.

Çalışmanın oluşması ve sonlandırılması sürecinde ilgisini ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Yakup Akkuş'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu çalışmaya fikir ve yönlendirmeleriyle katkı sunan Doç. Dr. Kadir Yıldırım'a ve Prof. Dr. Alp Yücel Kaya'ya ayrıca minnettarım. Akademik gelişimimi yönlendiren, teşvik eden, beni sürekli dinleyen ve üzerimde çok emeği olan hocalarım Prof. Dr. Kaya Bayraktar ve Dr. Öğr. Üyesi Murat Çelik'e de teşekkür etmek isterim. Son olarak tez çalışmam boyunca maddi, manevi desteklerini eksik etmeyen başta anne ve babam olmak üzere, tüm yakınlarıma şükranlarımı borç bilirim.

Hamza Erdem, İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar LİSTESİ.....	vii
GRAFİK LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEK TARİHİ YAZINI VE OSMANLI EMEK TARİHİNİN GELİŞİMİ

1.1. Sıradan Olanın Tarihi: Aşağıdan Tarih.....	6
1.2. Gelenekselden Yeniye Emek Tarihi	8
1.3. Küresel Emek Tarihi	12
1.4. Maduniyet Çalışmaları.....	15
1.5. Devletlülerin Tarihinden Reayanın Tarihine: Osmanlı Emek Tarihi.....	18
1.5.1. Osmanlı'da Maduniyet Kavramı Üzerine	25

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL OSMANLI MALİ-İKTİSADİ KOŞULLARI VE TOPLUMSAL HUZURSUZLUKLAR

2.1. On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Ekonomisinin Görünümü	30
2.1.1. On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarımı	32
2.1.2. Sanayi ve Ticaret	33
2.1.3. Malî Bunalım.....	39

2.2. On Dokuzuncu Yüzyıl İktisadiyatının Osmanlı İşçisi Üzerindeki Etkileri.....	42
2.2.1. 1870-1907 Osmanlı İşçi Hareketlerine Dair Örnek Olaylar.....	43
2.2.2. Osmanlı İşçi Hareketlerinde II. Meşrutiyet Etkisi.....	48
2.3. Çalışma ve Yaşam Koşullarına Dair Karşılaştırma: İngiltere, Osmanlı ve Hindistan İşçileri	52
2.3.1. İngiliz İşçilerin Yaşam ve Çalışma Koşulları.....	53
2.3.2. Osmanlı İşçilerinin Yaşam ve Çalışma Koşulları	57
2.3.3. Hintli İşçilerin Yaşam ve Çalışma Koşulları.....	62
2.4. Enflasyon ve Maaşlılar: Osmanlı Memurlarının İktisadi Durumları	67
2.5. Vergi ve Gasp Bağlamında Osmanlı Köylüsü	74
2.5.1. Köylülerin Vergi Baskısına Tepkileri: Örnek Olaylar	80
2.5.2. Aşiretler, Ağalar ve Gasp: Köylülerin Mülkiyet Mücadelesi.....	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI BEYRUT'UNDA İKTİSADİ DURUM VE EMEĞİN TEPKİSİ

3.1. Beyrut'ta İktisadi Görünüm: Tarım, Sanayi ve Zanaat.....	88
3.1.1. Mali Durum	90
3.1.2. Avrupa Kapitalizminin Taşra Durağı: Beyrut'ta Ticarileşme	93
3.2. Beyrut'ta Çalışma Hayatı ve Kent Yoksulluğu.....	96
3.2.1. Gayrimeşrular, İşsizler, Yoksullar.....	100
3.3. Beyrut'ta İşçiler: Mücadeleler ve Grevler	103
3.3.1. Beyrut Limanı'nda Sermaye ve Emek: Beyrut Liman-Rıhtım Şirketi, Hamallar ve Mavnacılar	105
3.4. Beyrut'ta Memurların Tepkileri: Vergiler, Maaşlar ve Hayat Pahalılığı.....	109
3.4.1. Askerler ve Polisler	111
3.5. Beyrut Kırsalında Vergi Baskısı: Köylü Tepkileri	114
SONUÇ	118
KAYNAKÇA	119

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Emek Süreçleri.....	13
Tablo 2: Anadolu'nun Toplam İhracatı ve Tarımın İhracat Sektöründeki Yeri, 1876-1908 (Değerler Pound Olarak Verilmiştir)	32
Tablo 3: Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğrudan Yabancı Yatırımlar.....	35
Tablo 4: 1894 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı Ülkelerle Dış Ticareti	36
Tablo 5: 1878-1888 Osmanlı Dış Ticareti.....	37
Tablo 6: Osmanlı Borçlarının Alacaklı Ülkelere Göre Dağılımı, 1881-1914 (Milyon İngiliz Sterlini Olarak)	40
Tablo 7: 1872-1907 Grevlerinin İşkollarına ve Kentlere Göre Dağılımı	45
Tablo 8: Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık)	49
Tablo 9: İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık)	50
Tablo 10: Ortalama Gelirlere Göre Vasıfsız İşçilerin Ücretleri, İngiltere (Pound)...	55
Tablo 11: 1913 Yılına Ait Farklı Kentlerdeki Günlük İşçi Ücretleri	58
Tablo 12: İstanbul'da Reel Ücretler, 1870-1914	59
Tablo 13: 1913-1915 Sanayi Sayımı Sonuçlarına Göre 1915'te Erkek, Kadın ve Çocuk İşçilerinin Ücretleri (Günlük, kuruş olarak)	60
Tablo 14: Vasıfsız İşçilerin Günlük Ücretlerinin İngiliz-Hindistan Karşılaştırılması, 1550-1849	63
Tablo 15: Hint İşçilerinin Reel Ücretleri, 1871-1981	64
Tablo 16: Hindistan Fabrikalarında İstihdam, 1891-1938	65
Tablo 17: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Uygulanan Kaimenin Erzak Fiyatları Üzerindeki Etkisi (Kuruş).....	69
Tablo 18: 1873-1882 Osmanlı Gelir ve Giderleri	70
Tablo 19: 1909 ve 1913 Yılına Ait Tahılların Üretim Miktarları ve Değerleri.....	89
Tablo 20: 1909 ve 1913 Yılına Ait Sınai Bitkilerin Üretim Miktarları ve Değerleri	89
Tablo 21: 1908-1913 Yılları Arası Beyrut'un Gelir ve Giderleri (Kuruş).....	90
Tablo 22: 1890-1912 Beyrut Dış Ticaret Rakamları.....	94

Tablo 23: 1892 Yılında Beyrut'ta Görev Yapan Ermeni Memurların İsimleri, Görevleri ve Maaşları.....	98
Tablo 24: 1902 Yılına Ait Yıllık Beyrut Polis Memurunun Yıllık Masrafları ve Gelirleri	111



GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: İngiliz İnşaat İşçilerinin Günlük Reel Ücretleri 1209-2004.....53



KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	:	Adı Geçen Eser
B	:	Receb
BOA	:	Başkanlık Osmanlı Arşivi
Bsk	:	Baskı
C.	:	Cilt
C	:	Cemaziülahir
CA	:	Cemaziyelevvel
Çev.	:	Çeviren
Haz.	:	Hazırlayan
L	:	Şevval
M	:	Muharrem
N	:	Ramazan
No.	:	Sayı/Numara
R	:	Rebiülahir
RA	:	Rebiülevvel
S	:	Safer

s. : Sayfa

S : Sayı

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ş : Şaban

Vol/V : Volume

vb. : ve benzeri

Z : Zilhicce

ZA : Zilkade

GİRİŞ

Osmanlı emek tarihi içerisinde yer alan çalışmalar, genel olarak imparatorluğun merkezi kentlerindeki işçi hareketleri ve işçi örgütlenmeleri çevresinde şekillenmiş ve taşra kentlerinde gerçekleşen işçi hareketleri ihmal edilmiştir. İstanbul ve Selanik gibi sanayi merkezlerinde, işçilerin çalışma koşulları veya ücret konusundaki mücadeleleri aktarılmış ve buna bağlı olarak işçi çevrelerinde örgütlenmeler ifade edilmiştir. Bu bağlamda Donald Quataert'in Selanik'teki işçileri konu edinen çalışmaları,¹ merkezi ve sanayileşen bir kentte işçilerin tavırlarını en iyi şekilde açıklamaktadır. Merkezi kentlerde gerçekleşen bu işçi hareketleri ve örgütlenmeleri aynı zamanda hem etnik hem ideolojik hem de toplumsal cinsiyet perspektifinden hareketle ele alınmıştır. Gila Hadar'ın Selanik'te Yahudi tütün işçilerini kadın işgücü üzerinden açıklayan çalışması,² Erdem Kabadayı'nın İstanbul'daki devlet fabrikalarında çalışan işçilerin etnik ve dini profillerini inceleyen çalışması,³ Stefo Benlisoy'un II. Meşrutiyet döneminde, İstanbul'da Rum işçilerinin sosyalist merkezli örgütlenmelerini ele alan çalışması,⁴ işçilerin merkez kentlerdeki durumlarını aktaran çalışmalar arasındadır.

Osmanlı emek tarihi araştırmacıları, sadece tek bir emek profili olan işçilerin çalışma koşullarına, ücretlerine ve tepkilerine odaklanmışlardır. Bu bağlamda farklı emek grupları ihmal edilmiş ve literatürde yer almamıştır. Memurların ve kırsalda

¹ Donald Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, der. Donald Quataert ve E. J. Zürcher İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 97-122; Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tütün Dumanlar", **Selanik (1850-1918) "Yahudilerin Kenti" ve Balkanların Uyanışı**, haz. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, 2. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.186-204.

² Gila Hadar; "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", **Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih**, Der. Amila Butuovic ve Irvin Cemil Schick, Çev. Güliz Erginsoy, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.137-163.

³ M. Erdem Kabadayı, "Working fort he State in Factory in İstanbul: The Role of Factory Workers Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire", **Unpublished PhD Thesis**, Ludwig-Maximillians-Universitat, München, 2008.

⁴ Stefo Benlisoy, **İstanbul'un İrgatları II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü**, İstos Yayın, İstanbul, 2018.

alışan köylülerin değişen siyasi, sosyal ve iktisadi koşullardan hangi ölçüde etkilendiği konu edinilmemiş ve memur, köylü gibi emek gruplarının iktisadi şartlar karşısında nasıl tepki verdikleri incelenmemiştir. Osmanlı emek tarihindeki memur emeğine yönelik araştırmaların eksiliğine dikkat çeken Yıldırım Koç, kapıkullarının birer mlkszleşmiş zgr ücretliler olduğunu belirtmiştir.⁵ Asker emeğinin de değerlendirilmesi gerekliliğinin ortaya çıkmasıyla birlikte Osmanlı emek tarihinde memurların konu edinilmesinin n açılmıştır. Kadir Yıldırım ise, 19. yüzyıl ve sonrası için memurların hayat pahalılığı karşısında verdikleri tepkileri incelemiş ve memurların mevcut iktisadi şartlara karşı nasıl bir tavır aldıklarını çalışmasında ele almıştır.⁶ Yıldırım, bu çalışmasıyla memurların da işçiler gibi tepkiler verdiğini göstermiş ve hatta memurların da grev yaptığını tespit etmiştir. Yıldırım, aynı zamanda Osmanlı emek tarihindeki bu eksikliğin giderilmesi için de bir yol açmıştır. Osmanlı'da memurların emek tarihinden ziyade daha çok sosyal tarih bağlamında ele alındığı diğer bir çalışma ise Carter V. Findley'e aittir. Findley, alışmasında Osmanlı memurlarının yıllar içerisinde dönüşümlerini, siyasi ve sosyal koşullarını aynı zamanda iktisadi koşullarını ele almıştır.⁷ Bu alışma, Osmanlı emek tarihi içerisinde memurların incelenmesi konusunda oldukça faydalı bilgiler içermektedir. 19. yüzyıl Osmanlı memurlarının parasal anlamda nasıl etkilendiğine yönelik diğer bir çalışma ise Ali Akyıldız'a aittir. Tanzimat reformları, kaime uygulaması ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının iktisadi hayat üzerindeki etkilerini inceleyen Akyıldız, bu tür etkenlerin memurlar üzerindeki etkisini de örnek olaylar üzerinden incelemiştir.⁸

Osmanlı'da emeği oluşturan diğer bir grup ise köylüler olmuştur. Osmanlı iktisadi hayatının önemli bir bölümünü kaplayan tarım, aynı zamanda toplumun büyük bir kesiminin çalıştığı bir sektördür. Osmanlı emek tarihi bağlamında ise köylüler ve çiftçiler, ücretli işçilik kadar araştırılmamış ve yine literatürde ihmal

⁵ Yıldırım Koç, **Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar**, İstanbul 1992.

⁶ Kadir Yıldırım, "19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahalılığı Kıskaçında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 32, 2015, ss.45-76.

⁷ Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, ev. Gül . Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.Bsk, 2016.

⁸ Ali Akyıldız, **Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Bsk, 2014, s.160.

edilen bir emek grubu olarak kalmıştır. Köylünün yaşadığı toplumsal dönüşümlerin iktisadi sonuçları çoğu zaman görmezden gelinmiştir. Osmanlı maliyesinin bunalımı, krizler, savaşlar, kıtlıklar ve kuraklıklar, Osmanlı köylüsünü doğrudan etkilemiş ve belirli tepkilerin oluşmasına yol açmıştır. Köylülerin, merkezi idarenin vergi politikasına karşı olan tepkileri, yerel iktidarlar tarafından oluşan baskılara karşı toplumsal gerginlikler, devlet odaklı tarih yazımı sebebiyle görmezden gelinmiş ve Osmanlı emek tarihi içerisinde de uzun bir süre yer edinmemiştir. Bu konuda E. Atilla Aytekin'in köylü isyanlarını konu edinen çalışması, hem Osmanlı emek tarihi için hem de kırsal çalışmalar açısından oldukça önemlidir.⁹ Osmanlı emek tarihi açısından diğer önemli bir çalışma ise Joel Beinin'in 19. yüzyıl Ortadoğu'sunda zanaatkârların ve işçilerin yanı sıra köylüleri ve çiftçileri de dâhil ettiği çalışmadır.¹⁰

Bu tez çalışmasında ise merkezi kentlerin yanı sıra taşrada da işçi hareketlerinin olabileceğini; memurların ve köylülerin de iktisadi şartlar karşısında belirli tavırlar sergileyebildikleri anlatılacaktır. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve iktisadi şartlarının hangi sosyal huzursuzluklara sebebiyet verdiği incelenecek ve farklı emek gruplarının tepkileri ele alınacaktır. Emeği sadece fabrikada değil, fabrika dışı birçok üretim ve hizmet sektöründe aramayı amaçlayan bu tez çalışması, sanayileşme ve fabrikalaşma olguları dışında da emeğin ifade edilebileceğini amaçlamaktadır. Aynı zamanda Osmanlı işçilerinin dünyadaki konumunu incelemek amacıyla İngiltere ve Hindistan gibi ülkeler örnek seçilerek Osmanlı işçilerinin yaşam ve çalışma koşulları, karşılaştırılmalı bir şekilde açıklanacaktır. İlk olarak emek tarihindeki farklı yaklaşımlar belirtilecek ve bu yaklaşımların Osmanlı emek tarihi üzerindeki etkisi ortaya konulacaktır. Daha sonra ise söz konusu yaklaşımlar doğrultusunda 19. yüzyıl Osmanlı iktisadi ve mali koşullarının farklı emek grupları üzerindeki tezahürü işlenecektir. İmparatorluk genelinde yaşanan emek hareketlerine ek olarak taşrada yani Beyrut'ta çalışanların ve madunların tepkilerine odaklanılacaktır. Çalışmanın ana bölümünü oluşturan

⁹ E. Atilla Aytekin, "Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms", *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis*, 57, 2012, ss.191-227.

¹⁰ Joel Beinin, *Modern Ortadoğu'da İşçiler ve Çiftçiler*, Çev: Defne Karakaya, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019, s.74.

“Osmanlı Beyrutu’nda İktisadi Durum ve Emeğin Tepkisi”, taşrada şekillenen iktisadi hayatı ve bu iktisadi hayatın emek hareketleriyle ilişkisini açıklayacaktır.

Taşra kenti olarak Beyrut’un örnek seçilmesinin amacı ise, 19. yüzyılda yükselen bir liman kentinde hem Avrupa sermayesinin hem de merkezi idarenin emek üzerindeki etkisini ölçmek ve genişleyen Batı kapitalizminin kentteki emeği doğrudan veya dolaylı yoldan nasıl dönüştürdüğünü incelemektir. Liman ile birlikte ticarileşmenin hızlıca artması merkez-taşra ilişkilerinin de dönüşmesine yol açmıştır. Dolayısıyla imparatorluk için Beyrut, ticarileşme açısından oldukça önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu bağlamda ticarileşmenin arttığı bir taşra kentinde ekonomik hacmin genişlemesi ve bu ekonomik hacmin çalışma hayatındaki etkileri irdenilecektir. Beyrut’ta işçilerin, memurların ve köylülerin iktisadi şartlara karşı verdiği tepkiler incelenirken ek olarak kent merkezinde bulunan işsizlerin, illegal iş yapanların durumları da örnek olaylarla birlikte ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEK TARİHİ YAZINI VE OSMANLI EMEK TARİHİNİN GELİŞİMİ

Emek tarihi, son yıllarda artan çalışmalarla birlikte, sosyal bilimlerin çeşitli alanları içerisinde kendisine yer bulmuş ve birçok disiplinle ilişki kurmuştur. Emek tarihi, iktisat tarihi, sosyoloji ve siyaset bilimi gibi alanlarla bütünleşip farklı yaklaşımlar geliştirmiştir. Bu bölümde emek tarihi alanında geliştirilen farklı yaklaşımlar ele alınacaktır.

İlk olarak emek tarihi ile aşağıdan tarih yazınının birbirleriyle olan ilişkisi incelenecektir. Aşağıdan tarih olarak adlandırılan bu tarih yazınının, geleneksel tarih anlayışından daha farklı bir perspektifle yazıldığını ve emek tarihinin başlangıç noktası olarak kabul edebileceğimiz bir yaklaşım olduğuna değinilecektir. Bu noktadan itibaren emek tarihi yazınının, farklı teoriler çerçevesinde nasıl şekil değiştirdiği ve hangi boyutlara ulaştığı vurgulanacaktır. Bununla birlikte ayrı bir çalışma alanı olan Maduniyet Çalışmaları¹¹, emek tarihi literatüründeki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkmış bir alandır. Bu alanda inceleyeceğimiz çalışmalar da emek tarihi literatürüne katkı sunmuş ve farklı bir yaklaşım geliştirmiştir. Dolayısıyla bu alanda çalışılmış konular da bu bölümde incelenecektir.

Birinci bölümde son olarak, küresel anlamda gelişen ve değişen emek tarihi çalışmalarının ve yaklaşımlarının Osmanlı emek tarihi yazınına etkileri tartışılacaktır. Bu alanda kaleme alınmış önceki çalışmaların, yürütülen mevcut çalışmalar için bir rehber niteliğinde olması, Osmanlı emek tarihi araştırmacılarını motive edecek bir unsurdur. Bu çerçevede, Osmanlı emek tarihinin gelişimine katkı sunan geleneksel ve revizyonist araştırmacıların, ele alacağımız yaklaşımlarla hangi düzeyde etkileşim kurdukları, Osmanlı emek tarihinin seyri için önemli bir konudur.

¹¹ 1.4. Maduniyet Çalışmaları başlığı altında, “Madun” kavramının anlamı ve bu anlamın Maduniyet Çalışmalarına olan etkisi ayrıntılı bir şekilde ifade edilecektir.

1.1. Sıradan Olanın Tarihi: Aşağıdan Tarih

Yakın zamanlara kadar tarih yazını, tarihe yukarıdan bakarak yöneticilerin, ünlülerin, zenginlerin, kısaca ön safta yer alan güçlülerin neler yaptığıyla ilgilenip, sıradan insanları göz ardı etmiştir. Sıradan insanların, tarihin bir parçası olarak görülmemesi üzerine aşağıdan tarih anlayışı gelişmiş ve işçilerin, kadınların, etnik ve dinsel azınlıkların araştırma konusu olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹² Aşağıdan tarih, geleneksel tarih anlayışını reddederek farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Kısaca, geleneksel tarih yazını savaşları, devlet adamlarını ve bürokratları konu edinirken; aşağıdan tarih “sıradan insanların” tarihini ele alır. Bunun yanında aşağıdan tarih, alt kültürün üst kültür ile olan ilişkisini konu edinir ve bu ilişkinin “üst kültür” lehine bir tahakküm ilişkisi olduğunu savunur. Gündelik hayatın işleyişi ile çok yakından bağ kuran aşağıdan tarih, bu anlamda alt kültürün tarihidir. Alt kültürün siyasi deneyimleri, ekonomik koşulları ve toplumsal konuşlanması tamamen aşağıdan tarihi ilgilendiren olaylardır. Sıradan insanların hikâyeleri, tarih yazını içerisinde üst kültüre kıyasla daha az bilinmektedir. Bunun en önemli sebebi, alt kültüre dair bilgilerin kayıt altına alınmasının çok daha zor olmasıdır. Birincil kaynaklarda, bu alt kültürün nasıl yaşadığı, nelerle ilgilendikleri, nasıl çalıştıklarına dair bilgiler son derece kısıtlıdır. İktisadi olarak değer yaratan ama siyasi düzende hiçe sayılan sıradan insanların kayıtları, daha çok sözlü tarih aracılığı ile aktarılmıştır. Bu ifade, sıradan insanların arşivlerde kayıtlarının olmadığı anlamına gelmemelidir. Fakat aşağıdan tarih bir yöntem olarak sözlü tarihi kullanmakta olup veri toplama yöntemi ve tarihsel kaynak oluşturma konusunda oldukça işlevsel bir niteliğe sahiptir.¹³

Aşağıdan tarihin, geleneksel tarih yazınına karşı tavrının kökeni, Fransız Annales Okulu ve Marksist yönteme dayanmaktadır. Fransız Annales Okulu, toplumsal dinamikleri ve sosyal ilişkileri anlamak için disiplinler arası bir yaklaşım tarzı geliştirmiştir. Benzer bir tutumla, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bir grup

¹² Jeremy Brecher, **History from Below: How to Uncover and Tell the Story of Your Community, Association, or Union**, West Cornwall, Stone Soup Books, 2018, s.2.

¹³ Sözlü tarih yazını için bkz. Stephen Caunce, **Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi**, yay. haz. Ayşe Ozil, Çev. Bilmez Bülent Can, Alper Yalçinkaya, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Marksist tarihçi de sıradan insanların hikâyelerini, sosyal ilişkilerini ve protesto biçimlerini anlamak için uğraşmışlardır.¹⁴ Bu tip bir Marksist bakışla, aşağıdan tarihin kapsamının genişlemesi ve kitlesel siyasi hareketlerden daha kapsamlı bir alana yönelmesi sonucunda klasik Marksist anlayıştan daha farklı bir yöntem aranmıştır.¹⁵ Bu yöntem arayışını, Edward Palmer Thompson başlatmıştır. Thompson'ın sınıf kavramına yaklaşımı, aşağıdan tarihe daha farklı bir bakış açısı kazandırarak, emek tarihinde de bir dönüşüme yol açmıştır. Bu dönüşümle birlikte emek tarihinde tartışılan yeni konular ve yeni bakış açıları ortaya çıkmış; işçi sınıfı tarihi farklı perspektiflerden ele alınmaya başlamıştır. İngiliz Marksist tarihçilerin, “Maduniyet Çalışmalarına” etkisi konusunda da Sabyasachi Bhattacharya, aşağıdan tarihin Üçüncü Dünya ülkelerinde ortaya çıkmadığını, İngiltere’de yapılan araştırmalar ve alıntılar sonucu geliştiğini ifade ederek, İngiliz Marksist tarihçilerini örnek göstermiştir.¹⁶

Aşağıdan tarihin, siyasi tarih ve geleneksel tarih dışındaki, sivil toplumu ele alan yaklaşımı sayesinde halkların tarihi de incelenmiş, marjinalleşmiş grupların da tarihteki rolleri ve etkileri konu edinmiştir. Bu sayede emek tarihi disiplini de farklı bakış açıları edinerek, sadece işçi ve işçi sınıfı tarihine odaklanmayarak, çeşitli emek gruplarının çalışma koşullarına, zor iktisadi şartlar altında nasıl tepkiler verdiğine veya farklı bir marjinal grubun yaşam koşullarına ve hikayelerine odaklanmıştır. Bu gruplar arasında, kadınlar, zanaatkarlar, köylüler, hamallar, memurlar, genel olarak fabrika dışı emek, seks işçileri vb. yer almıştır. Bahsedilen emek grupları zaman içerisinde emek tarihi çalışmalarının özneleri arasına girmiş ve araştırmacılar gelişen yaklaşımlar doğrultusunda daha kapsamlı çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda, emek tarihinde ortaya çıkan farklı yaklaşımlar diğer başlıklar altında ele alınacaktır.

¹⁴ Andrew Port, “History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory”, Wayne State University, Detroit, MI, USA, **International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences**, Vol.11, 2015, ss.108-113.

¹⁵ Jim Sharpe, “Aşağıdan Tarih”, **Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıları**, Der. Peter Burke, Çev. Turgay Sivrikaya, İstanbul, Isık Yayınları, 2020. ss.47-72.

¹⁶ Sabyasachi Bhattacharya, “History from Below”, **Social Scientist**, Vol.11, No.4, 1983, ss.3-20.

1.2. Gelenekselden Yeniye Emek Tarihi

Emek tarihi, doğası gereği ideolojik unsurlardan oluşmaktadır. Sonradan politikleşmiş bir durum söz konusu değildir. Emeğin durumu anlatılırken sermaye-emek çatışması veya devlet ile emek arasındaki huzursuzluklar işlenmiş ve politize olmuş bir anlatı ortaya çıkmıştır. Söz konusu anlatıyı geliştiren Marksizm olması nedeniyle bu başlık altında emek tarihinin Marksist ideoloji tarafından nasıl şekillendiği açıklanacaktır.

Gelenekselden yeniye emek tarihi, Marksist ve Neo Marksist yaklaşımlardan oluşmaktadır. “Geleneksel emek tarihi” olarak adlandırılan yaklaşım, klasik Marksist görüşün yer aldığı, Marx ve Engels’in ifadeleri doğrultusunda şekillenen bir yaklaşımdır. “Yeni emek tarihi” olarak adlandırılan yaklaşım ise İngiliz Marksist tarihçilerinin özellikle de Thompson’ın, klasik Marksizm’in dışına çıkarak, işçi sınıfı oluşumunun Sanayi Devrimi ile özdeşleştirilmemesi konusundaki yaklaşımıdır. Geleneksel emek tarihi ve Yeni emek tarihi arasında oluşan farklılıklar emek tarihi literatüründe çok farklı bir bakış açısı oluşturmuştur. Bu farklılıklardan doğan yeni yaklaşım birçok emek tarihi araştırmacısını için özgün bir çalışma alanı haline gelmiştir.

Geleneksel emek tarihi veya Kurumsalcı emek tarihi olarak adlandırılan yaklaşım 20. yüzyılın ortalarına kadar akademi dışındaki Marksistlerin işçi sınıfı hareketine odaklanıp, daha çok işçilerin çalışma koşullarına dayanarak ortaya koyduğu eserlerden oluşmaktadır.¹⁷ Geleneksel emek tarihinin temel eserlerinden biri Friedrich Engels’in 1845 yılında yayınladığı *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı eseridir. Engels bu eserinde, sanayi, maden ve tarım proletaryasını konu edinmiş ve büyük kentlerdeki işçi sınıfının çalışma koşullarına, sermaye ve emek arasındaki çatışmalara ve işçi hareketlerine değinmiştir.¹⁸ Engels, bu çalışması ile İngiltere’de sanayileşmenin toplumsal sonuçlarını analiz ederken, işçi mahallelerine girip

¹⁷ İbrahim Sarıkaya, “Marksizm ve Emek Tarihçiliği: Kültürel Dönemecin Sisi Dağılırken”, **Praksis**, 44-45, 2019, ss.84-104.

¹⁸ Friedrich Engels, **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu**, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1997.

işçileşmenin politik yönlerine de dikkat çekmiştir. Bu eserde dikkat çeken diğer önemli bir detay ise çalışmanın Eric Hobsbawm'ın önsözü ile başlamasıdır. Hobsbawm, sanayileşmenin işçiler üzerinde nasıl bir etki bıraktığını ve kapitalizmin ne gibi toplumsal sorunlara yol açtığını şöyle ifade etmektedir:

“Emekçi sınıfların durumu hakkında kitap yazma fikri, kendi başına orijinal değildir. 1830'lara gelindiğinde, aklı başında her gözlemci, Avrupa'nın ekonomik açıdan gelişmiş kesimlerinin, artık yalnızca yoksulun toplumsal sorunlarıyla değil, ama tarihsel olarak bir benzeri olmayan proletaryanın toplumsal sorunlarıyla karşı karşıya geldiğini apaçık görüyordu. Kapitalizmin ve ona bağlı olarak işçi sınıfı hareketinin evriminde belirleyici bir dönem olan 1830'larla 1840'larda işçi sınıfının durumu hakkında Batı Avrupa'nın her yerinde, çok sayıda kitap, broşür ve araştırma yayınlanmıştı”.¹⁹

Geleneksel emek tarihi, Engels'in çalışması ve klasik Marksist ideolojinin söylemleri doğrultusunda sadece sanayi işçisi etrafında şekillenmiştir. Ücretli işçilik, işçi-işveren ilişkisi ve bu ilişkiden doğan anlaşmazlıkların ifade edilmesi eski emek tarihi ve yeni emek tarihi arasındaki farklılığı oluşturmuştur. Sanayi işçisi dışında kalan kesim ve madun sınıf, Marx ve Engels'e göre *lumpen proletarya* olarak adlandırılmıştır. Marx, genelev sahiplerini, genelevde çalışanları, işsizleri ve diğer madun kesimi lumpen proletarya olarak adlandırmıştır.²⁰ Engels de *Köylüler Savaşı* adlı eserinde, yukarıda bahsedilen insanları bütün sınıflardan gelen en bozulmuş bireyler tortusu olarak nitelendirmiştir.²¹ Sanayi işçisi dışında kalan kesimin çalışma koşulları ve siyasi mücadeleleri eski emek tarihi tarafından göz ardı edilmiştir. Göz ardı edilen kesimin de belirli bir sınıf oluşumunu desteklediği ve siyasi mücadeleler içinde bulunduğu Thompson ile birlikte ortaya çıktığında, emek tarihi içerisinde sınıf oluşumuna farklı bir gözden bakılmaya başlanmıştır.

¹⁹ Eric Hobsbawm, “Sunu”, Friedrich Engels, **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu**, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1997. s.9.

²⁰ Bkz. Karl Marx, **Louis Bonaparte’nın On Sekiz Brumaire’i**, Çev. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

²¹ Friedrich Engels, **Köylüler Savaşı**, Çev. Kenan Somer, Ankara, Sol Yayınları, 1999, s.13.

Emek tarihinde yeni bir paradigmanın inşa edilmesi Thompson tarafından gerçekleştirilmiştir. Sınıf oluşumu kavramını farklı bir perspektiften okumuş ve eski emek tarihinin ihmal ettiği diğer kesimin, sınıf oluşumu içerisindeki katkılarını belirtmiştir. Teorik açıdan Marksizm'in temel iddialarına bağlı fakat bir yandan da eleştirel bir tavır ile sınıf kavramını sorgulamıştır. Sanayi devrimi sonrasında 18.yüzyılın ikinci yarısından 19.yüzyılın ortalarına kadar geçen süre içerisinde İngiltere'de sanayileşmenin sosyal ve siyasal sonuçlarını inceleyen Thompson, sanayi işçisi dışında kalan zanaatkârların, dokumacıların, ayakkabı tamircilerinin, tarım işçilerinin hikâyelerine odaklanmıştır. Thompson, 1963 yılında yayınladığı *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* adlı eserinde sınıf kavramını, deneyim ve insan ilişkilerinden oluşan bir kavram olarak tanımlamaktadır:

“Sınıftan, ilişkisiz ve birbirine benzemez gibi görünen bir dizi olayı, hem deneyimin hammaddesinden hem de bilinçte birleştiren tarihsel bir fenomeni anlıyorum. Bunun tarihsel bir fenomen olduğunun altını çiziyorum. Sınıfı bir yapı ve hatta bir kategori olarak görmüyorum. İnsan ilişkilerinde gerçekte olan (ve oluşumu da gösterebilen) bir şey olarak görüyorum.”²²

Sınıf oluşumu sürecinde işçiler, iktisadi ve sosyal olarak tarihin içinde bir nesne olarak değil, tam tersine oluşum içerisinde dinamiği olan aktif birer özne konumundadır.²³ Thompson, bu düşüncesi ile Marksizmi kısmen de olsa baskılayan bir soyutlama yaparak, sıradan insanların hikâyelerini ve bu sıradan insanların özgürleşme çabalarını mekanik bir süreç olmaktan çıkarmıştır.²⁴ İnsanın önceden belirlenmiş yapılarda ve gelişim süreçleri içerisinde tanımlanamayacağını, sınıf

²² E. P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çev.: Uygur Kocabaşoğlu, 4. basım, İstanbul, Birikim Kitapları (İletişim Yayınları) , 2015, s.39.

²³ Y. Doğan Çetinkaya, “Sefaletten İhyaya”: Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, E. P. Thompson ve Yeni Kuşak Çalışmalar”, *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar*, yay. haz.: Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s.11.

²⁴ Sean Scalmer, “Experience and Discourse: A Map of Recent Theoretical Approaches to Labour and Social History”, *Labour History*, No.70, 1996, ss.156-168.

kavramının sosyolojik bir yapıdan ziyade tarihsel bir dinamiği olduğunu belirterek, Marksizm eleştirisinden kaçınmamıştır.²⁵

Thompson, Sanayi Devrimi sonrası işçilerin doğrudan fabrika altında çalışmadıklarını, 1830 yılında bile işçilerin önemli bir kısmının, büyük imalathanelerde veya endüstrilerde değil, zanaatkâr olarak küçük atölyelerde, ayrıca evlerde veya inşaatlarda çalıştıklarına dikkat çekmiştir.²⁶ Dolayısıyla işçi hareketlerinde, işçilerin siyasi ve iktisadi mücadeleleri göz önünde bulundurulurken fabrika dışı emeğin merkezi bir noktada olması bu bağlamda önemli olmuştur. Thompson, Avrupa işçi hareketlerinin önemli iki olayı Luddist ve Çartist hareketinden bahsederken, ayakkabıcı, dokumacı, eğerci, kitapçı, küçük esnaf ve inşaat işçisinin bir fabrika işçisi kadar önemli bir rol oynadığını tespit etmiştir. Sınıf bilincinin veya sınıf hareketinin oluşumu sürecinde Thompson'ın açıkladığı gibi, işçinin sadece belirli bir mekanizma altında olması ve üretim ilişkileri noktasında işçinin belli bir yere konumlandırılması bilinç ve hareketin oluşmayacağı anlamına gelmemektedir.²⁷ Bu anlamda Thompson'ın yukarıda verilen ifadesi, fabrika dışı emeğin de sınıf bilincinin oluşumu noktasında nasıl hareket ettiğini göstermektedir.

Geleneksel emek tarihi ve yeni emek tarihi arasındaki en belirgin fark, sınıf kavramının ele alınışı ve işçi hareketleri bağlamında oluşmuştur. Marksist ideoloji çevresinde oluşan klasik veya eski emek tarihi ve yine Marksist ideolojiye bağlı kalarak, kavramsal bir eleştiri sunan Thompsoncu yaklaşım, emek tarihi literatürünün iki önemli yaklaşımları olmuştur. Fakat emek tarihi literatürü bu iki yaklaşımla sınırlı değildir. Geleneksel ve yeni emek tarihinin eleştirilmesi sonucu emek tarihi daha farklı yaklaşımlarla zenginleşmiştir. Thompsoncu yaklaşım, emek tarihi çalışanlarına yeni bir dönemeç sunsa da emek tarihinde son zamanlarda ortaya konan çalışmalar yeni yaklaşımlar üzerinden yürütülmektedir. Bu yaklaşımlar Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü merkezli, Marcel van der Linden tarafından geliştirilmiştir.

²⁵ Harvey J. Kaye, **İngiliz Marksist Tarihçiler**, Çev. Arife Köse, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.226.

²⁶ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu** a.g.e., s.293.

²⁷ Thompson, **a.e.**, s.248.

1.3. Küresel Emek Tarihi

Emek tarihi literatüründe küresel emek tarihi, eski ve yeni emek tarihi yaklaşımlarının eleştirisi üzerine Marcel van der Linden öncülüğünde gelişmiştir. Küresel emek tarihi, ideolojik kalıpların dışında oluşan bir yaklaşımdır. Linden, kendisinden önce var olan yaklaşımların eksikliklerini eleştirerek emek tarihinde sınırları aşan bir yaklaşım ortaya koymuştur. Avrupa merkezilik, metodolojik milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet gibi kavramlar üzerinden eski ve yeni emek tarihini eleştirirken, emek tarihinde Marksist ideolojinin en keskin eleştirisini sunmuştur. Küresel emek tarihi bugün birçok ülkede ve birçok araştırmacı tarafından benimsenen bir yaklaşım olmuştur. Bu başlık altında ise küresel emek tarihi, alanın öncü isimi olduğundan dolayı Linden'in çalışmaları üzerinden değerlendirilecektir.

Küresel emek tarihi, işçiyi ve işçinin refah durumunu, çevresel faktörlerin çalışma koşulları üzerindeki etkisini, işçilerin toplumsal hareketlerini, işçi-işveren ilişkilerini ulus ötesi bir perspektifte inceleyerek, kıtalar arası bir yaklaşım benimser. Ulus ötesi yaklaşım, coğrafi mekândan ziyade kıtanın veya bölgenin tarihsel dinamikleri ile incelenmesi anlamına gelmektedir. Linden, çalışma ilişkilerinin incelenmesinde emeği bir bütün olarak ele almış ve emeği, hem ücretli hem ücretsiz veya özgür- özgür olmayan olarak nitelendirmiştir. İşçinin içinde bulunduğu yaşam koşullarını toplumsal formatta ele alırken, işçinin ailesiyle olan ilişkilerini de toplumsal cinsiyet bağlamında, çalışma ilişkilerinde önemli bir rol oynadığını ifade etmektedir.²⁸ Araştırmacıların, kendi sınırlarının dışına çıkması gerektiğini, aynı zamanda küresel emek tarihinin büyük ölçekli çalışmalar ortaya koymasının şart olmadığını belirtmektedir. Çalışmaların, mikro tarih kapsamında da ele alınabileceğini, bir ailenin veya küçük bir köyün de çalışma alanı olabileceğini vurgulamaktadır.²⁹ Dolayısıyla Linden, emek tarihinin mikro çalışmalar çerçevesinde de olabileceğini ifade ederek, emek tarihi disiplinine farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu anlamda, çiftliklerde çalışan tarım işçilerinin, ev içi hizmetlerde

²⁸ Marcel van der Linden, **Workers of the World: Essays Toward a Global Labor History**, Vol.1, Brill, 2008, s.6.

²⁹ Marcel van der Linden, "The Promise and Challenges of Global Labor History", **International Labor and Working-Class History**, No.82, 2012, ss.57-76.

çalışan kadınların, köle emeği veya mahkum emeği gibi birçok farklı emek türünün emek tarihine dahil olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu emek türlerinin ulus ötesi yaklaşımdan sıyrılarak farklı bölgelerden veya kıtalardan karşılaştırılmalı çalışmalara yol açtığı da belirtilmelidir.

Emek kavramının genişlemesiyle işçi ve işçiyi tanımlama sorunsalı yeni bir boyuta ulaşmıştır. Marksist perspektiften bakılan işçi ve emek kavramları, Linden ile birlikte daha farklı ve daha geniş ölçüde kavramsallaştırılmıştır. Linden, ücretli veya ücretsiz emek, denetimli veya özgür emek olarak sınıflandırdığı emek türleri için kapitalizmi ve Sanayi Devrimini doğrudan baz almamıştır. Feodal ilişkilerin hakim olduğu yüzyıllarda köle emeğini de araştıran Linden, emek süreçlerini yaklaşık 14. yüzyıldan itibaren incelemiştir. Bu anlamda küresel emek tarihi, kapitalizmin ortaya çıkışını işçileşme sürecine bağlayan ve ücretli emek haricindeki farklı çalışma şekillerini geri kalmışlık olarak nitelendiren geleneksel yaklaşıma karşı çıkmıştır.³⁰ Linden, emek süreçlerini şu şekilde değerlendirmiştir;

Tablo 1: Emek Süreçleri

	Özerk	Denetimli
Ücretsiz	Ev işçiliğini ve diğer geçim işçiliğini içerir.	Feodal serfliği ve köleliği içerir.
Ücretli	Serbest meslek biçimlerini (Ör. küçük çiftçiler, zanaatkarlar ve dükkan sahipleri), üretici kooperatiflerini ve işverenleri içerir.	Borçlu kölelik ve sözleşmeli emek gibi geçici özgür emek biçimlerinin yanı sıra ücretsiz ücretli emeği içerir.

Kaynak: Marcel van der Linden, Jan Lucassen, **Prolegomena for a Global Labour History**, International Institute of Social History, 1999, s. 9.

³⁰ Christian G. De Vito, “New Perspectives on Global Labour History. Introduction”, **Workers of the World**, Vol.1, No.3, 2013, ss.7-29.

Tabloda, ifade edilen ücretsiz ücretli emek, işçinin yasal olarak özgür olduğunu, emeğini müzayede usulü sattığını ve işini kendi belirleyebildiği bir emek biçimidir.³¹ Dolayısıyla Linden, emek süreçlerini belirlerken emeğin sadece organize haline değil aynı zamanda organize olmayan haline de odaklanmıştır.

Linden, küresel emek tarihi yaklaşımını metodolojik milliyetçilik ve Avrupa merkezci düşüncenin eleştirisi üzerine inşa etmiştir. Küresel emek tarihi, emek tarihi yazınına ulusötesi bir perspektifle yaklaştığından dolayı metodolojik milliyetçilik anlayışını reddetmiştir. Metodolojik milliyetçilik, bir milleti, bir devleti diğer milletlerden veya diğer devletlerden kopuk ve bağlantısız bir şekilde incelemeyi amaçlayarak, toplumlara dar bir perspektiften bakmaktadır.³² Küresel emek tarihi ise metodolojik milliyetçiliğin aksine emek tarihi yazınında karşılaştırmalı çalışmalar yapılmasını hedeflemektedir. Linden, ulus devleti doğallaştırılmasını, tarihsel araştırmalar için temel bir birim olarak görülmesini eleştirmektedir.³³ Aynı zamanda Linden, metodolojik milliyetçiliğin aşılmasında Güneydeki tarihçileri örnek göstererek, emek tarihi yazınında, bir ülkenin bağımsız bir şekilde ele alınamayacağını fark etmiştir.³⁴ Linden'in diğer bir eleştirisi de Avrupa merkezci düşünce üzerinedir. Özellikle Thompsoncu yaklaşımı eleştirerek, Avrupa merkezciğin emek tarihi yazınındaki hegemonyasını kaldırmak istemiştir. Bu bağlamda yalnızca İngiltere ve Avrupa'nın sanayileşmeye bağlı olarak işçileşmesinin ifade edildiği bir anlayışın, küresel emek tarihi için hatalı ve yetersiz olacağı kabul edilmiştir. Emek tarihi literatüründe üçüncü dünya ülkelerine yönelik çalışmaların yetersiz kaldığı görüşü maduniyet çalışmaları tarafından da eleştirilerek, yeterli düzeyde ele alınmadığı vurgulanmıştır. Küresel emek tarihi anlayışının daha fazla ilgi çekmeye başlamasıyla birlikte emeğin farklı kategorilerine dair

³¹ David Jary, Julia Jary, **Collins Dictionary of Sociology**, Collins, 2005. (Çevrimiçi), <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/free+wage+labour> , 26 Ekim 2020.

³² Anthony D. Smith, "Nationalism and Classical Social Theory", **The British Journal of Sociology**, Vol.34, No.1, 1983, ss.19-38. Aktaran: Yener Orkunoğlu, **Marksizm, Milliyetçilik ve Demokratik Ulus**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s.43.

³³ Linden, **Workers of the World: Essays Toward a Global Labor History**, a.g.e., s.7.

³⁴ Linden, "The Promise and Challenges of Global Labor History", a.g.e., s.61.

kavramsallaştırma çalışmaları da derinleşmektedir. Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü, 2018 yılı itibariyle 1500-2000 yılları arasındaki çalışma ilişkilerinin tanımlanması ve emeğin farklı kategorilerdeki anlamlarına odaklanmaktadır. Dünyanın her yerinden örneklerle, kölelik, sözleşmeli emek, serbest meslek gibi emeğin farklı biçimleri açıklanıp dünyada değişen iş ilişkilerini analiz edilmesi hedeflenmektedir.³⁵

1.4. Maduniyet Çalışmaları

Maduniyet Çalışmaları, emek tarihine katkı sunan diğer bir yaklaşımı oluşturmaktadır. Üçüncü Dünya ülkelerinden yükselen bu ses, aşağıdan tarih ve emek tarihi hakkında nitelikli eserler vermiştir. Gayatri Spivak, Ranajit Guha, Dipesh Chakrabarty ve Partha Chatterjee gibi Hintli akademisyenlerin oluşturduğu bu ekol, güneydeki aşağı sınıf olarak nitelendirilen insanların gelişim süreçlerine, sınıf bilinçlerine ve kimi zamanda çalışma koşullarına odaklanmıştır. Maduniyet Çalışmaları köylülerin, kırsal kesimde yaşayanların ve işçilerin hikâyelerini ele alarak, Batı dışında kalan dünyanın, toplumsal hareketliliğe ilişkin meselelerinde ihmalkâr bir tutum sergilendiğini ifade etmiştir. Aşağı olarak nitelendirilen insanların tarihte bir nesne değil bir özne konumunda olduğuna dikkat çeken Maduniyet Çalışmaları, İngiliz Marksist tarihçilerden özellikle de Thompson'ın yaklaşımından oldukça etkilenmiştir. Bu başlık altında Maduniyet Çalışmaları, ekolün öncü isimlerden birkaçının eserleri çerçevesinde incelenecektir.

Maduniyet Çalışmaları, ilk olarak 1982 yılında yayımlanmaya başlayan bir derginin ismi olmuştur. Daha sonra ise yüzyılın başına gelindiğinde, Gramscici yaklaşım ve geleneksel tarih yazımı dışındaki yaklaşımlardan etkilenecek, belirli bir ekol ve kavram haline gelmiştir.³⁶ Maduniyet Çalışmalarını Hindistan'ın içinde bulunduğu iktisadi ve siyasi koşullar tetiklemiştir. Hindistan, 1960'lı ve 1970'li yıllarını son derece derin siyasi krizler ve çalkantılı olaylarla geçirmiştir. Bu

³⁵ Bu analizin ve projenin ayrıntılı bilgisi için bkz. <https://collab.iisg.nl/web/LabourRelations>, <https://iisg.amsterdam/en/data/data-websites/history-of-labour-relations-1500-2000>

³⁶ Vivek Chibber, **Post-Kolonyal Teori ve Kapitalizmin Hayaleti**, Çev. Afife Yasemin Yılmaz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.19.

dönemin en büyük siyasi krizi ve sonrasında iktisadi krize dönüşecek olan 1971 yılındaki Pakistanla savaş, ülkenin mevcut durumunu oldukça etkilemiştir. Savaşın iktisadi duruma yansımaları çok geçmeden belirmiş ve 1974 büyük bir demiryolu grevi gerçekleşmiştir.³⁷ Maduniyet Çalışmaları, bahsedilen koşullar altında ortaya çıkarken bir yandan da sömürge geçmişlerini sorgulayarak belirli bir yazın ortaya koymayı hedeflemiştir. Maduniyetçiler, sömürge tarihlerini sorgularken, bu sorgulamayı teorik bir zemin üzerinde inşa etmişlerdir. Dipesh Chakrabarty, *A Small History of Subaltern Studies* (Maduniyet Çalışmalarının Kısa Bir Tarihi) adlı makalesinde, Maduniyet Çalışmalarının, teorik olarak çıkış noktasında hem İngiliz Marksist tarihçilerin aşağıdan tarih yaklaşımından hem de Gramsci'nin belirlediği maduniyet yaklaşımından ilham aldıklarını belirterek, iki yaklaşımın da Marksist olduğunu ifade etmesinde rağmen Marx'ın determinist tavrını eleştirdiklerini açıklamıştır.³⁸ Marx'ı merkeze alan bir yaklaşımdan ziyade daha esnek bir tutum sergilenip, Marksist teori, bir amaçtan ziyade bir araç şeklinde kullanılmıştır.

Madun kavramı ilk olarak Antonio Gramsci tarafından Hapishane Defterleri olarak adlandırılan bir dizi makalenin içerisinde geçmiştir. Subaltern³⁹ olarak nitelendirilen kavram, yoksulların, tarım işçilerinin ve köylülerin sosyal, iktisadi ve siyasi şartlarını tanımlamaktadır. Örneğin, Chakrabarty 1890-1914 yılları arası Bengal Kalküta'da, jüt⁴⁰ işçilerinin çalışma koşullarına odaklanmıştır. Chakrabarty, Hindistan'ın en fazla işçi grubunu oluşturan jüt işçilerinin, sanayinin diğer sektörlerine göre daha az ücret aldıklarını, barınma, borçlanma ve sağlık gibi konularda ciddi sıkıntı çektiklerini ifade etmiştir.⁴¹ Chakrabarty, bu çalışmasında işçi sınıfı bilincinin oluştuğunu, aynı zamanda Hindu ve İslam dinine mensup işçilerin dini hassasiyetlerinden vazgeçmediği gibi, herhangi bir iktisadi zorluk karşısında da

³⁷ Chibber, **a.g.e.** , s.58.

³⁸ Dipesh Chakrabarty, "A Small History of Subaltern Studies", **A Companion to Postcolonial Studies**, Ed. Henry Schwarz and Sangeeta Ray, Blackwell Publishing, 2005, ss. 467-485.

³⁹ Latince sub (alt) ve alter (öteki) sözcüklerinden türemiştir.

⁴⁰ Jüt, ıhlamurgillerden, Hindistan'da ve Bangladeş'te yetişen, lifleri ip ve çuval yapımında kullanılan bir bitkidir.

⁴¹ Dipesh Chakrabarty, **Rethinking Working-Class History: Bengal,1890-1914**, Princeton University Press, 2000, s.9.

organize olan bir işçi sınıfını oluşturdıklarını vurgulamıştır.⁴² Maduniyet Çalışmaları içinde çalışılan diğer bir konu ise köylü ayaklanmaları olmuştur. Emek tarihinde de ihmal edilen bir konu olan köylü ayaklanmaları, aşağıdan tarih yaklaşımı ve Maduniyet Çalışmaları perspektifiyle incelenmeye başlanmıştır. Köylü ayaklanmalarının veya köylü şikâyetlerinin incelenmeye değer görülmemesi sanayi odaklı olan tarih yazınının sonucudur. Kırıldaki huzursuzlukların konu edinilmesi İngiliz Marksist tarihçilerinin, özellikle de Eric Hobsbawm'ın çalışmalarında işlenmiştir. Hobsbawm, köylülerin sınıf ve sınıf bilinci konusunda, kendi içlerinde bir sınıfı oluşturdıklarını ifade ederken, bilinç konusunda sanayi işçisiyle karşılaştırıldıklarında, köylüleri sınıf bilinci düşük olarak tanımlamıştır.⁴³ Köylüleri konu edinen araştırmalar, aşağıdan tarih ve madun kavramı çerçevesinde Maduniyet Çalışmaları tarafından şekillenmiştir. Özellikle Ranajit Guha ve Partha Chatterjee'nin çalışmalarıyla Hint köylüsünün egemen sınıfların tahakkümüne karşı gösterdikleri mücadelelere dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda bu çalışmalar kırsal hareketleri ve köy siyasetini de içermektedir. Örneğin Chatterje, 1926-1935 yılları arası Bengal'de köylü topluluklarının devlet, feodal ve ticari ilişkilere karşı örgütlü siyasetini ve eylemlerini açıklayarak, tarımsal alanlarda siyasi süreçlere dikkat çekmiştir.⁴⁴ Bu konuda yayınlanan diğer bir çalışma ise Guha'nın, *Sömürge Hindistanı'nda Köylü Ayaklanmasının Temel Yönleri* adlı çalışmasıdır.⁴⁵ Guha bu eserinde, köylülerin üst sınıflara karşı mücadelesinde kendilerine ait geleneksel ve özgül yöntemlerden yararlandıklarını ve bu yöntemlerin modern siyasetin araçlarından farklı olduğunu vurgularken, Hindistan'daki köylü huzursuzluklarının bir bilince yol açtığını tespit etmiştir.⁴⁶ Guha, aynı zamanda köylülerin bireysel isteklerden ziyade toplumsal istekleri ve bu istekleri doğrultusunda girdikleri mücadelede Avrupa köylüsü ile Hint köylüsünün ortak yanlarına dikkat çekmiştir.

⁴² Chakrabarty, a.g.e., s.194-198.

⁴³ Eric Hobsbawm, *Sıra Dışı İnsanlar: Direniş, İsyan ve Caz*, Çev. Işitan Gündüz, İstanbul, Yordam Kitap, 2.Bsk, 2016, s.184.

⁴⁴ Partha Chatterjee, "Agrarian Relations and Communalism in Bengal, 1926-1935", **Subaltern Studies I Writings on South Asian History and Society**, Ed. Ranajit Guha, Oxford University Press, 1982, ss.9-39.

⁴⁵ Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*, Oxford University Press, 1983.

⁴⁶ Chibber, *Post-Kolonyal Teori ve Kapitalizmin Hayaleti*, a.g.e., ss.243-245.

Bu anlamda Avrupa merkezci yaklaşım eleştirilerek, kurumların Batı dışında da oluşabildiğini ve emek hareketlerinin Doğu’da da etkili olabildiği gösterilmiştir.

Maduniyet Çalışmaları, yukarıda bahsi geçen ifadeler doğrultusunda emek tarihine farklı bir bakış açısı kazandırarak, yeni yaklaşımların gelişmesinde literatüre oldukça faydalı eserler sunmuştur. Özellikle Doğu’da da emek hareketlerinin olabileceğini vurgulayarak, sanayileşmiş ülkelerde sınıf bilincinin ve emek hareketlerinin daha yüksek olduğu anlayışına son verilmiştir. Bu anlamda emek tarihi, dünyanın diğer ülkelerinde yaşanan emek hareketlerine odaklanmıştır. Ayrıca bu yenilikçi emek tarihi çalışmaları çalışılması gereken ve ihmal edilmiş olan diğer marjinal grupların hikayelerine dikkat çekmiştir.

1.5. Devletlülerin Tarihinden Reayanın Tarihine: Osmanlı Emek Tarihi

Osmanlı tarihinde, özellikle de Osmanlı iktisat tarihinde, çalışanların ve emekçilerin tarihi oldukça ihmal edilmiş bir alandır. Bu tavrın nedeni birçok görüşe göre Osmanlı arşivindeki belgeleri inceleyecek araştırmacıların yetersizliği ve tarih yazınındaki devlet odaklı anlayıştır. Osmanlı emek tarihi, çoğu zaman da çalışılmaya değer görülmemiş bir alan olmasına rağmen, son yıllarda yayınlanan çalışmalarla nitel ve nicel anlamda artışın olduğu görülmektedir. Osmanlı emek tarihinin gelişimi, şüphesiz ki Donald Quataert’ın araştırmaları ve onun öncülüğünde gelişen çalışmalar çerçevesinde görünür hale gelmiştir. Osmanlı iktisadi ve toplumsal tarihi hakkında çok sayıda çalışması olan Quataert, Osmanlı emek alanının gelişmesinde oldukça değerli katkılar sunmuştur. Türkiye emek tarihi, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi olarak ikiye ayrılırsa Osmanlı emek tarihi, Cumhuriyet dönemi emek tarihine göre küresel literatürden daha fazla etkilenmiştir. Bunun sebeplerini, Osmanlı’nın sanayileşme hamleleri, Avrupa sermayesinin yayılımı ve bu yayılım karşısında işçilerin mücadeleleri, imparatorluk bünyesinde daha fazla etnik kimliğin barınması gibi koşullar oluşturmuştur. Bu bağlamda araştırılan konular, küresel literatürün dolaylı bir etkisiyle işlenmiştir. Bu başlık altında ise Osmanlı emek tarihinin gelişimi ve bu gelişimin literatürdeki hangi yaklaşımlardan etkilenerek şekillendiği ifade edilecektir.

Emek tarihinin doğası gereği, Osmanlı emek tarihi de ilk olarak Marksist bir çerçevede ele alınmıştır. Klasik veya eski emek tarihi olarak adlandırılan yaklaşım, 1950 ve 1960'lardan sonra Türkiye işçi sınıfının oluşumu üzerine tartışmalar başlatmıştır. Bu yıllarda Marksist perspektiften yazılan emek tarihi yıllar içerisinde değişim ve gelişim göstermiştir. Hem dünyada hem de Türkiye'de 1960'lı yıllar sol rüzgârların estiği dönemler olmuştur. Dolayısıyla Türkiye'de emek tarihinin gelişimi 60'lı yılların mevcut koşulları altında şekillenmiştir. Bu anlamda ilk olarak yayınlanan eserler işçi hareketleri ve işçi örgütlenmeleri konusunda olmuştur. Örneğin, Hüseyin Avni Şanda'nın, Osmanlı işçi hareketleri konusunda bir dönüm noktası sayılan 1908 grevlerini incelemesi üzerine emek tarihinin erken bir tarihte başladığı da belirtilmelidir.⁴⁷ Daha sonrasında yayınlanan diğer eserler de işçi hareketleri ve sendikacılık minvalinde şekillenmiştir. Lütfi Erişçi⁴⁸, Kemal Sülker⁴⁹ ve Kurthan Fişek⁵⁰ gibi isimler işçi hareketleri ve sendikacılık konularında eserler yayınlamışlardır. Yayınlanan bu eserler ikincil kaynaklara dayanmaktadır. Fakat ilk olarak Oya Sencer, gazetelerden derlediği çalışmasıyla birincil kaynak kullanarak Türkiye'de emek tarihinin gelişimi noktasında ayrı bir bakış açısı geliştirmiştir.⁵¹ Sencer'in birincil kaynakları kullanması üzerine 1970'li ve 1980'li yıllardan sonra emek tarihi araştırmalarında dönemin mevcut gazeteleri ve arşiv belgeleri kullanılmaya başlanmıştır.

Osmanlı emek tarihinin akademik bir disiplin haline gelmesi Donald Quataert'ın çalışmaları sayesinde mümkün olmuştur. Quataert, Osmanlı iktisadi ve toplumsal tarihi alanında birçok araştırma yapmış ve aynı zamanda Osmanlı'da emeğin tarihine de odaklanmıştır. Quataert'ın çalışmalarıyla birlikte Osmanlı emek tarihi, büyük bir dönüşüm geçirmiş ve araştırmacılar için yeni sorunlar ve yeni yaklaşımlar oluşmuştur. Fabrika dışı emeğin önemine değinerek tarım işçilerinin, zanaatkârların, lonca faaliyetlerinin incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

⁴⁷ Hüseyin Avni Şanda, **1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935.

⁴⁸ Eser ilk olarak 1951 yılında yayınlanmış olup, geç tarihli baskısı için bkz. Lütfü Erişçi, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi**, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1997.

⁴⁹ Kemal Sülker, **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, Sendika Kültürü Serisi No: 1, 1955.

⁵⁰ Kurthan Fişek, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara, Doğan Yayınları, 1969.

⁵¹ Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Yayınevi, 1969.

Quataert'ın katkılarıyla birlikte Thompson'cu yaklaşımın Osmanlı emek tarihi üzerindeki etkileri de belirginleşmiş ve 2000'li yıllar itibariyle çalışmalarında Thompson'u merkeze alan araştırmacılar sayıca artmıştır.

Emek tarihinde Thompson'cu dönemeç olarak adlandırılan kırılma noktası Türkiye emek tarihine de 1990'lar ve 2000'lerden sonra yansımıştır. Thompson'ın literatüre kattığı yeni yaklaşımlar ile birlikte Osmanlı emek tarihi alanında da yeni sorunlar ve yeni arayışlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle 2000'lerden sonra yapılan çalışmalar ve tezler Thompson'ın teorik zemini ile hazırlanmıştır. Erden Atilla Aytekin'in yüksek lisans tezinden oluşturduğu eser, Thompson'ın teorik önemini anlatan bir giriş ile başlamaktadır.⁵² Thompson'ın teorik önemine değinen diğer bir isim ise Yusuf Doğan Çetinkaya olmuştur. Çetinkaya, Thompson'cu yaklaşımın önemini hem teorik bir makale⁵³ ile açıklamış hem de hazırladığı eserlerde bir analiz yöntemi olarak kullanmıştır.⁵⁴ 2000'li yıllarda emek tarihi ile ilgili yayınlanan ve çalışılan hemen hemen tüm eserlerde Thompson'ın izlerini görmekteyiz. Yukarıda örnek teşkil edilen çalışmalar, Osmanlı emek tarihi açısından Thompson'ın teorik inşasının önemini vurgularken, zaman içinde Cumhuriyet dönemi emek tarihini çalışmalarını da etkilemiştir. Can Nacar⁵⁵ ve Barış Alp Özden⁵⁶ gibi isimlerin tezleri ve çalışmaları da Cumhuriyet dönemi emek tarihine yönelik olup, Thompson'cu yaklaşımla ele alınmıştır. Türkiye'de Thompson'cu yaklaşımın gelişimine ek olarak bu gelişime toplumsal cinsiyet perspektifinden eleştiri getirilmiştir. Thompson'ın kadın çalışmalarına yer vermediği belirtilerek, Osmanlı emek tarihinde de bu eleştiriye yer verilmiş ve kadınların da çalışma hayatında var olduğu tespit edilmiştir. Kadınların çalışma koşulları, ücretleri, hangi sektörlerde daha sıklıkla çalıştıkları ve grevleri Osmanlı emek tarihi araştırmacıları tarafından

⁵² E. Atilla Aytekin, **Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri, 1848-1922**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007.

⁵³ Çetinkaya, “ ‘Sefaletten İhyaya’: Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, E. P. Thompson ve Yeni Kuşak Çalışmalar”, **a.g.e.**

⁵⁴ Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

⁵⁵ Can Nacar, “Working Class in Turkey During the World War II Period: Between Social Policies and Everyday Experiences”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.

⁵⁶ Barış Alp Özden, “Working Class Formation in Turkey, 1946-1962”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi ATA, 2011.

ele alınmıştır. Gülhan Balsoy'un, Cibali Tütün Fabrikasında çalışan kadın işçilerinin çalışma yaşamlarını anlatan çalışması, bu anlamda önemli bir eserdir.⁵⁷ Osmanlı toplumunda kadının çalışma hayatını konu eden, kadının eğitim sürecine odaklanan diğer bir çalışma da Tiğinçe Oktar'ın eseridir.⁵⁸ Yavuz Selim Karakışla'nın Osmanlı İmparatorluğunun, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı topraklarında çalışan kadınları ve kadınları çalıştırma cemiyetini anlattığı eser, savaş yıllarında kadın emeğini anlama açısından diğer bir önemli kaynaktır.⁵⁹ Bu konuda karşılaştırmalı bir yaklaşım izleyen diğer bir kaynak ise Sezen Yılmaz'ın Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı kadın emeğini diğer Avrupa ülkelerinin kadın emeği ile karşılaştırdığı tez çalışmasıdır.⁶⁰ Toplumsal Cinsiyet açısından Osmanlı emek tarihi, hem alternatif tarihin gelişmesi hem de emek tarihinde gelişen küresel emek tarihi yaklaşımının etkileri doğrultusunda ele alınmıştır.

Osmanlı emek tarihinde işçi hareketleri, grevler, bireysel ve toplumsal iş ilişkileri ve çalışma koşullarına yönelik eserler, literatürde oldukça zengindir. Özellikle 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle Osmanlı imparatorluğunda bir grev dalgası başlamıştır. Bu grevlerin hangi koşullar altında çıktığını ve II. Meşrutiyetin işçiler özelinde nasıl bir anlamı olduğunu inceleyen birçok eser hazırlanmıştır. Osmanlı emek tarihi alanında çalışan araştırmacıların da kabul ettiği gibi 1908 yılı bir dönüm noktası olarak nitelendirilmektedir. Kadir Yıldırım'ın doktora tezinden kitaplaştırdığı *Osmanlı'da İşçiler* adlı eserinde bu konu oldukça detaylı bir şekilde işlenmiştir. Yıldırım, kitabında Osmanlı'da işçi örgütlenmelerinden işçi hareketlerine, işçilerin hangi koşullar altında çalıştıklarından işçilerin ideolojik, dini ve etnik durumlarının örgütlenmelerini hangi yönde etkilediğine kadar birçok konudan bahsetmiştir. Yıldırım, 1870 ve 1922 yılları arası yaptığı grev araştırmasında, 1908 öncesi ve 1908 sonrası olarak ayırdığı işçi

⁵⁷ Gülhan Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century", International Review of Social History, Vol. 54, 2009, ss. 45-68.

⁵⁸ Tiğinçe Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1998.

⁵⁹ Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğunda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti(1916-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

⁶⁰ Sezen Yılmaz, *Birinci Dünya Savaşın Dönemi'nde Kadınların Çalışma Hayatına Katılımı: Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa Ülkelerinin Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

hareketlerini incelemiştir. 1870'lerin, Osmanlı mali ve iktisadi koşulları için sıkıntılı bir dönem olduğunu ifade ederek, 1872-1908 (Haziran) yılları arasında 92, 1908 yılı için 143 grev olduğunu tespit etmiştir.⁶¹ Bu konuda yazılan diğer kapsamlı bir eser ise Zafer Toprak'a aittir. Toprak, 1908 grevlerine, İttihat ve Terakki'nin işçiler ile olan ilişkilerine ve işçilerin sektör bazlı grevlerine yer vermiştir.⁶² 1908 grevlerine ait diğer birçok çalışma⁶³ ile birlikte Osmanlı emek tarihinde işçi hareketleri ve grev anlatısı oldukça popüler bir konu olmuştur.

Osmanlı emek tarihi literatürü, grev ve işçi hareketi anlatısının dışında son yıllarda farklı yaklaşımlar ve sorunlarla buluşmuştur. Küresel emek tarihinin de literatürde hız kazanması ile Osmanlı emek tarihi, işçi ve işçi sorunsalına farklı perspektiften bakmıştır. İşçinin etnik ve dini durumu, çalışma koşullarındaki huzursuzluklar, işçilerin günlük hayattaki yaşamı ve fabrika dışı emeğin durumu gibi birçok konuda incelemeler başlamıştır. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının geniş olması ve küresel emek tarihi yaklaşımının ulusötesi boyutuyla birlikte Osmanlı emek tarihi çalışmaları, sadece Anadolu coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, İmparatorluğun diğer bölgelerini de kapsar hale gelmiştir. Bu konuda şüphesiz ki öncü isim Donald Quataert olmuştur. Quataert, ulus-devlet ideolojisinin; Osmanlı İmparatorluğunu sadece Türkiye ile sınırlı görmenin bir hata olduğunu ifade ederek, Avrupa ve Arap vilayetlerinin görmezden gelindiğini vurgulamıştır.⁶⁴ Bu anlamda Osmanlı emek tarihi çalışmalarının önündeki sınır genişleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde araştırmalar yapılmıştır. Araştırmalarda artan ulusötesi kavramı, Osmanlı emek tarihi için karşılaştırma yapma fırsatı sunarken, Orta Doğu ve Balkanlar gibi diğer bölgelerin incelenmesi için de ayrı bir amaç oluşturmaktadır. Bu araştırmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının genişliği ve

⁶¹ Kadir Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**. İletişim Yayınları, İstanbul, 3.Bsk, 2017, s.368.

⁶² Zafer Toprak, **Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908- 1946**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016 .

⁶³ 1908 grevleri ile ilgili diğer çalışmalar için bkz. Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 803-838. ve Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz 1998, ss. 187-209.

⁶⁴ Donald Quataert, "Sonsöz", **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi**, Der. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett, Çev. Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s.205.

bünyesinde barındırdığı etnik unsurlarıyla heterojen bir yapıya sahip olmasından dolayı konuya geniş bir perspektiften bakıp, Güney Doğu Avrupa ve Orta Doğu'yu içine alan kapsayıcı bir yaklaşımla ele alınmıştır.⁶⁵ Araştırmalardaki sınırların genişlemesi sadece coğrafi olarak anlaşılmamalıdır, aynı zamanda, gelişen farklı yaklaşımlar doğrultusunda Osmanlı emek tarihi, işçiyi ve emek kavramını da tekrardan sorgulamıştır. Fabrika dışına çıkarak, emeğin günlük hayattaki durumuna ilişkin çeşitli araştırmalar yayınlanmıştır. Osmanlı emek tarihi, erkek-kadın ücretli emeği, mavi yakalı, kayıt dışı çalışma ilişkileri gibi birçok kavramı metodolojik açıdan ele alarak nüfuz sahasını genişletmiştir.⁶⁶ Bu konuda Quataert'ın çalışmaları, Osmanlı emek tarihi için oldukça nitelikli kaynaklar olmuştur. Örneğin Quataert, Osmanlı emek tarihi alanında loncaların ihmal edildiğini ve loncalar ile devlet arasındaki ilişkilerin vurgulanmadığını açıklamıştır.⁶⁷ Aynı zamanda fabrika işçilerini, Osmanlı coğrafyasında bir azınlık olarak nitelendirip, fabrika dışı emeğin ve loncaların Osmanlı emek tarihi için merkez konumda olabileceğini belirtmiştir.⁶⁸ Bu anlamda sanayileşmeye gerek duyulmadan da emek tarihi yazınının ortaya çıkabileceği ve aynı zamanda da sanayileşmemiş ülkelerde de o ülkenin özgün koşulları ile birlikte emek kavramını farklı yaklaşımlarla beraber ifade edilebileceği anlaşılmıştır. Quataert, emek kavramını ve işçi sorunsalını, işçinin içinde bulunduğu yaşam ve çalışma koşullarıyla birlikte kültürel konularda da ele almıştır. İşçinin etnik yapısının çalışma ve yaşam koşulları üzerindeki etkisi ve işçinin etnik kökenine göre hangi sektörlerde daha ağırlıklı çalıştığına dair araştırmalarıyla Osmanlı emek tarihi yazınında kültürel bir yaklaşım da ortaya koymuştur. Bazı bölgelerde Ermenilerin daha yoğun, bazı bölgelerde ise Yunan, Türk ve Arapların daha yoğun olduğunu ifade ederek, yabancı şirketlerin de işgücünün etnik yapısına dikkat ettiğini tespit etmiştir. Quataert, yabancı şirketleri incelediğinde en iyi işlerin yabancı uyruklu

⁶⁵ M. Erdem Kabadayı, Kate Elizabeth Creasey, "Working in the Ottoman Empire and in Turkey: Ottoman and Turkish Labor History within a Global Perspective", **International Labor and Working-Class History**, No.82, 2012, ss.187-200.

⁶⁶ M. Erdem Kabadayı, Kate Elizabeth Creasey, **a.e.** ss.188.

⁶⁷ Donald Quataert, "Ottoman Workers and the State, 1826-1914", Ed. Zachary Lockman, **Workers and Working Classes in the Middle East Struggles, Histories, Historiographies**, State University of New York Press, Albany, 1994, ss.21-41.

⁶⁸ Donald Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", **International Labor and Working-Class History**, No. 60, 2001, ss. 93-109.

işçilere ait olduğunu, orta dereceler için Yunan ve Ermeni, en düşük konumlu işler için de Müslüman işçilerin uygun görüldüğünü ifade etmiştir.⁶⁹ Böylece Osmanlı emek tarihi çalışmaları, sadece işçinin çalışma koşullarına ve grevlerine odaklanmakla kalmamış aynı zamanda işçinin günlük hayatına veya etnik-dini yapısına dair bakış açıları da geliştirmiştir. Bu gelişim, küresel anlamda çeşitlenen emek tarihi yaklaşımları sayesinde Osmanlı emek tarihine de yansımıştır.

Osmanlı emek tarihi literatürüne son yıllarda hazırladığı çalışmalar ile önemli bir katkı sunan Can Nacar da küresel gelişmeleri takip etmiş ve bu süreci çalışmalarına aktarmıştır. Can Nacar, genel olarak Osmanlı emek tarihi alanında mikro hikâyelere odaklanmakla beraber işçilerin genel durumundan ziyade sektör bazında çalışmalara odaklanmıştır. Liman işçileri ve tütün işçileri gibi çeşitli sektörlerde çalışan işçilerin mücadelelerini ve çalışma koşullarını ele alan eserler vermiştir. Mikro düzeyde ele aldığı çalışmalarından birisi de İstanbul gurbetinde çalışanların hikâyesine odaklandığı makedir. Makale, 19.yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl'ın başında Anadolu'nun ve Rumeli'nin çeşitli kentlerinden İstanbul'a gelip, memleketlerine para yollamak için İstanbul'da çalışan hamalların, zanaatkârların ve seyyar satıcıların hikâyelerine odaklanmaktadır. Aynı zamanda Nacar, bu göçmen işçilerin İstanbul'un şehir hayatına odaklanması, barınması ve kent hayatındaki siyasi faaliyetlerinin hangi ölçüde olduğuna yönelik detayları makalesinde işlemektedir. Nacar, Hagop Mintzuri'nin anılarından da faydalanarak, mikro anlatılara odaklanmıştır. Örneğin; Beşiktaş Rüstiyesinde hademe olarak çalışan Emin Ağanın hayat hikâyesinden bahsederek, İstanbul'a çalışmak için gelen binlerce insandan biri olduğunu vurgulamıştır.⁷⁰ Nacar, diğer bir makalesinde ise Mersin Limanına odaklanmıştır. Makale, Mersin Limanının'da ticaret hacminin büyümesi ile artan sermayenin toplumsal sınıflar arasında nasıl bölüşüldüğünü konu edinmektedir. Yazar, şirket sahipleri ile şirket çalışanları arasında yaşanan gerilimi Osmanlı hükümetinin hazırladığı soruşturma raporu eşliğinde detaylı bir şekilde

⁶⁹ Donald Quataert, "Labor and Working Class History During the Late Ottoman Period, c. 1800-1914", **Turkish Studies Association Bulletin**, Vol. 15, No. 2, 1991, ss.357-369.

⁷⁰ Can Nacar, "İstanbul Gurbetinde Çalışmak ve Yaşamak", **Toplumsal Tarih**, 245, ss.30-34.

tartışmaktadır.⁷¹ Limanlar hakkında hazırlamış olduğu diğer makalelerden biri de Samsun Limanını ile ilgilidir. Nacar bu makalesinde ise 20.yüzyıl'ın başında Samsun Limanında çapar⁷² sahipleri ile tüccarlar arasında yaşanan tartışmalara odaklanmaktadır. Yaşanan olaylar, çapar sahiplerinin nöbet usulü sıraya girip girmeyecekleri üzerine başlamıştır. Tüccarlar ile çapar sahipleri bu nöbet sistemi hakkında iki farklı görüş içinde olunca, Samsun büyük bir eyleme tanıklık etmiştir. Nacar, makalesinde yaşanan bu eylemlerde çalışanların ve tüccarların iktidar ile olan ilişkisine dikkat çekmiş ve şikâyetlerini dile getirme biçimlerine odaklanmıştır.⁷³ Nacar, 2019 yılında yayınlanmış diğer bir çalışmasında ise Osmanlı'da tütün üretim süreçlerine ve tütün işçilerinin mücadelelerine odaklanmıştır. Nacar, Osmanlı'da tütünün iktisadi süreçlerini, ihracatını, girişimcilerini ele aldıktan sonra Osmanlı'nın farklı bölgelerindeki tütün işçilerinin grevlerine, siyasi ve iktisadi mücadelelerine vurgu yapmış ve önemli siyasi dönemlerin tütün işçileri üzerindeki etkilerini üzerine kalem oynatmıştır.⁷⁴

1.5.1. Osmanlı'da Maduniyet Kavramı Üzerine

Osmanlı'da maduniyet kavramı, genel olarak köylü ve köylü sorunları üzerinden şekillenmiştir. Özellikle Osmanlı iktisadi ve toplumsal tarihindeki çalışmaların artmasıyla birlikte köylünün durumu üzerine çalışmalar hız kazanmıştır. Osmanlı'da madun üzerine yayınlanan çalışmalarda, genellikle madunun sosyoekonomik durumu, toprak meselesi ve çeşitli iktisadi şartlar altında vermiş olduğu tepkiler ele alınmıştır. Bu başlık altında ise Osmanlı'da madunun, içerisinde bulunduğu iktisadi ve toplumsal şartlar örnek çalışmalarla açıklanacaktır.

Osmanlı'da toplumsal sınıfların incelenmesi dikkate değer bir konu olmamıştır. Bu konu, Osmanlı'da toplumsal sınıfların olmadığı, toplumun yöneten ve

⁷¹ Can Nacar, "Yükselen Bir Liman Kentinde Ekonomik Pastayı Paylaşmak: 20. Yüzyılın Başında Mersin'de Rekabet, Çatışma ve İttifaklar", *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı III/1 – Temmuz 2017, ss.71-94.

⁷² Takadan büyük, baş ve kış tarafı yukarı kalkık Karadeniz kayığı.

⁷³ Can Nacar, "20. yüzyılın başında Samsun limanında çalışmak: Serbest ticaret ve nöbet usulü tartışması", *Toplum ve Bilim*, 136, ss.40-60.

⁷⁴ Can Nacar, *Labor and Power in the Late Ottoman Empire, Tobacco Workers, Managers and State 1872-1912*, Palgrave Macmillan, Cham, 2019.

yönetilen olarak ikiye ayrıldığı düşüncesiyle birlikte şekillenmiştir. Bu görüşün şekillenmesinde dini konuların da yer aldığını hatta Osmanlı toplumunun, yöneticiyi Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak görme tasavvuru, Osmanlı toplumsalının dinamik bir gücünün olmadığı anlayışını doğurmuştur. Toplumun, yöneticiden şikâyet etmesi aslında Allah'tan şikâyet etmesi anlamına geldiği düşünülmüştür. Oysaki bu düşüncenin yanlış olduğu son zamanlarda artan çalışmalar ile kabul edilmiştir. Bu yanlış anlamanın bir sebebi de Osmanlı toplumunu yekpare, sadece Sunnilerden oluşan bir ulus gibi düşünülmesidir. Oysaki Osmanlı imparatorluğu içinde büyük bir gayri müslim nüfus vardır. Osmanlı toplumu, her ne kadar 20. yüzyıla kadar kitle siyaseti içerisinde bulunmasa da padişah, devletten ve vergilerden şikâyetçi olup, bu konularda kendine özgü mücadele biçimleri geliştirmiştir. Osmanlı'da şikâyet mekanizmasının aslında erken bir tarihten itibaren var olduğunu şikâyet/ahkâm defterlerinin bulunduğundan bilinmektedir. Örneğin, Murat Tuğluca Osmanlı'da var olan bu şikâyet mekanizmasını incelemiş ve klasik dönem olarak nitelendirilen zamanda halkın şikâyetlerini padişaha doğrudan aktarabildiğini ve şikâyet mekanizmasında Divanı-ı Hümayun'un oldukça önemli bir kurum olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵ Yine, Cengiz Kırılı da bu konu için 19. yüzyıl kahvehanelerini inceleyip, halkın siyasi konular hakkında konuştuklarını ve yöneticilerden duydukları şikâyetleri tespit etmiştir.⁷⁶ Kırılı'nın bu çalışmasıyla halkın aslında siyasi konularda oldukça hassasiyet sahibi olduğunu ve yöneticilerini eleştirebildikleri görülmüştür. Halkın bu şikâyetleri sadece kentlerle sınırlı olmayıp aynı zamanda kırsalda da köylülerin toprak ve vergi konularında şikâyetçi olduğu bilinmektedir. Köylüler, kitlesel eylemlerden ziyade şikâyetçi oldukları konularla mücadele edebilmek için kendi yöntemlerini geliştirmiştir. Bu yöntemlerden en bilindik olanı ise kaçma ve kaçınma yöntemleri olmuştur.

J.C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* adlı çalışmada Malezya'nın bir köyünü örnek almış ve kaçma kaçınma yöntemlerini

⁷⁵ Murat Tuğluca, **XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Bsk, Ankara, 2020, s.35.

⁷⁶ Cengiz Kırılı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", **Toplum ve Bilim**, 83, 2000, ss. 58-79.

işlemiştir. J.C. Scott, bu konuda “gündelik direniş” (everyday resistance)⁷⁷ kavramını geliştirip, köylülerin, aşırma, kaçma, ayak sürüme gibi yöntemler ile itaatsizlik biçimi geliştirdiği ve bu biçimin köylülerin bir alt politikası olarak nitelendirilebilir olduğunu ifade etmiştir.⁷⁸ Siyaset felsefesinin veya siyasetin geleneksel tanımı dışında kalan bu gündelik direniş ve alt politika kavramı, aşağıdan olanların iktidar ile mücadele yöntemi olarak tanımlanmıştır.⁷⁹ Bu tanımlara paralel bir şekilde Osmanlı’da da köylünün şiddetli bir şekilde ayaklanmamasının sebebini Suraiya Faroqhi ve Quataert kaçma ve kaçınmanın köylünün başvurabileceği en bilindik protesto biçimi olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁰ Kaçma ve kaçınmanın yanı sıra Osmanlı imparatorluğu’nun farklı bölgelerinde köylü isyanlarının da olduğunu görmekteyiz. E. Atilla Aytekin, Tanzimat reformlarının 19. yüzyılda Osmanlı köylüsüne nasıl tezahür ettiğini incelemiştir. Aytekin bu çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu’nda köylülerin devlete karşı sadık ve uysal olduğu, Avrupa, Rusya ve Çin ülkelerindekine benzer isyanların olmadığı düşüncesine karşı çıkarak, Vidin, Canik ve Kesrevan bölgelerindeki köylü protestolarının olduğunu açıklamıştır.⁸¹ Quataert ise köylülerin ve yerel halkın eylemlerinin Osmanlı İmparatorluğu’nun kurumlarını ve kurallarını belirlediğini vurgulamıştır. Örneğin, 1858 Arazi Kanunnamesinin sadece yönetim kesiminin bir aracı olarak değil aynı zamanda aşağıdan gelen baskıya karşılık olarak bir ihtiyaç olduğuna değinmiştir. 19. yüzyıl başlarında idari konseylerin ortaya çıkmasını, yerel seçkinlerin hareketlilikleri ve köylü-işçi eylemleriyle şekillendiğini belirtmiştir.⁸²

⁷⁷ Gündelik Direniş kavramının ayrıntısı için bkz. James C. Scott, **Weapons of the Weak, Everyday Forms of Peasant Resistance**, Yale University Press, 1985.

⁷⁸ James C. Scott, **Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, ss.23.

⁷⁹ Utku Özmakas, “Gündelik Direniş ve Direnişin Koordinatları”, **Alternatif Politika**, 11,3, 2019, ss.651-674.

⁸⁰ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. E. Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997. ve Donald Quataert, “The Age Reforms, 1812-1914”, Halil İnalcık ve Donald Quataert, Der, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire**, Cambridge University Press, 1994. Aktaran Necmi Erdoğan, “Devleti İdare Etmek Maduniyet ve Düzenbazlık”, **Toplum ve Bilim**, 83, 2000, ss. 8-30.

⁸¹ E. Atilla Aytekin, “Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms” **International Review of Social History**, 57, 2012, ss.191-227.

⁸² Donald Quataert, “Doing Subaltern Studies in Ottoman History”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.40, No.3, 2008, ss.379-381.

Osmanlı'da sosyal tarih çalışmalarının gelişimi, Osmanlı tarih yazınındaki devlet odaklı anlayışın değişmesine ve yukarıda bahsedilen bazı yanlışların düzeltilmesine vesile olmuştur. Osmanlı emek tarihi ve Osmanlı maduniyeti gibi kavramların ortaya çıkması ile birlikte aşağıdan gelen insanların da tarihi olaylarda rol oynayabileceği gösterilmiştir. Dolayısıyla iktisat tarihinin sosyal tarih ile birlikte işlenmesi sonucunda, sanayi, tarım, üretim ilişkileri, üretim sistemleri gibi kavramların yanı sıra emeğin de öyküsünün ifade edilmesi iktisat tarihi çalışmalarına farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu çalışmada da iktisadi tarihin sosyal tarih ile bütünüşmesi ve emeğin bu iki disiplinle ele alınması amaçlanmaktadır. Aynı zamanda bu çalışma, emek tarihi yazınındaki gelişmeleri merkeze alarak sadece işçi hareketleri ve işçi örgütlenmeleri gibi emeğin direniş pratiklerini grev odaklı okumalarla sınırlandırmayıp daha çok alternatif politikalara ve gündelik direniş pratiklerine yer verecektir. Emeği sadece fabrika işçileri ile kısıtlamayıp memur ve köylü gibi emek biçimleri de ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL OSMANLI MALİ-İKTİSADİ KOŞULLARI VE TOPLUMSAL HUZURSUZLUKLAR

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, hem iktisadi hem de siyasi olarak oldukça zorlu yıllar geçirmiştir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında derinleşen siyasi krizler, toprak kayıpları ve iktisadi buhranlar imparatorluğu derinden etkilemiştir. Dönemin mevcut koşullarının toplumsal kesimler üzerindeki etkisi de aynı şekilde hissedilmiştir. Hayat pahalılığı, memur maaşlarının ödenememesi, işçi ücretlerinin yetersizliği ve vergi aşırılığı gibi sebeplerden dolayı çalışanlar, mevcut koşullardan rahatsızlıklarını çeşitli yollarla dile getirmişlerdir.

Bu bölümde ilk olarak, toplumsal rahatsızlıkları ve huzursuzlukları anlayabilmek için 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu mali ve iktisadi şartlar irdelenecektir. Aynı zamanda 19. yüzyıl Avrupa sermayesinin imparatorluktaki yayılımı işlenerek, Avrupa sermayesinin Osmanlı iktisadi hayatında ne gibi etkiler bıraktığı değerlendirilecektir. Son olarak alt başlıklar altında dönemin iktisadi koşullarının çalışanlar üzerinde etkisi incelenecektir. Bu koşulların emek üzerindeki yansımaları, imparatorluğun çeşitli taşra vilayetlerinde veya bölgelerinde çalışanların verdikleri tepkiler yoluyla tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışanlar ve köylüler kimi zaman grev ve şikâyet dilekçeleriyle kimi zaman ise görev yerlerini terk ederek içinde bulundukları iktisadi koşullardan memnuniyetsizliklerini ifade etmeye çalışmışlardır. İktisadi koşullar eşliğinde emekçilerin verdiği bu vb. tepkiler ikinci bölümün ana temasını oluşturmaktadır.

2.1. On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Ekonomisinin Görünümü

Sanayi Devrimi sonrası toplumsal ve iktisadi alanda yaşanan gelişmelere bağılı olarak Avrupa'nın çevre ülkelere yayılımı diğerk gelişmekte olan ülkelere ve Osmanlı'ya da sirayet etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıl boyunca iktisadi ve siyasi olarak kurumsal değışimler geçirirken aynı zamanda dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci içerisine girmiştir. Bu iktisadi ve siyasi değışimlerin tetikleyicisi olarak dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci örnek gösterilmektedir. İç ve dış faktörler sebebiyle Osmanlı eliti, iktisadi ve siyasi sistemde geleneksel ve klasik anlayıştan vazgeçerek yeni bir arayış içerisine girmiş, toplumsal ve ekonomik yapı da bu ortamdan etkilenmiştir. Dolayısıyla 19. yüzyıl Osmanlı iktisadi tarihi ele alınırken dış faktörlerin klasik anlayışı ve mevcut yapıyı nasıl bir yönde dönüşüme uğrattığı dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi olmuştur.

Hem Osmanlı ekonomisinin dönüşümü hem de bu dönüşümün toplumsal tezahürü, ilk olarak Avrupa sermayesinin yayılımı sonucu ortaya çıkmıştır. 1820'lerden sonra imparatorluğun Avrupa sermayesiyle sıkılaşılan ilişkileri ve yabancı sermayenin tahakkümü, Osmanlı'nın merkezi devlet gücünü zayıflatmış ve aynı zamanda merkezi devletin toplumsal yapılar üstündeki hâkimiyetinin de azalmasına yol açmıştır.⁸³ İmparatorluğun dünya kapitalizmi ile tanışmasıyla birlikte geleneksel üretim yöntemleri değışikliğe uğramış ve merkezi idarenin köylü, tüccar, toprak sahipleri gibi toplumsal kesimlerle ilişkileri değışiklik göstermiştir.

Osmanlı'nın Avrupa ile bütünleşmesinin diğerk bir önemli sonucu ise Tanzimat'tır. Tanzimat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleriyle olan bütünleşme ve uyum sürecinin en somut örneğı olarak kabul edilmiştir. İmparatorluğun en liberal yılları olarak adlandırılan bu süreç, iktisadi ve toplumsal olarak birçok dönüşümün gerçekleştiğı yıllardır. Tanzimat Fermanı (1839), imparatorlukta liberal iktisadi süreçlerin sürdürülebilmesi için zemin oluşturmuş bir hukuki metindir. Tanzimat Fermanı, diğerk adıyla Gülhane-i Hatt-ı Hümayunu,

⁸³ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 4.Bsk, 2017, s.6.

Osmanlı İmparatorluğunda Batılılaşma ve modernleşmenin somutlaşmış hali olarak nitelendirilir. Tanzimat’la birlikte Osmanlı artık bağımlı bir sistemde olduğunu kabul etmiş ve kendine yasal bir güvence oluşturmaya çalışmıştır.⁸⁴ Tanzimat Fermanının, iktisadi süreçlerle birlikte toplumsal kesimler arasında yaşanan gelişmeler ve değişimler üzerinde de etkisi olmuştur. Tanzimat’ın bir gerekliliği olarak yapılan bazı faaliyetler, toplumsal kesimler arasında hissedilmiştir. İmzalanan ticaret antlaşmaları, yabancı sermayenin girişimleri gibi etkenler doğrultusunda Osmanlı köylüsü ve zanaatkârı çoğu kez zor durumda kalmıştır. Tanzimat’la birlikte gelişmeye başlayan Osmanlı ekonomisinde gelirin bölüşümü noktasında farklı toplumsal kesimler arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Toplumsal gerilimler, köylüler, tüccarlar, loncalar ve zanaatkârlar arasında zuhur etmiş ve merkezi idare de bu toplumsal kesimler arasında belirli bir mutabakat sağlamak için çaba göstermiştir. Fakir ve zengin köylüler, kendi içlerinde mücadele ederken aynı zamanda büyük toprak sahiplerine ve aşiretlere karşı da mücadele etmiş, loncalar ise serbest işgücü ve işyerlerinin kontrolü için çaba göstermiştir. Tüccarlar ve zirai kesim, Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu serbest ticaret antlaşmalarından memnun olurken, zanaatkârlar ise el tezgâhlarının mücadelesi için korumacılıktan yana olmuştur.⁸⁵

Aynı zamanda toplumsal kesimler arasında dini ve etnik farklılıklardan dolayı da anlaşmazlıklar çıkmıştır. Tanzimat’ın ilanıyla beraber Osmanlı, tüm vatandaşlarına eşit haklar vermiştir. Gayrimüslimlere verilen bazı haklardan Müslüman kesim rahatsızlık duymuş ve hatta bazı valiler, yerel yöneticiler bu konuda Müslüman kesimi tahrik etmiştir. Bu durumun en somut örneklerinden biri Halep’te yaşanmıştır. 1850 yılında Halepli Müslümanlar, Hristiyanlara verilen bu haklardan rahatsızlık duymuş ve merkezi idarenin İslam’ı savunan rolünü sorgulamışlardır.⁸⁶

⁸⁴ Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci”, **Toplum ve Bilim**, 23, 1983, ss.41-54.

⁸⁵ Donald Quataert, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, yay haz: Mehmet Seyitdanlıoğlu, Halil İnalçık, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, ss.447-455.

⁸⁶ Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Belleten**, 28, 112, 1964, ss.623-690.

Aşağıdaki başlıklarda Osmanlı'nın ekonomik yapısı ve sorunları ilgili dönem için sektörel bazda, özet biçimde incelenecektir.

2.1.1. On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarımı

Osmanlı için tarımsal işleyiş, Tanzimat Fermanı ile değişiklik göstermeye başlamıştır. Tanzimat öncesi Osmanlı tarım sektörü geçimlik özelliğine sahipken 1840'lardan sonra ticari koruyuculuk ortadan kaldırılmış ve tarımsal ürünler dış ticarete konu olmuştur.⁸⁷ Bu bağlamda dünya ekonomisiyle de bütünleşmenin bir sonucu olarak tarım sektörünün değişmeye başladığını ifade edebiliriz. Dünya ekonomisinin, özellikle de Avrupa ekonomisinin tarımsal ürünlere ve ham maddeye olan ihtiyacı, çevre ülkeleri tarımsal yapı anlamında şekillendirmiş ve piyasaya yönelik üretim yaptırmaya sevk ettirmiştir. Osmanlı ekonomisi için de tarım sektörü uluslararası talebe uygun şekillenmiş ve piyasayla ilişkileri kuvvetlenmiştir.

Tarımda yaşanan bu gelişme Osmanlı dış ticareti açısından olumlu sonuçlar doğurmuştur. 19. yüzyıl boyunca tarım ürünlerinin ihracı artış göstermiş ve Anadolu'dan Avrupa'ya ihraç olunan tarım ürünleri; üzüm, tütün, ham ipek, fındık, zeytinyağı, vb. mallar olmuştur. Yaşanan bu duruma bağlı olarak kentlerde nüfus artışı gözlemlenirken, tarımsal üretici geleneksel tüketim alışkanlıklarından vazgeçip kendi tüketimleri için ayırdığı ürünleri satarak piyasa için üretim yapmaya başlamış ve vaktinin büyük bir kısmını tarım işlerinde harcamıştır.⁸⁸

Tablo 2: Anadolu'nun Toplam İhracatı ve Tarımın İhracat Sektöründeki Yeri, 1876-1908 (Değerler Pound Olarak Verilmiştir)

Yıllar	Toplam İhracat (a)	Toplam İhracat (b)	(b)'nin (a) içindeki yüzdesi	(a)'da (b)'den dolayı gerçekleşen değişimin
--------	--------------------	--------------------	------------------------------	---

⁸⁷Tevfik Güran, **19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.64-65.

⁸⁸Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 9. Bsk, 2018, s.127.

				yüzdesi
1876-80	5.577.368	3.869.796	69	-
1881-85	5.707.637	3.976.291	70	82
1886-90	5.911.458	4.136.240	70	78
1891-95	6.181.423	4.372.816	71	88
1896-00	5.551.670	3.771.554	68	95
1901-05	7.360.598	5.191.168	71	78
1906-08	8.102.360	5.799.614	72	82

Kaynak: Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.40. (a): İzmir, Adana-Mersin, Samsun ve Trabzon limanlarının toplam ihracatının yıllık ortalama değeridir. (b): Dokuz önemli tarımsal ürünün (ham pamuk, incir, tütün, üzüm, tahıl, meşe palamudu, haşhaş, fındık ve zeytinyağı) ihracatının yıllık ortalama değeridir.

Tablo 2'ye göre Anadolu'nun toplam tarımsal ihracatı, genel olarak artış göstermiştir. 1896-1900 yılları arası yaşanan düşüş Avrupa'da meydana gelen 1873 Buhranı'nın etkileri olabileceğinden ihracatın kısmi olarak azalması beklenen bir sonuçtur.

Osmanlı tarımsal ürünlerinin ihracatı artış gösterirken tarımsal üretim de ihracata doğru orantılı bir şekilde artış göstermiştir. Şevket Pamuk, 20. yüzyılın başlarına kadar toplam tarımsal üretimin istatistiklerine ulaşılmadığını açıklasa da öşür gelirleri üstünden kaba bir hesaplamayla tarımsal üretimin de arttığını belirtmiştir.⁸⁹

2.1.2. Sanayi ve Ticaret

1820'lerden sonra hızlanan Avrupa ile bütünleşme, imparatorluk için önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunlardan bir tanesi 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Antlaşması olarak da adlandırılan İngiliz Ticaret Antlaşmasıdır. Bu ticaret antlaşması, Osmanlı iktisadi tarihi literatüründe çokça tartışılmış ve Osmanlı sanayisinin gelişimine engel olduğu düşüncesi, bir yaklaşım olarak benimsenmiştir. Buna göre antlaşma gereğince Osmanlı merkezi idaresi, dış ticaretteki tekeli

⁸⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.65.

uygulamalarını kaldırmış ve sınırlamalardan vazgeçmiştir. Antlaşma sonrasında Osmanlı ekonomisi ithal mallar karşısında rekabet edememiş ve sınai gelişimini tamamlayamamıştır. Bu düşünce, Ömer Celal Sarc tarafından benimsenmiş ve 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşmasının sonuçlarını *Tanzimat ve Sanayimiz* adlı çalışmasında da ifade etmiştir.⁹⁰ Avrupalı gözlemciler, geleneksel üretim yönteminin ve el tezgâhlarının bu rekabet karşısında direnemediğini belirterek, Şam, Halep, Diyarbakır gibi vilayetlerde küçük imalathanelerin gerilediklerini vurgulamıştır.⁹¹ Donald Quataert ise Osmanlı imalat sanayisinin gerilediği düşüncesine karşı çıkmış ve imalat sektörünün dünya ekonomilerine kıyasla geri kalmakla birlikte kendi içerisinde büyüdüğünü iddia etmiştir.⁹² Quataert, imparatorluğun çeşitli vilayetlerinde (Selanik, Diyarbakır, Halep, İzmir, Bursa gibi) imalat sektörünün ihracatındaki artışlara değinmiş ve tekstil imalatçılarının Avrupa rekabeti karşısında çeşitli mücadele yöntemleri geliştirdiklerini iddia etmiştir. Osmanlı ekonomisinin Avrupa sermayesi ile ilişkisi sonucu dünya kapitalist piyasasına olan meta üretimi artmaya başlamıştır. Hatta bu süreç, bazı iktisat tarihçilerini, Osmanlı ekonomisinin devletten bağımsız bir şekilde incelenmesi fikrine sürüklemiştir.⁹³

Osmanlı ekonomisi, 1838 sonrası hem dış ticarete hem de büyük ölçekli işletmeler konusunda gelişme kaydetmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, 1830 ve 1840'lı yıllarda devletin ve ordunun gereksinimlerini karşılamak üzere devlet destekli fabrikalar açmıştır. Fakat bu girişim uzun dönemli olmamıştır. Diğer yandan bu durum, devletin 1830'lardan önce fabrikalaşma ve sanayileşme açısından hiçbir girişimde bulunmadığı anlamına gelmemelidir.⁹⁴ Ayrıca Tanzimat döneminde devlet fabrikaları için ayrılan finansmanın toplam devlet gelirleri içerisinde (600 milyon gürüş) içerisinde 104 milyon gürüşlük bir pay ayrıldığı bilinmektedir. Merkezi idare, Zeytinburnu Demir Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, İzmit Çuka

⁹⁰ Bkz. Ömer Celâl Sarç, *Tanzimat ve Sanayimiz*, **Tanzimat I**, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1940.

⁹¹ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, a.g.e., s.32.

⁹² Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.40.

⁹³ Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 3.Bsk, 2016, s.247.

⁹⁴ 1830'dan önce kurulan devlet merkezli fabrikalar için Bkz. Mustafa Kurt, Kemalettin Kuzucu, Baki Çakır, Kemal Demir, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması", **OTAM**, 40 /Güz 2016, ss.245-27.

Fabrikası ve Hereke Kumaş Fabrikası gibi üretim yerlerine bütçe içerisinde ciddi bir pay ayırmış ve yatırımlar yapmıştır.⁹⁵ Fakat Osmanlı sanayi sektöründe büyük işletmeler daha çok 1850'lerden itibaren Avrupa sermayesinin yoğunlaştığı yıllarda gelişmiştir. Özellikle 1880'lerden itibaren İstanbul, İzmir, Adana ve Selanik gibi vilayetlerde sanayileşme hızlanmıştır.⁹⁶ 1874-1897 yıllarını kapsayan dönemde toplamda 1124 marka ruhsatına yer verilirken, bu marka ruhsatlarından 446'sı Osmanlı uyruklu olup, 678'i ise yabancı uyrukludur.⁹⁷ Bu marka ruhsatlarının yarısından çoğunun yabancı uyruklu olması, 1874 yılından itibaren yabancı sermayenin Osmanlı sanayisi üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu ruhsatlar, yün ipliği ve makaraları, sigara kâğıtları, ilaçlar, sabun ve içki ruhsatları olsa da yabancı sermaye sadece bu sektörlerle yatırım yapmamıştır. 1850'lerden sonra yabancı sermaye tarafından demiryolları, limanlar, bankacılık, madencilik gibi sektörlerde dolaylı ve dolaysız olmak üzere yatırımlar hızlanmıştır. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde imparatorluk içinde yabancı sermayenin oranı 19. yüzyılın sonlarına kıyasla giderek artmıştır.

Tablo 3: Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Yıl	Toplam Milyon (İngiliz Sterlini)	Kişi Başına (İngiliz Sterlini)
1888	15,8	0,75
1914	74,3	3,52

Kaynak: Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, a.g.e., s.87.

Özellikle 1888-1896 yılları arasında doğrudan yatırımlar 30 milyon sterlini aşmış ve bu rakam 1914 yılına kadar doğrudan yabancı yatırımların yüzde 40'ına tekabül etmiştir.⁹⁸ Yabancı sermayenin doğrudan ve dolaylı yatırımları arasında en çok demiryolları ve bankacılık faaliyetleri yer almıştır. Yabancı sermayenin aynı zamanda tahakküm aracı olarak kullandığı bu yatırım faaliyetleri, Osmanlı

⁹⁵ Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, a.g.e., s.368.

⁹⁶ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, a.g.e., s.19.

⁹⁷ Tefik Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.336.

⁹⁸ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, a.g.e., s.65.

ekonomisinin itici güçlerini oluşturmuştur. Diğer yandan, yıllar içinde artan yatırımlar ve dış ticaretle birlikte, imparatorluk, Avrupa sermayesinin önemli bir pazarı haline gelmiştir.

1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın en önemli sonuçlarından biri de dış ticarete yaşanan gelişmelerdir. Osmanlı'nın 1838'den sonra Avrupalı devletlerle yapmış olduğu ticaret sonucunda hammadde ihracında önemli ölçüde artış olduğu görülmektedir. 1840-1873 yılları arası dış ticaret, bir önceki dönemlerle karşılaştırıldığında oldukça hızlı gelişmiştir. Dış ticarete yaşanan bu hızlanmanın en büyük sebebi Batı kapitalizminin emperyal bir aşamaya geçmiş olmasıdır. Özellikle İngiltere'nin yayılmacı politikasından Osmanlı Devleti de hayli etkilenmiştir. Avrupalı devletler arasında da rekabet haline dönüşen yeni pazar bulma yarışı, Osmanlı Devleti'nin dış ticaret verilerinde de açıkça görülmektedir:

Tablo 4: 1894 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı Ülkelerle Dış Ticareti

Ülke	İthalat (Guruş)	%	İhracat (Guruş)	%
İngiltere	931.522.445	38,7	595.391.442	43,3
Almanya	30.712.513	1,3	27.750.998	2,0
Avusturya	486.296.695	20,2	131.698.998	9,5
İtalya	65.589.206	2,7	47.559.109	3,5
İspanya	222	0,0	115.000	0,0
İsveç	5.845.833	0,2	-	-
Belçika	66.414.986	2,8	4.955.220	0,4
Danimarka	246.430	0,0	1.557.888	0,1
Fransa	274.221.001	11,4	382.251.220	27,8
Romanya	75.338.085	3,1	19.908.444	1,4

Kaynak: Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, a.g.e., s.310.

Buna göre Osmanlı'nın dış ticarete en fazla ilişki kurduğu ülke İngiltere olmuştur. Bu tablodaki ihracat ve ithalat rakamları, imparatorluğun dış ticaret açığının olduğunu göstermektedir. Fransa, İspanya ve Danimarka dışındaki diğer ülkelerle de yapılan ticaret sonucu Osmanlı ekonomisi dış ticaret açığı vermiştir.

Tablo 5: 1878-1888 Osmanlı Dış Ticareti

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış Ticaret Açığı	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
1878	20.009	8.394	-11.615	42,0
1879	19.418	8.761	-10.657	45,1
1880	17.847	8.497	-9.350	47,6
1881	19.486	11.295	-8.191	58,0
1882	20.192	10.964	-9.228	54,3
1883	19.758	12.390	-7.368	62,7
1884	20.638	12.798	-7.840	62,0
1885	20.004	12.076	-7.928	60,4
1886	20.703	12.707	-7.996	61,4
1887	20.106	11.289	-8.817	56,1
1888	19.457	13.547	-5.910	69,6

Kaynak: Güran, **Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, a.g.e., s.375.

Osmanlı, dış ticaret istatistiklerini 1878 yılından itibaren yayınlamaya başlamıştır. 1878 yılı öncesine dair dış ticaret verilerine sağlıklı bir biçimde ulaşmak için diğer ülkelerin dış ticaret verileri karşılaştırılmıştır.⁹⁹ Dolayısıyla dış ticaret verileri için Tablo 5’de 1878 yılı esas alınmıştır. Tablo 5’e göre 1878-1888 yılları arası, on yıllık bir süreçte imparatorluk sürekli dış ticaret açığı vermiştir.

1873 yılında Avrupa piyasalarında meydana gelen kriz sonrasında uluslararası ticaret yavaşlamış ve Osmanlı ekonomisinde de bu kriz, dış ticaretten kaynaklanan nedenlerle iç piyasalarda hissedilmiştir. 1873-1896 krizinin Osmanlı iktisadi ve mali koşullarını etkilemesinin en büyük sebebi dış ticarete yaşanan gerilemedir. Bu gerilemeyle birlikte başta Osmanlı’nın en önemli ihraç ürünü olan buğday olmak üzere, tarımsal fiyatlar düşmüş ve bu durum Osmanlı maliyesi ve

⁹⁹ Şevket Pamuk, “19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaret İstatistikleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, der., Halil İnalcık, Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000, s.123.

ekonomisi üzerinde oldukça olumsuz sonuçlar doğurmuştur.¹⁰⁰ Kriz şartlarına ek olarak, 1873-1896 yılları arası imparatorluğu iktisadi ve mali olarak etkileyen iki önemli olay yaşanmıştır. Bu olaylardan ilki 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve hemen sonrasında 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin (DUI) kurulmasıdır. Osmanlı maliyesi, savaş sonrası masraflar için 1887 yılında İngiltere'den beş milyon sterlin borç almış ve Mısır'dan alınan vergiden fazlasını karşılık olarak göstermiştir.¹⁰¹ Bu iki olay, kriz yılları içerisinde birbirinden bağımsız olarak gözükse de hem mevcut kriz koşulları hem de Osmanlı idaresinin mali kaygıları, süreci DUI'nin kurulmasıyla sonuçlandırmıştır.

1870'li yılların Osmanlı maliyesi ve ekonomisi üzerindeki etkileri oldukça ağırdır. Hem dünyadaki kriz ortamına hem de Osmanlı'nın iç iktisadi durumuna ek olarak 1873-1875 yıllarında Orta Anadolu'da kıtlık yaşanmıştır. Kıtlık boyunca bölgeye yardımlar götürülmüş, vergilendirme konusunda bazı sorunlar yaşanmış ve tarımda fiyatlar yükselmiştir. Bölgedeki halk, mültezimlerin vergi baskısından çekinmiş ve verginin devlet eliyle toplanmasını istemiştir. Vergi sorunlarıyla beraber fiyatların da yükselmesi bölgedeki halkı olumsuz etkilemiş, 1874'te Ankara'da ve Çankırı'da buğdayın kilesi 360 kuruşa satılmıştır. Bir işçi 7,5 kuruşluk ücretiyle ancak günlük yarım kilo buğday alabilmiştir.¹⁰² Yaklaşık beş sene sonra 1880'lerde Diyarbakır, Van, Mamuretülaziz ve Musul gibi bölgelerde de kıtlık çıkmıştır. Bahsi geçen bölgelere başkent İstanbul'dan ve diğer vilayetlerden yardımlar yapılmış ve yardımlar valiler tarafından bölge halkına dağıtılmıştır. Kıtlık sebebiyle fiyatlar yükselmiş ve halk, çoğunlukla yiyecek bulmakta zorlanmıştır. Örneğin Diyarbakır'de serseriler ve yoksullar, fırınlarda ekmek bulamaması ve fiyatların çok yüksek olması sebebiyle uygun olmayan hareketlerde bulunmuşlardır.¹⁰³ Fiyatların yüksek olmasından dolayı tepkiler farklı şekillerde cereyan etmiştir. Örneğin Halep vilayetine bağlı Antakya kazasında birçok kadın ve çocuk Antakya Fransız

¹⁰⁰ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, a.g.e., s.130.

¹⁰¹ Ziya Karamürsel, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s.102.

¹⁰² Yener Bayar, **1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013, ss.51-76.

¹⁰³ DH.MKT. 1331/4. 08. Ca. 1297. 18 Nisan 1880, Y.A..HUS. 164/119. 07. B. 1297. 15 Haziran 1880.

Konsolosu'nun un fabrikasını ve fırınlarını yağmalamıştır. Kadınlar ve çocuklar, fabrikayı yağmaladıktan yarım saat sonra çarşı merkezinde fabrikaya ait fırınları da talan etmiş ve daha sonra asker olaya müdahale etmiştir.¹⁰⁴

2.1.3. Mali Bunalım

İmparatorluğun mali bunalımı, 18. yüzyılın ortalarından itibaren ağırlaşmaya başlamıştır. 1768-74 Rus savaşı ve 1783'de Kırım'ın işgali gibi olaylar Osmanlı maliyesini zor duruma düşürmüştür.¹⁰⁵ Savaşlardan ganimet ve toprak elde edip bu toprağı vergilendiren Osmanlı merkez idaresi, 18. yüzyıl itibariyle bu gelir kaynaklarından mahrum kalırken, bu durum da kamu maliyesi sıkıntı yaşamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı'nın artan askeri problemlerini iyileştirmek amacıyla merkezi hazinenin kısa yoldan gelir elde etme ihtiyacı artmış ve müsadere, taşış, ticari tekeller gibi yöntemlere başvurmuştur.¹⁰⁶ Osmanlı İmparatorluğunu 1881 yılına getiren diğer önemli bir süreç ise dış borçlar ve dış borçların ödenememesi olmuştur. Borçların ödenememesi iç piyasadaki parasal koşullara bağlı olarak da şekillenmiştir. Bu duruma en iyi örnek II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılan taşışlardır. Paranın değerinin azalmasıyla yaşanan enflasyon ve dolaylı olarak vergi geliri elde edilememesi, Osmanlı maliyesini kötü etkilemiştir. 1840'lı yıllara gelindiğinde ise taşışların Osmanlı maliyesi üzerindeki etkisi yoğunlaşınca yönetim, Galata Bankerleri aracılığı ile Fransız bankalarından borç almıştır.¹⁰⁷ Bu durumla beraber, 1854 yılında yaşanan Kırım savaşının finansmanı için İngiltere'den alınan ilk dış borç, Osmanlı maliyesi üzerinde oldukça ağır bir yük oluşturmuştur. 1856-1881 ve 1881-1914 yılları Osmanlı maliyesi açısından iki önemli dönüm noktasıdır. Bu iki dönemin birincisi, imparatorluğun ilk dış borcu ile birlikte başlayan ağır borçlanma dönemi ve bunun sonucu olarak yaşanan iflas sürecidir. İkincisi ise Düyûn-ı Umûmiye'nin kurulmasıyla başlayan Avrupalı

¹⁰⁴ BOA, BEO. 1331/99799. 19. S. 1317. 29 Haziran 1899.

¹⁰⁵ Osmanlı maliyesinin 18.yüzyılda geçirdiği dönüşümler ve savaşların maliye üzerindeki etkisi için bkz. Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi 18.yy dan Tanzimat'a Mali Tarih**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, ss.74-142.

¹⁰⁶ Güran, **19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar**, a.g.e., s.314.

¹⁰⁷ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, a.g.e, s.58.

devletlerin Osmanlı maliyesi üzerindeki denetimi ve savaş yıllarıdır.¹⁰⁸ 1881 yılından itibaren DÜİ'nin Osmanlı maliyesi üzerindeki denetimi ve buna bağlı olarak gelir kalemleriyle ilgili düzenlemeleri sonucunda Avrupa sermayesinin imparatorluk üzerindeki etkisi git gide artmıştır. Toplanan vergiler borçlar idaresine teslim edilirken bir yandan da yabancı sermayenin Osmanlı'nın gelir kalemlerine yönelik müdahaleleri de hızlanmıştır.

Tablo 6: Osmanlı Borçlarının Alacaklı Ükelere Göre Dağılımı, 1881-1914 (Milyon İngiliz Sterlini Olarak)

Ülke	1881	%	1890	%	1898	%	1914	%
Fransa	45,0	34,3	44,6	37,6	53,4	42,2	75,3	53,0
İngiltere	43,5	33,2	27,4	23,1	22,6	17,9	19,9	14,0
Almanya	8,3	7,5	13,8	11,7	19,0	15,0	29,9	21,0
Belçika	6,6	5,0	10,3	8,7	14,4	11,4	12,0	8,4
Avusturya	7,9	6,0	7,7	6,5	7,5	5,9	-	-
Hollanda	7,0	5,3	5,3	4,5	3,5	2,8	5,1	3,6
İtalya	5,4	4,1	3,2	2,7	1,0	0,8	-	-
İmp. İçinde tutulan	7,3	5,6	6,2	5,2	5,0	4,0	-	-
Toplam	131,0	100,0	118,5	100,0	126,4	100,0	142,2	100,0

Kaynak: Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, a.g.e., s.77.

Tablo 6'ya göre Fransa'nın ve Almanya'nın 1881 yılı itibariyle alacak paylarında artış olduğu görülmektedir. Doğrudan yatırımların etkisi de göz önüne alınırsa bu iki ülkenin Osmanlı alacakları içinde bulunduğu konum şaşırtıcı değildir. Özellikle Almanya'nın, 1880'lerden sonra imparatorluk içerisindeki dış ticaret hacmi artmış ve 26 Ağustos 1890 yılında Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan

¹⁰⁸ Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, a.g.e., s.250.

ticaret antlaşması Osmanlı'nın aleyhine sonuçlanmıştır.¹⁰⁹ Dolayısıyla Osmanlı açısından borç sarmalı ve mali yükümlülükler derinleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle bütünleşmesi hem mali krize hem de iktisadi büyümeye yol açmıştır.¹¹⁰ 1896-1914 yılları arası Osmanlı'nın iktisadi büyümesi dış ticarete yaşanan gelişmelere bağlı olarak artış göstermiştir. 1873-1896 buhranının bitiminde dünya ekonomileri arasındaki ticarete tekrar artış gözlemlenmiştir. Dolayısıyla 1896 sonrası Osmanlı dış ticaretine bağlı olarak büyüme yaşanmış ve tarımsal meta üretimi artmış dış ticarete eğilim birincil mallara doğru kaymıştır.¹¹¹ Dış ticarete yaşanan gelişmeler ve yabancı sermayenin doğrudan yatırımları sonucunda Osmanlı ekonomisindeki hacim, bir önceki dönemlere kıyasla artmıştır. Özellikle demiryolları yatırımları, imparatorluğun iç bölgelerinin de dış ticarete dâhil olmasını sağlamıştır.¹¹² Vedat Eldem, 1889-1914 yılları arasında Osmanlı ekonomisinin %2,2 oranında büyüdüğünü dile getirmiş ve bu büyüme oranının gelişmiş ülkeler için normal olabileceğini belirtirken yeni sanayileşmeye başlamış bir ülke için düşük bir oran olduğunu vurgulamıştır.¹¹³ Osmanlı ekonomisinde yaşanan bu büyüme maliye üzerinde etkili olamamış aksine borç sarmalı daha da yoğunlaşmıştır. Özellikle 1901'den itibaren Osmanlı dış borçları tırmanışa geçmiş ve 1910'larda en yüksek seviyelere ulaşmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte merkezi devletin vergi toplama kapasitesi artsa da gelirler giderleri karşılayamamıştır.¹¹⁴ Şevket Pamuk, 1820-1913 yılları arası Osmanlı'da kişi başı gelirlerin yüzde 30 ile yüzde 50 arasında arttığını tespit ederken yaşanan bu iktisadi gelişmelerle mali bunalımları, bağımlılıkla birlikte büyüme olarak adlandırmıştır.¹¹⁵

Özetle, 19. yüzyıl boyunca yaşanan iktisadi gelişmeler Osmanlı maliyesinde bunalıma, ekonomisinde ise belirli bir hareketlenmeye neden olmuştur. Dış ticaret ve

¹⁰⁹ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, ss. 40-41.

¹¹⁰ Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, a.g.e., s. 252.

¹¹¹ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, a.g.e., s.140.

¹¹² Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi C. 3**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.722.

¹¹³ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.235.

¹¹⁴ Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı" a.g.e., s.722.

¹¹⁵ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, a.g.e., s.145.

sanayi alanlarında iktisadi kapasite Avrupa sermayesiyle birlikte artmış, hazine ve dış borç ödemelerinde ise içinden çıkılmaz bir hale sürüklenmiştir. Yüzyıl boyunca yaşanan bu gelişmeler Osmanlı çalışma hayatında nasıl hissedilmiştir; iktisadi büyüme, toplumsal kesimler üzerinde etkili olabilmiş midir? Aşağıda bu ve benzeri sorulara yanıt vermeye çalışacağım.

2.2. On Dokuzuncu Yüzyıl İktisadiyatının Osmanlı İşçisi Üzerindeki Etkileri

İmparatorluğun içerisinde bulunduğu mevcut mali-iktisadi şartlar, toplumun belirli kesimleri tarafından hissedilmiş ve bu şartlara verilen tepkiler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. Hem iç koşullar hem de Avrupa sermayesinin yayılımı sonucunda birçok emek kesimi rahatsızlıklarını farklı ifade biçimleriyle dile getirmiştir. Özellikle Osmanlı işçisi, bazen ücretlerinin yetersizliğinden şikâyet etmiş, bazen de Avrupa sermayesi altında çalışmaktan rahatsızlık duymuştur. Bu rahatsızlıkların dile getiriliş şekilleri kimi zaman işçi hareketleri ve grevlerle, kimi zaman da görev yerinin terki şeklinde olmuştur. Bu başlık altında ilk olarak olumsuz iktisadi koşullardan etkilenen işçilerin verdiği tepkiler incelenecektir. Bu tepkiler incelenirken imparatorluğun sadece büyük ve merkezi kentlerindeki işçi hareketlerine odaklanılmayacak, aynı zamanda taşradaki diğer kentlerde oluşan işçi rahatsızlıkları da belirli örneklerle ifade edilecektir.

1870’li yıllar Osmanlı işçi hareketlerinin artmaya başladığı ve bu duruma bağlı olarak örgütlenmelerde ve grevlerde de artışların olduğu yıllar olarak kabul edilmiştir. 1870’den önce de imparatorlukta grev ve işçi hareketleri meydana gelmiştir.¹¹⁶ Fakat Osmanlı’nın mali ve iktisadi koşullarının ağırlaşması sonucunda 1870’li yıllar işçi hareketleri konusunda bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda işçi hareketlerinin 1870’li yıllarda yaygınlaşmasının diğer bir sonucu da Osmanlı sanayisinde fabrikalaşmaya bağlı olarak ücretli emeğin yaygınlaşmasıdır. Osmanlı işçi hareketleri için 1870’li yılların diğer bir özelliği ise

¹¹⁶ Osmanlı Devletinde 1870’den önceki işçi hareketleri için bkz. Birten Çelik, **Türkiye’de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1999.

1871 yılında yapılan I. Enternasyonal'dir. Osmanlı toplumunda 1870'ler itibariyle ortaya çıkan gelişmeler I. Enternasyonal ile ilişkilendirilmiş, bazı Marksist yazarlar 1870'lerin Osmanlı işçi sınıfı için bir kırılma noktası olduğunu açıklamışlardır.¹¹⁷ Bu görüş Marksist yazarlar tarafından iddia edilmişse de arşiv kayıtları ve tarihsel veriler bu iddiayı desteklememektedir. Bahsedilen dönemdeki grevler, sınıf mücadelesinden ziyade mevcut iktisadi şartlar ve ödenemeyen maaşlara tepki olarak gerçekleşmiştir.

1870'li yılların Osmanlı işçi hareketleri açısından artışların yaşandığı bir dönem olduğu düşüncesi literatürde kabul görmüş ve bu düşüncede uzlaşma sağlanmıştır. Devletin artan mali sıkıntıları göz önüne alındığında işçi hareketlerinin mali ve iktisadi şartlar yüzünden ortaya çıktığı düşüncesi kuvvetlenmiştir. İşçi hareketleri ve grevlerinde kamu-özel sektör ayrımı, grevlerin niteliğini anlamak açısından önemli bir ayrımdır. Devlet fabrikalarında çalışan kamu işçilerinin yaptıkları eylemlerin, devletin işveren olarak işçilere maaş ödeyememesiyle doğrudan ilgisi vardır. Ancak özel sektörde, düşük ücretlerden kaynaklı yapılan grevler, emek-sermaye ilişkisinden doğan bir anlaşmazlık halidir. Osmanlı işçi hareketleri, araştırmacılar tarafından değerlendirirken genel olarak dönem ayrımı yapılmıştır. Bunun nedeni 1908 yılındaki II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte artan grev sayısının bir önceki döneme göre daha fazla olmasıdır. Diğer bir sebebi ise siyasal yapının değişmesiyle birlikte işçilerin de bu ortamdan etkilenmeleridir. Bu başlık altında hem dönem ayrımı hem de mekânsal ayrım üzerinden Osmanlı işçi hareketleri değerlendirilecektir.

2.2.1. 1870-1907 Osmanlı İşçi Hareketlerine Dair Örnek Olaylar

1870'lerdeki işçi hareketlerinin ve grevlerin büyük bir kısmı, siyasal ve toplumsal faktörlerden ziyade, iktisadi faktörlerden kaynaklanmıştır.¹¹⁸ Bu yıllara ait birçok grev ve dilekçe örneği işçi ücretlerinin yetersiz olması nedeniyle ya da çalışma saatlerinin düzenlenmesiyle ilgili olmuştur. Grevler, daha çok devletin içinde

¹¹⁷ Orhan Türkoğlu, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi İdeolojiler ve Köylü Hareketleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserler Dizisi, 106, Ankara, 1988, s.137.

¹¹⁸ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s.260.

bulunduğu mali kriz nedeniyle işçilere ve memurlara ödenemeyen ücretler ve maaşların şikâyeti sonucu gelişmiştir. Kamu sektöründe yaşanan grevlere yönelik tedbirlerin, yabancı sermaye altında çalışan işçilerin grevlerine yönelik tedbirlerden daha hafif hissedildiği görülmektedir. Yabancı sermaye altında çalışan işçi eylemlerinde polis müdahalesi yaşanmış ve sonuçları kimi zaman ağır olmuştur. Güzel'e göre bunun nedenini devletin yabancı sermayeye güven vermek amacıyla koyduğu kuralları, sosyal adaletten daha fazla önemsemesi oluşturmaktadır.¹¹⁹ Bu yıllarda tespit edilen ilk grevler 1872 yılının Şubat ayında gerçekleşmiş Beyoğlu Telgrafhanesi işçilerinin grevi ve aynı yılın Nisan ayında Ömerli-Yarımburgaz, İzmit demiryolları işçilerinin düzenlediği grevlerdir. Ücretlerden rahatsız olan işçiler şikâyetlerini dile getirmiş ve greve gitmişlerdir.¹²⁰ 24 Ocak 1873 tarihinde ise tersane şantiyesinde çalışan beş yüz kadar işçi, on bir aydır ücretlerini alamadıkları gerekçesiyle Bâbiâli'de Sadrazam'a dilekçe vermişlerdir.¹²¹ 1875 yılında ise İngiltere Elçiliği, Tersane-i Âmire top fabrikasındaki İngiliz işçilerinin ücretlerini alamamasından dolayı şikâyetinde bulunmuş ve devlet yönetimi de yabancı ülkelerin bu konuya müdahale etmemesi için işçi ücretleriyle ilgileneceklerini bildirmiştir.¹²² Fakat 1876'da bu tersanedeki İngiliz makinist ve işçilerin grev yapması sonucunda devlet yönetiminin bu konuda ilgisiz kaldığı görülmektedir.¹²³ 1877-78 yılları itibariyle de Osmanlı'nın içinde bulunduğu Rusya ile savaş, ekonomik krizi daha da derinleştirmiş ve bu krizden işçiler de nasibini almıştır. Bu durumun örneği olarak duvar işçileri, terziler ve ayakkabı tamircileri ücret artışı isteğiyle greve gitmişlerdir.¹²⁴

¹¹⁹ Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi C. 3**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.808.

¹²⁰ Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi C. 3**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.793.

¹²¹ Gülmez, a.e. , s.793.

¹²² Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, a.g.e., s.211.

¹²³ Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", **a.g.e.**, s.793.

¹²⁴ Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisinin Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, der. Donald Quataert ve E. J. Zürcher İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.31.

Tablo 7: 1872-1907 Grevlerinin İşkollarına ve Kentlere Göre Dağılımı

İşkolları	Grev Sayısı	Grevlerin yaşandığı kentler (Ağırlıklı olarak)
Denizcilik	25	İstanbul
Hizmetler	3	İstanbul, Selanik
Ulaşım	4	İstanbul
Tekstil	14	İstanbul, İzmir, Üsküp
İnşaat	9	İstanbul, Selanik
Rıhtım-Liman	5	İstanbul, Edirne, İzmir
Gıda	14	Selanik, İstanbul
Madencilik	3	Zonguldak, Balıkesir
Diğer	9	İstanbul
Toplam	86	7

Kaynak: Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, a.g.e., ss.357-359. kitabından faydalanarak benzer bir tablo oluşturulmuştur.

1872-1907 yılları arasına ait grevler daha çok İstanbul ve Balkanlar'da gerçekleşmiştir. Tablo 7'de İstanbul ve Balkanların öne çıkması tesadüfi bir durum değildir. Osmanlı Devletinin sanayi merkezleri olarak sayılabilecek İstanbul ve Selanik, Osmanlı işçi hareketleri konusunda da literatürde genişçe bir alanı kapsamaktadır. Özellikle Selanik, Osmanlı işçi hareketi konusunda öncü konumdadır. Osmanlı işçi sınıfının siyasi açıdan en bilinçli işçilerini oluşturan Selanikli işçiler, fabrikaların ve sanayi merkezlerinin kurulmasıyla birlikte hem eylemler konusunda hem de ücretler konusunda imparatorluğun diğer bölgelerine nazaran özgün koşullara sahip olmuştur. Quataert, 1873-1896 yaşanan dünya ekonomik kriziyle birlikte işçi ücreti artışlarının kesildiğini ve bu durumun Selanik işçilerine yansımadığını tespit etmiş ancak 1896'dan itibaren enflasyon altında ezilen tütün reji işçileri 1904'te, aynı yıl içinde ayakkabıcılar, 1905'te tekstil işçileri,

1906'da da tuğla fabrikasındaki işçilerin greve gittiklerini belirtmiştir.¹²⁵ Yine Selanik'in Kavala kazasında 1905 yılında tütün işçileri greve gitmişlerdir. Bu grevde tütün işçileriyle tüccarlar arasında yaşanan ücret anlaşmazlığı sonucunda tepki olarak, yaklaşık altı bin işçi Kavala'daki tütün mağazalarının camlarını kırmıştır.¹²⁶

Osmanlı emek tarihi ve işçi hareketleri literatürü daha çok sanayi merkezlerine odaklanan bir perspektif çizmiştir. İmparatorluğun büyük ve merkezi kentlerinde yaşanan işçi hareketleri anlatısı sanayileşme ve fabrikalaşma doğrultusunda şekillenmiştir. Araştırmacılar, özellikle İstanbul ve Selanik çerçevesinde şekillenen Osmanlı işçi hareketlerini ele almış, taşra vilayetlerinde yaşanan gelişmeleri göz ardı etmişlerdir.¹²⁷ Osmanlı emek tarihi literatüründe özellikle Balkanlar, diğer bölgelere nazaran daha fazla çalışılmış olmasına rağmen Bulgaristan'da yaşanan işçi hareketleri ve işçi örgütlenmeleri ihmal edilmiştir. Bunun sebebi, Bulgaristan'ın Berlin Antlaşması'yla (1878) prensliğe dönüşüp otonomi kazanması olarak gösterilebilir. 1878-1908 yılları arası vasal devlet konumunda olan Bulgaristan, 1908 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, Bulgaristan'da yaşanan işçi hareketlerine ve işçi örgütlenmelerine kayıtsız kalmamış, takipçisi olmuştur. Bulgaristan'da da işçi hareketleri, kimi zaman ücret yetersizliği kimi zaman da ideolojik temelli kaygılardan dolayı ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1875 yılında Sofya demiryollarında çalışanlar tarafından şikâyet edilen bir olayda çalışanların, maaşlarının ödenmediğine ilişkin şikâyetleri ifade edilmiş ve bu durum üzerine Maliye Nezareti, Sofya komisyonuna yirmi iki bin kûsur lira havale etmiştir.¹²⁸ Diğer bir iktisadi temelli işçi hareketi ise Umum Amele Cemiyeti'ne aittir. 1907 yılında Bulgaristan'ın ekonomik durumunun dayanılmaz bir hâl alması nedeniyle Umum Amele Cemiyeti, bahsedilen bu durumun devam etmesi halinde

¹²⁵ Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, a.g.e., s.117.

¹²⁶ Can Nacar, "Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar 1905 Kavala Grevi", **Toplumsal Tarih**, 213, 2011, ss.38-42.

¹²⁷ Benzer bir durumu uluslararası literatürde de görmek mümkündür. Hem Avrupa'da hem de dünyanın farklı ülkelerinde taşra kentlerinde yaşanan emek hareketlilikleri genel olarak araştırma konusu olmamıştır. Donna J. Guy, bu konuda Arjantin örneğini ele alarak, kırsaldaki ve taşradaki işçi sınıfının durumunun araştırmacılar tarafından ihmal ettiğini belirtmiştir. Ayrıntı için bkz; Donna J. Guy, "The Rural Working Class in Nineteenth-Century Argentina: Forced Plantation Labor in Tucumán", **Latin American Research Review**, Vol. 13, No. 1, 1978, ss. 135-145.

¹²⁸ BOA, HR.H. 381/14. 2 RA 1292. 8 Nisan 1875.

genel bir grev kararı alacağını açıklamıştır.¹²⁹ Osmanlı merkezi idaresi, iktisadi temelli işçi hareketlerinin yanı sıra Bulgaristan'daki ideolojik hareketlerin de takipçisi olmuştur. Sadâret'e gelen bir yazıda Bulgar sosyalistlerin, Avrupa'daki sosyalistleri taklit ederek 1 Mayıs günü işçi haklarıyla ilgili gösteri düzenlendiği açıklanmıştır.¹³⁰ 1905 tarihli bir belgede ise Sofya matbaalarında çalışanların Petersburg'daki meslektaşlarından etkilenerek ücretlerinin arttırılması ve çalışma saatlerinin düzenlenmesi isteğiyle grev ilan ettiklerini bu sebeple de gazetelerin faaliyet göstermediği belirtilmiştir.¹³¹ İdeolojik hareketlerin Balkanlarda ve Bulgaristan'da bu kadar yaygın olmasının sebebi, milliyetçilik ve sosyalizm gibi kavram ve ideolojik yaklaşımların Avrupa'dan ithal edilmesi ve gayrimüslimlerin Avrupa ile ilişkilerinin yakın olmasıdır.¹³² Dolayısıyla Balkanlarda işçilerin iktisadi şartlara verdiği tepkiler belirli bir bilinç düzeyi etrafında şekillenmiştir. Verilen tepkilerin sadece ekonomik temelli olmamasının sebebi, siyasi düşüncelerin işçiler tarafından benimsenmiş olmasıdır.

Balkanların yanı sıra Anadolu'da ve Arap vilayetlerinde de işçi şikâyetleri ve işçi hareketleri gerçekleşmiştir. 19.yüzyıl'da özellikle de 1870'lerden sonra ağırlaşan mali ve iktisadi durum Anadolu'da da hissedilmiştir. Anadolu'daki İşçi şikâyetlerinin ve işçi hareketlerinin niteliği Balkanlardaki gibi siyasi bir tavır çerçevesinde şekillenmemiş, daha ziyade ekonomik ve geçim sıkıntısı kaynaklı hareketler olmuştur. Belirtilen hareketlerden bir tanesi Ankara Reji Fabrikası'nın kapatılması üzerine gerçekleşmiştir. Özel işletme niteliğine sahip olan bu fabrika, devlet tarafından alınan tasarruf tedbirleri kapsamında kapatılmıştır. 1899 yılında bir belgede ise Ankara reji fabrikasının kapatılmasından dolayı işsiz kalan işçiler mağdur olmuş, bunun üzerine ahali tarafından fabrikanın kapatılmamasını talep eden

¹²⁹ BOA, HR.SFR.04. 817/36. 23 C 1325. 3 Ağustos 1907.

¹³⁰ BOA, HR.SFR.04. 347/31. 25 Ş 1311. 1 Mayıs 1894.

¹³¹ BOA.Y.A.HUS. 483/146. 30 ZA 1322. 5 Şubat 1905. Belgede aynı zamanda Bulgarlar'ın sosyalist, anarşist ve dinsiz fikirleri benimsediklerini ve bu fikirlerde adam yetiştirdikleri ifade edilmektedir.

¹³² Feroz Ahmed, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", der. Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, İletişim Yayınları, 8.Bsk, 2018, s.13.

bir dilekçe yazılmıştır.¹³³ 1904 yılında ise Bitlis'te karakol ve kışla inşaatında çalışan işçiler, ücretlerini alamadıkları gerekçesiyle iş yerlerini terk edip çalışmayacaklarını ifade etmişlerdir.¹³⁴

Arap bölgesindeki hareketlere örnek verecek olursak 1879 yılında Şam'da bazı olaylar meydana gelmiştir. Şamlı kalfalarla dokuma ustaları arasında cereyan eden gerginlik grevle sonuçlanmıştır. Yaklaşık dört bin veya beş bin Şamlı kalfa, ücretlerinin düşürülmesini protesto etmek amacıyla greve gitmiş, grevin diğer kalfalar yüzünden kesintiye uğramaması ve çalışmalarını engellemek için tezgâhlardaki iplikleri kesmişlerdir.¹³⁵ Osmanlı'da işçi hareketlerine tanıklık eden diğer bir Arap vilayet ise Beyrut'tur. Özellikle Beyrut Limanı'nda yaşanan huzursuzluklar, Osmanlı işçi hareketleri konusunda oldukça önemli bir konumdadır. Beyrut'ta yaşanan işçi hareketleri üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

2.2.2. Osmanlı İşçi Hareketlerinde II. Meşrutiyet Etkisi

II. Meşrutiyet'in (1908) ilanıyla birlikte Osmanlı işçi hareketleri ikinci dönüm noktasını yaşamıştır. İmparatorluğun hemen hemen her bölgesinde ve her sektöründe hızla genişleyen bir grev dalgası yayılmıştır. Merkezden taşraya kadar genişleyen bu grev dalgası, Osmanlı işçi sınıfı için yeni bir aşama, yeni bir bilinçlenme haline dönüşmüştür. 1908 öncesi yaşanan iktisadi ve mali bunalımlara ek olarak baskı rejimi de, süreci bu yıla kadar taşımıştır. II. Meşrutiyetin ilanı Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal siyasi ve iktisadi bir ortam yaratmış olmasına paralel olarak, hızlı bir enflasyon artışı yaşanmıştır. Hem siyasi havanın değişmesi hem de enflasyondaki yüksek artış sebebiyle Osmanlı işçileri yüksek ücret talepleriyle greve gitmişlerdir.¹³⁶ Dolayısıyla 1908 Grevleri hem siyasi niteliğe hem de iktisadi niteliğe

¹³³ BOA, DM.MKT. 2193/4. 11 Z 1316. 22 Nisan 1899. DH.MKT. 2234/138. 09 R 1317. 17 Ağustos 1899.

¹³⁴ Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, a.g.e., s.219.

¹³⁵ Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, der. Donald Quataert ve E. J. Zürcher İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.63.

¹³⁶ Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **Toplum ve Bilim**, 78, 1998, ss.187-210.

sahip grevlerdir. Osmanlı işçileri, değişen siyasi havanın daha özgür bir ortam oluşturmasından dolayı iktisadi kaygılarını işverenlere aktarmış sonuç alamayınca da greve gitmişlerdir.

II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç hafta sonra İzmir'de grevler başlamıştır. 8 Ağustos günü halı fabrikasında çalışan 50 kadar işçi, 2 gün sonra ise incir kutusu imalâthanelerinde çalışan işçiler grev ilan etmişlerdir.¹³⁷ İstanbul'da ise ilk grev Cıbalı Tütün Fabrikası işçileri tarafından gerçekleştirilmiş hemen ardından ise Paşabahçe Cam İmalâthanesi işçileri %12,5'luk bir ücret artışı talebi ile iş bırakma eylemi yapmış ve sokaklarda yürüyüş düzenlemişlerdir.¹³⁸ Daha önce de belirtildiği gibi imparatorluğun hemen hemen her bölgesinden ve her sektörden işçiler bu dönemde grev ilan etmişlerdir. İstanbul, İzmir, Zonguldak, Selanik, Beyrut gibi farklı vilayetlerde grevler meydana gelmiş ve işçilerin çoğu hem ücretlerden kaynaklanan sorunlar için hem de çalışma saatlerindeki düzenlemeler için greve başlatmışlardır. Çalışma saatlerinin düzenlenmesi için greve giden işçilere örnek olarak; İzmir tramvay işçileri (iş süresinin günde 10 saate indirilmesi), Kavala Tütün Rejisi işçileri (yazın 9, kışın 8 saate indirilmesi), liman işçileri, Anadolu demiryolu işçileri gibi çeşitli sektörlerden işçiler, iş saatlerinin düzeltilmesiyle ilgili grev ilan etmişlerdir.¹³⁹

Tablo 8: Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık)

Kent	Grev Sayısı	%
İstanbul	59	41
Selanik	37	26
İzmir	10	7
Aydın	5	4
Balıkesir	4	3
Beyrut	4	3
Zonguldak	4	3

¹³⁷ Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908- 1946*, a.g.e., s.18.

¹³⁸ Toprak, *a.g.e.*, s.18.

¹³⁹ Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *a.g.e.*, s.797.

Edirne	3	3
Adapazarı	2	1
Manastır	2	1
Girit	2	1
Samsun	2	1
Üsküp	2	1
Diğer (Adana, Ergani, Eskişehir, Halep, Kudüs, Midilli, Sivas	7	5
Toplam	143	100

Kaynak: Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, a.g.e., s.265.

Tablo 8’de de görüldüğü gibi 1908 öncesi grevlerine benzer bir durum vardır. İmparatorluğun -sanayileşmeye bağlı olarak- büyük ve merkezi kentlerinde düzenlenen grevler taşraya göre daha yoğunluktadır. Fakat 1908 grevleri imparatorluğun kırsalında dahi hissedilmiştir. Örneğin; Sivas vilayetine bağlı Amasya kazasının Gümüşhacıköy kasabasında 50 kadar havlu fabrikası işçisi ücretlerinin arttırılmasını talep etmiş ve iş bırakmışlardır. Fabrika birkaç gün faaliyetlerini askıya almış ve daha sonra ücret konusunda anlaşma sağlanarak işçiler tekrar işbaşı yapmıştır.¹⁴⁰ Bursa’da ise ipek fabrikasında çalışan kadın işçiler üç kuruş ücretle günde 14 saatten fazla çalışmaya zorlandıklarını açıklayarak greve gitmişlerdir.¹⁴¹

Tablo 9: İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık)

İşkolu	Grev sayısı	%
Demiryolu	30	21
Gıda	28	20
Hizmetler	18	13
Rıhtım, dok ve antrepo	16	11

¹⁴⁰ BOA, DH.MKT. 2693/2. 2 Z 1326. 26 Aralık 1908.

¹⁴¹ BOA, BEO. 3630/272209. 17. Ş. 1327. 3 Eylül 1909.

Tekstil	15	10
Madencilik	9	7
Denizcilik	8	6
Basın	7	5
İnşaat	5	3
Diğer	5	3
Enerji	2	1
Toplam	143	100
Kamu Sektörü	16	11
Özel Sektör	127	89

Kaynak: Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, a.g.e., s.264.

1908 Grevleri ağırlıklı olarak, Tablo 9'dan anlaşıldığı gibi demiryolları ve gıda sektöründe gerçekleşmiştir. Bu tablo, grevlerin daha çok Avrupa sermayesi altında işletilen sektörlerde yaşandığını göstermektedir. Demiryolları ve gıda alanında yapılan yatırımların, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanmasıyla özellikle reji idarelerinin kurulmasıyla birlikte işçiler ve yabancı sermaye arasında uyum sorunu yaşanmıştır. Bu grevlerden bir tanesi Samsun'da tütün işçileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Samsun Reji Fabrikası işçileri 1 Ekim günü ücret artış talebiyle greve gitmiş ve grevde reji binası taşlanarak camlar kırılmıştır. Grev tehlikeli bir hal almaya başlamış ve işçiler, şehirdeki Amerikan ticarethanelerine saldırmışlardır.¹⁴² Diğer bir örnek ise Anadolu Demiryolu işçilerinin demiryolu yöneticilerine sunduğu isteklerdir. 13 Ağustos günü işçiler, Anadolu Demiryolları İşçiler Sendikası'nı kurarak barışçıl yöntemlerle yöneticilere taleplerini iletmışlerdir. Sendikanın ücret artış isteği yöneticiler tarafından reddedilince 14 Eylül'de sendika üyeleri tarafından grev çağrısı yapılmıştır.¹⁴³

Osmanlı işçi hareketleri bağlamında 1908 grevleri genel olarak ağırlaşan iktisadi ve mali koşulların yansıması ve değişen siyasi ortamın emek üzerindeki

¹⁴² Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, a.g.e., s.237.

¹⁴³ Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş 1881-1908**, Çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss.138-146.

etkilerini tanımlamaktadır. Osmanlı işçilerinin hem ücretler konusunda hem de çalışma saatleri konusunda gösterdiği tepkiler, 1908 Grevlerinin temel dinamiklerini oluşturmuştur. Şüphesiz ki 1908 Grevleri yukarıda bahsi geçen grevlerle sınırlı değildir. Fakat Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi ve siyasi ortamın işçiler üzerindeki etkilerini açıklamak için örnek olaylar seçilmiş ve belirli durumlar altında işçilerin nasıl tepki verdiği ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu tez çalışması sadece Osmanlı işçisine odaklanmayıp aynı zamanda memurların ve köylülerinde iktisadi durumlarını da konu edineceğinden işçi hareketleri belirli örnek olaylar üzerinden vurgulanmıştır.

2.3. Çalışma ve Yaşam Koşullarına Dair Karşılaştırma: İngiltere, Osmanlı ve Hindistan İşçileri

Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa ülkelerinin özellikle de İngiltere'nin diğer ülkelere karşı yayılmacı tavrı ve sömürü hareketi 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra çevre ülkelerde yoğun olarak hissedilmiştir. Avrupa'nın ve İngiltere'nin bu yayılmacı hareketleri, çevre ülkelerin toplumsal koşullarını da derinden etkilemiştir. Bu karşılaştırmanın amacı ise sanayileşme sonrası merkez, yarı çevre ve çevre ülkelerinden işçilerin çalışma ve yaşam koşullarına odaklanılarak küresel anlamda işçi sınıfının koşullarını ele almaktır. Merkez, yarı çevre ve çevre ülkeleri temsil etme anlamında ise İngiltere, Osmanlı ve Hindistan seçilmiştir. Bu üç ülkedeki işçilerin 19. yüzyılda hangi şartlarda çalışıp, yaşamlarına nasıl devam ettikleri karşılaştırılarak ülkelere göre çalışma ve yaşam koşullarında farklılıkların olup olmadığı incelenecektir.

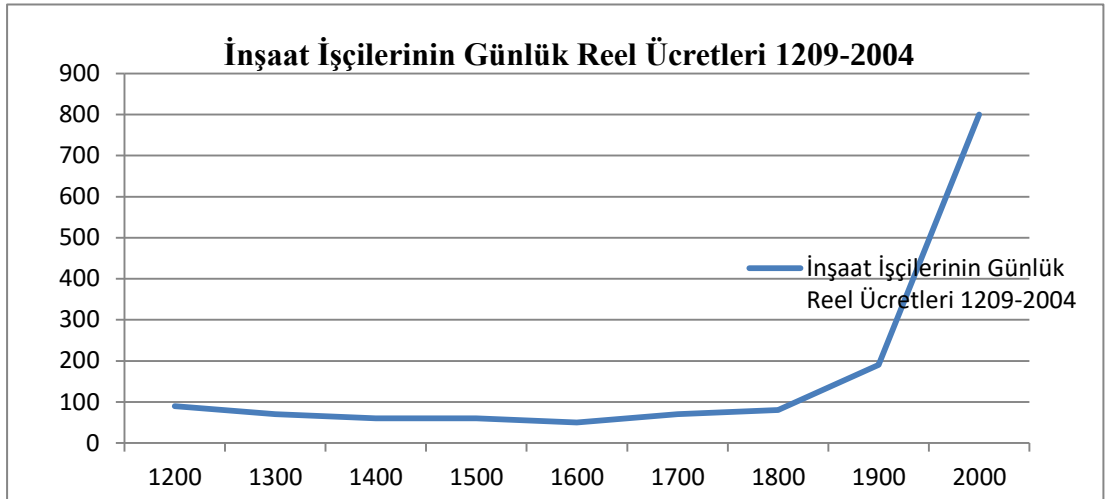
İngiliz, Osmanlı ve Hindu ülkelerinin işçilerin karşılaştırılması sonucunda Osmanlı işçilerinin de küresel bağlamda nasıl bir konumda olduğu belirlenecektir. Bu başlık aynı zamanda yukarıda bahsedilen işçi hareketlerine ek olarak Osmanlı işçilerinin çalışma ve yaşam koşullarına odaklanacak ve işçi hareketlerinin nedenlerine katkı sunacaktır.

2.3.1. İngiliz İşçilerin Yaşam ve Çalışma Koşulları

İngiliz iktisat ve sosyal tarihçileri Sanayi Devrimi'nden sonra emeğin çalışma ve yaşam koşullarına yönelik bir dizi tartışma başlatmışlardır. Sanayileşme sonrası işçilerin yaşam kalitelerinin artması ve azalması üzerine yapılan tartışmalar sonucunda iyimserler ve kötümserler olarak iki grup ortaya çıkmıştır. Genel olarak yaşam ve çalışma koşulları reel ücretler çerçevesinde şekillenmiş ve araştırmacılar farklı parametreler kullanmıştır. Dolayısıyla bulgular araştırmacılara göre değişiklik göstermiştir.

Gregory Clark, bir çalışmasında İngiltere'nin, 1640'lardan Sanayi Devrimi ve sonrasına kadar modern bir ekonomik büyüme süreci yaşadığını iddia etmiştir. Sanayi Devrimiyle birlikte ani bir kırılma olmadığını açıklayan Clark, daha öncesinden de büyümenin başladığını tespit etmiştir. Clark aynı zamanda da 1870'lerden sonra reel ücretlerde artış olduğunu belirterek iyimser bir tablo ortaya koymuştur.¹⁴⁴

Grafik 1: İngiliz İnşaat İşçilerinin Günlük Reel Ücretleri 1209-2004



Kaynak: Gregory Clark, "The Condition of the Working Class in England, 1209–2004", *Journal of Political Economy*'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

¹⁴⁴ Gregory Clark, "The Condition of the Working Class in England, 1209–2004", *Journal of Political Economy*, 113, 6, 2005, ss. 1307-1340.

Clark, Marx ve Engels'in "Komünist Manifesto" eserinde geleceğe ilişkin görüşlerinde karamsar olduklarını, vasıfsız işçilerin yaşam koşullarına dair büyük bir yanılgıya düştüklerini vurgulamıştır. Clark'a göre 1815 yılında tarım işçileri ve vasıfsız işçiler de dâhil olmak üzere herkes bolluktan faydalanmış ve modern büyüme toplumlar içindeki eşitsizlikleri azaltmıştır.¹⁴⁵ Diğer bir iyimser görüş ise Peter Lindert ve Jeffrey Williamson'a aittir. Lindert ve Williamson çalışmalarında kötümserlerin eşitsizlik ve sosyal düzensizlik iddialarına karşı reel ücretlerin 1820-1850 arasında neredeyse iki katına çıktığını belirtmiştir.¹⁴⁶ Samuel Solomon ise bu ücret verilerinin genel ortalama ücretlerden oluştuğunu ve sağlıklı bilgilere ulaşılamayacağını ifade etmiştir.¹⁴⁷

Sanayileşmenin yaşam ve çalışma koşulları üzerinde olumlu katkı yaptığını iddia eden iktisat tarihçilerine karşı bir de tamamen aksini iddia eden bilim insanlarından bahsetmemek olmaz. Charles Feinstein, Lindert ve Williamson'a karşı bir cevap olarak 19. yüzyılın ilk yarılarında ücretlerin durgunlaştığını hatta kimi zaman düştüğünü vurgulayarak, kentsel yaşam, İrlandalı işçilerin göçleri, hastalık ve suç gibi sosyal konuların da işçilerin yaşam kalitelerini olumsuz etkileyebileceğini savunmuştur.¹⁴⁸ N. Crafts ise bu konuya tahıl fiyatları üzerinden yaklaşmış ve tahıl fiyatlarının da bölgesel olarak farklılaşabileceğini örnekler üzerinden açıklamıştır. Crafts yaptığı araştırmalara dayanarak, kuzeyli işçilerin çok un, az ekmek alabildiklerini, güneyli işçilerin de çok ekmek, az un alabildiklerini tespit etmiştir. 1860'larda Londralı bir ailenin haftada 39,24 pound'a ekmek, 1,54 pound'a un, Derbyshire'da yaşayan bir ailenin de 3,29 pound'a ekmek, 37,70 pound'a un almıştır.¹⁴⁹ Hobsbawm ise Viktorya dönemi kentlerinin 1830 ve 1840'lara göre daha gelişmiş durumda olduğunu, bu gelişmenin ise işçi sınıfının hayat koşullarını

¹⁴⁵ Gregory Clark, **Fukaralığa Veda Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi**, Çev. Egemen Demircioğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, ss.295-296.

¹⁴⁶ Peter H. Lindert and Jeffrey G. Williamson, "English Workers' Living Standards During the Industrial Revolution: A New Look," **The Economic History Review**, 36, 1, 1983, ss. 1-25.

¹⁴⁷ Samuel Solomon, **The living standards of Tyneside coal miners, 1836-1862**, University of York Economics, 2014, s. 13.

¹⁴⁸ Charles H. Feinstein, "Pessimism Perpetuated: Real Wages and the Standard of Living in Britain during and after the Industrial Revolution", **The Journal of Economic History**, 58, 3, 1998, ss. 625-658.

¹⁴⁹ N. F. R. Crafts, "English Workers' Real Wages During the Industrial Revolution: Some Remaining Problems", **The Journal of Economic History**, 45, 1, 1985, ss. 139-144.

iyileştirmeye yönelik bir çaba olmadığını iddia etmiştir. Aynı zamanda Hobsbawm, işçi sınıfının hayat koşullarına dair Büyük Bunalım'ın (1873-1896) önemli değişiklikler getirdiğini vurgulamıştır. Büyük Bunalım süresince işsizliğin çok fazla artması dikkate alınmazsa işçi sınıfı için bu dönem kısmi bir iyileşme yaşamıştır. Hobsbawm bu iyileşmenin fiyatların düşmesinden kaynaklandığını ve İngilizlerin ucuz gıda madde ithalatı yaptığını, 1870-1896 döneminde et tüketiminin üçte bir oranında arttığını, artan bu ithal et tüketiminin toplam et tüketiminin üç katı olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁰

Sanayi Devrimi'nden sonra İngiliz kadın işçilerinin de yaşam koşullarının iyileştiğini açıklayan Clark, erkek ve kadın işçiler arasındaki ücret farkının da azaldığını iddia etmiştir. Sanayi Devrimi ile birlikte tarım sektörü gibi güç gerektiren sektörlerden el becerisi isteyen sektörlerle geçilmesiyle, kadınların dezavantajlı durumu ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla kadınlar için istihdam alanları oluşmuş ve kadınlar, sanayi öncesi tarım koşullarından çok daha iyi bir duruma gelmiştir.¹⁵¹ Clark'ın bu ifadesine rağmen yine de İngiltere'de erkek ve kadın işçiler arasındaki ücret farklılıkları hemen hemen yarı yarıyaydı. Dokumacılık sektöründe çalışan erkek işçiler, günlük 25-30 şilin arası almaktayken kadın işçiler 10-15 şilin gibi bir ücret alıyorlardı.¹⁵²

Tablo 10: Ortalama Gelirlere Göre Vasıfsız İşçilerin Ücretleri, İngiltere (Pound)

İşgücü	1750	1850
Yıllık ücret, vasıfsız erkek işçi	15,4	27,2
Yıllık ücret, vasıfsız kadın işçi	6,9	12,3

Kaynak: Clark, **Fukarahâ Veda Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi**, a.g.e., s.306

¹⁵⁰ E. J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, ss.146-150.

¹⁵¹ Clark, **Fukarahâ Veda Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi**, a.g.e., ss.300-301.

¹⁵² Carol E. Morgan, **Women Workers and Gender Identities 1835 – 1913: The Cotton And Metal Industries in England**, Routledge, Routledge Taylor&Francis Group, 2013. ss. 22-30.

Clark'ın hesapladığı tarım işçilerinin ücretlerini gösteren Tablo 10'da görüldüğü gibi 100 yıllık bir süreçte kadın ve erkek işçilerin ücretleri hemen hemen aynı oranda artmıştır. Fakat dokumacılık sektöründe olduğu gibi tarım sektöründe de kadın işçilerinin ücretleri erkek işçilerinin neredeyse yarısıdır.

İngiltere'de Sanayi Devrimi'nden sonra çocuk işçilik de yaygınlaşmıştır. Çocuklar, yoksulluk sebebiyle birçok sanayi merkezlerinde çalışmaya zorlanmıştır. Beş yaşında tekstil fabrikalarında çalışan çocuklardan, yaşları on beş ile yirmi iki arasında olan kızların seks işçiliği yapmasına kadar geniş bir alanda çocuk işçilik hız kazanmıştır. Pamuk fabrikalarında 12 saat çalışan çocuk işçiler, kimi zaman da gaz işlerinde, tersanelerde, inşaatlarda ve baca temizleme işlerinde çalıştırılmıştır. Bu çocukların çoğu yirmi beş yaşına kadar yaşayabilmiştir.¹⁵³ Jane Humphries, çocuk biyografilerinden yola çıkarak 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de çocukların çalışma alanlarını belirtmiştir. Belirtilen bu dönemde çocuklar, geleneksel üretim alanlarının yanı sıra makineleşmeyle oluşan yeni tarz üretim alanlarında da çalışmışlardır.¹⁵⁴

İngiliz işçilerinin yaşam koşullarına dair tartışmaların yanı sıra çalışma şartları da dikkat çeken bir konu olmuştur. Sanayi Devrimi sonrası işçilerin çalışma koşulları, romanlara konu olacak kadar değişiklik göstermiştir. Hatta Jack London 1902 yılında İngiltere'nin Londra kentine gelip işçi mahallerinde bir işçi elbisesi giyerek ve bir işçi gibi davranarak işçilerin yaşam ve çalışma koşullarını gözlemlemiştir. İşçilerin oldukça zor ve ağır şartlarda çalıştığını gözlemleyen London, kaldırımda yatan işçilerden, çöplerden yemek bulmaya çalışan işçilere kadar büyük bir sefaleti tasvir etmiştir. London, rıhtım işçisi Dan Cullen'ın yaşadığı yeri tarif ederken Cullen'ın odadan ziyade bir kulübede kaldığını, odanın içinde oldukça zor dönüldüğünü, duvarlarda kan lekeleri ve haşerelerin olduğunu betimlemiştir.¹⁵⁵

¹⁵³ David Cody, "Child Labor", **Victorian Web**, (Çevrimiçi), <https://victorianweb.org/history/hist8.html>, 26 Nisan 2019.

¹⁵⁴ Jane Humphries, "Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution", **The Economic History Review**, 66, 2, 2013, ss. 395- 418.

¹⁵⁵ Jack London, **Uçurum İnsanları**, Çev. Yigit Yavuz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s.100.

İşçilerin yaşam ve çalışma koşullarına dair tartışmalarda genel olarak iki koşul arasında doğrudan bir bağlantı kurulamamaktadır. Ücretlerin arttığı yıllarda çalışma koşulları bir o kadar ağır ve zor olabilir. Dolayısıyla Sanayi Devrimi sonrasında çalışma koşulları ağırlaşmış ve işçiler çoğu kez bu durumdan şikâyetçi olmuşlardır. Çalışma koşulları hakkında yazılmış ilk eserlerden, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı eserinde Engels, maden işçilerinin çalışma koşullarından bahsetmiştir. Engels, maden işçilerinin oksijen azlığı, yoğun barut ve tozlarla mücadele ettiğini ve madencilerin göğüs hastalıklarından en fazla 48-49 yaşına kadar yaşayabildiğini belirtmiştir.¹⁵⁶ E. P. Thompson ise yün taramacıların, dokumacıların, cam ve fırın işçilerinin, terzilerin çok kötü koşullarda çalıştığını ve 18. yüzyıl zanaatkarlarının, kırsal işçilerinin çalışma koşullarının 19. yüzyıl fabrika işçilerinin çalışma koşullarından çok daha iyi olduğunu vurgulamıştır.¹⁵⁷ Thompson’ın bu ifadesiyle aslında Sanayi Devrimi’nin süreç içerisinde işçilerin çalışma koşullarını kötüleştirdiği anlaşılmaktadır.

2.3.2. Osmanlı İşçilerinin Yaşam ve Çalışma Koşulları

Osmanlı işçilerinin yaşam ve çalışma koşullarına dair tartışmalar genel olarak ücretli işçiliğin yaygınlaşması ve Osmanlı’nın sanayileşme çabaları çerçevesinde olmuştur. Özellikle 1870’lerden sonra ağırlaşan ekonomik koşullar çalışma hayatı ve yaşam koşulları üzerinde etkili olmuştur. Bu başlık altında Osmanlı işçilerinin ücretleri üzerinden yaşam koşulları ve çalışma şartları ifade edilecektir.

Yaşam koşullarına dair veriler genel olarak ücretlerle ilişkilendirilmiş ve bir işçinin ortalama gelir ve giderlerine göre değerlendirilmiştir. Ücretler değerlendirilirken, imparatorluğun geniş bir coğrafyadan oluşması sebebiyle bölgesel farklılıkların ortaya çıkabileceği göz önüne alınmıştır. Bunun yanı sıra sektörel olarak da ücret farklarının ortaya çıkabileceği düşünülmüştür.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, a.g.e., s.320.

¹⁵⁷ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* a.g.e., ss.404-405.

¹⁵⁸ Makal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, a.g.e., s.180.

Tablo 11: 1913 Yılına Ait Farklı Kentlerdeki Günlük İşçi Ücretleri

Kent	Ücret (Kuruş Olarak)
İstanbul	14.1
İzmir	12.4
Kömür Havzası	10.1
Beyrut	9.4
Şam	8.5
Adana	7.2
Halep	7.2
Bursa	5.3
Humus ve Hama	5.0

Kaynak: Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, a.g.e., s.142.

Tablo 11'e göre imparatorluktaki ücretler sanayi ve büyük kent merkezlerine göre değişiklik göstermektedir. İstanbul ve İzmir gibi merkezi ve büyük kentlerden taşraya doğru gidildikçe ücretler azalmaktadır.

Osmanlı iktisat tarihçileri ücretler konusunda bazı veriler oluşturarak Osmanlı işçisinin yaşam koşullarını değerlendirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmalardan bir tanesi Korkut Boratav, Gündüz Ökçün ve Şevket Pamuk'un hazırladığı, 1839-1913 yıllarını kapsayan bir çalışmadır. Bu çalışmada 1839 ve 1913 yılları arası Osmanlı'da ücretlerin yıllık olarak %1,1 ve toplamda ise %118 arttığı saptanmıştır.¹⁵⁹ Fakat bu ücret serisi nominal ücretlerden oluşturulduğu için Osmanlı işçisinin satın alma gücü yani reel ücretleri hesaplanmamıştır. Charles Issawi de 1870 ve Birinci Dünya Savaşı arasında yaşam koşullarının kırsalda aynı kaldığını, fakat kentlerde ise iyileştiğini tespit etmiştir. Issawi, 1870'le savaşa kadar olan süreçte ücretlerin de arttığını tespit etmiştir.¹⁶⁰ Bahsedilen bu iki çalışmada ücret konusunda paralel bir görüş ortaya çıkmıştır. Ücretlerin 1839 yılı itibariyle yükselmeye başladığı anlaşılmış ve savaş yıllarına kadar bu artış devam etmiştir. İmparatorluğun genelinde nominal ücretlerin

¹⁵⁹ Korkut Boratav, A. Gündüz Ökçün , Şevket Pamuk, "Ottoman Wages and the World-Economy, 1839-1913", **Review (Fernand Braudel Center)**, 8, 3, 1985, ss. 379-406.

¹⁶⁰ Charles Issawi, **The Economic History of Turkey, 1800–1914**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1980, ss.6-8.

arttığı tespit edilmişse de işçilerin reel ücretlerinin tam belirlenmesi mümkün olmamıştır. Fakat Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk'un çalışmalarında İstanbul kenti için reel günlük ücretler saptanmıştır.

Tablo 12: İstanbul'da Reel Ücretler, 1870-1914

Yıllar	Vasıfsız İşçi	Vasıflı İşçi
1870-1879	0,86	0,99
1880-1889	0,91	1,04
1890-1899	1,12	1,35
1900-1909	1,10	1,31
1910-1914	1,30	1,51

Kaynak: Süleyman Özmucur, Şevket Pamuk, “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, *The Journal of Economic History*, 62, 2, 2002, ss. 293-321.

Tablo 12'ye göre 1870-1914 yılları arası İstanbul'da hem vasıfsız işçilerin hem de vasıflı işçilerin reel ücretleri genel olarak artış eğilimindedir. Bu değerlendirme Osmanlı işçilerinin genel durumunu göstermese de İstanbul'un imparatorluğun başkenti olması sebebiyle reel ücretler hakkında bir fikir verebileceği düşünülmüştür. Osmanlı ve İngiltere için reel ücretler karşılaştırıldığında, Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk'un bu tespitleriyle Gregory Clark'ın 1870'lerden sonra İngiliz işçilerinin reel ücretlerinin arttığı tespiti paralellik göstermektedir. Yani iki ülkede de 1870'lerden sonra bir reel ücret artışı yaşanmıştır. Bu durumda Hobsbawm'ın dediği gibi Büyük Buhran sırasında fiyatların düşmesinden dolayı kısmi bir iyileştirme gerçekleşmiş olabilir. Aynı zamanda Boratav, Ökçün ve Pamuk'un çalışmalarında 1839 ve 1913 yılları arası Osmanlı ve İngiltere'deki nominal ücretler karşılaştırılmış ve İngiltere'deki ücretlerin Osmanlı'daki ücretlere göre yaklaşık 2,5-3 kat olduğu saptanmıştır.¹⁶¹ Makal ise bu durumu İngiltere'de yaşamın daha pahalı olması ve sendikal örgütlenmenin ücretleri olumlu anlamda etkilemesi gibi faktörlere bağlamıştır. Osmanlı'da da 1870'ler itibariyle işçi hareketlerinin ve işçi örgütlenmelerinin olduğunu belirtse de ücret ve örgütlenme arasında ilişki kurulamayacağını iddia etmiştir. Makal, ücret ve işçi örgütlenmeleri arasındaki

¹⁶¹ Boratav, Ökçün , Pamuk, “Ottoman Wages and the World-Economy, 1839-1913”, *a.g.e.*, s.392.

ilişkinin ancak 1908 sonrası kurulabileceğini belirtmiştir.¹⁶² Osmanlı işçileri, 1870-1908 yılları arası farklı sektörlerde ücret konusunda grevler tertiplemişlerse de 1908 ve 1908 sonrası işçi hareketleri bilinç ve örgütlülük noktasında önceki dönemlere göre daha gelişmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı'nın sanayileşmesi ve fabrikaların açılmasıyla birlikte çalışma hayatına kadınlar ve çocuklar da katılmaya başlamıştır. Çeşitli sektörlerde yer alan kadınlar ve çocuklar, erkeklere göre daha az ücret almış ve genellikle tekstil, dokumacılık ve tütün sektöründe çalışan kadınların arasında çocuklar da bulunmuştur. Örneğin Gülhan Balsoy, kadın işçilerin tütün sektöründe çalıştıklarına dair kapsamlı bir çalışma ele almıştır. İstanbul Haliç'teki Cibali Tütün Fabrikasında kadın işçileri fotoğraflarla belgeleyen Balsoy, erken 20. yüzyılda kadınların da sanayi merkezlerinde var olduğunu tespit ederek toplumsal cinsiyet ve emek arasında bir ilişki kurmuştur.¹⁶³

Savaş öncesinde kadın ve çocuklar, sanayide %50, ipekte %95, tarım ve hayvancılıkta özellikle de tütüncülükte %50 oranında istihdam edilmişler ve savaş esnasında ise kadınların sadece büyük kent merkezlerinde değil aynı zamanda taşrada da işçi oldukları da tespit edilmiştir. İzmir, Sivas, Ankara ve Konya gibi kentlerde halı tezgâhlarında 4.780, Aydın'da 11.000, Eskişehir'de 1.550 kadın işçi çalışmaktadır.¹⁶⁴ Kadın işçiler ve erkek işçiler arasında bariz ücret eşitsizliği görülmektedir. Kadın işçiler, daha az ücret almalarına rağmen erkeklerle hemen hemen aynı koşullarda çalışmışlar ve savaş döneminde üretim alanlarındaki ihtiyaçları karşılamışlardır.

Tablo 13: 1913-1915 Sanayi Sayımı Sonuçlarına Göre 1915'te Erkek, Kadın ve Çocuk İşçileri'nin Ücretleri (Günlük, kuruş olarak)

Sektörler	Erkek	Kadın	Çocuk
-----------	-------	-------	-------

¹⁶² Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, a.g.e., s.188.

¹⁶³ Gülhan Balsoy, "Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken 20. Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası", **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi**, Der. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss-49-74.

¹⁶⁴ Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi** C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.871.

Şekercilik	17-25	8-10	-
Konserve	25-30	8-10	-
Dokuma	10-13	4-6	2-4
Kırtasiye	10-15	-	-
Matbaacılık	8	3-5	2-4
Sabunculuk	12-15	2-6	-
Kimya	13-15	-	2-5

Kaynak: Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, a.g.e., s.195.

Tablo 13'de de görüldüğü gibi kadın işçiler, erkek işçi ücretlerinin yarısını almaktadırlar. Çocuk işçilerin ücretleri ise erkek ve kadın işçilere göre oldukça düşük düzeydedir.

Osmanlı işçilerinin çalışma koşulları özellikle de günlük çalışma süreleri Tanzimat sonrası dönemde Avrupa'ya göre çok daha ağır olmuştur. Avrupalı işçiler günlük 8 saat çalışırken aynı dönemde Osmanlı işçileri 15-16 saate kadar çalışmaktadır. I. Meşrutiyet sonrasında 1908 yılına kadar Osmanlı işçilerinin çalışma koşulları herhangi bir yasal çerçeveden uzak olmakla beraber yabancı sermaye altında çalışan işçiler, çalışma hayatına yönelik düzenlemelerin eksikliği nedeniyle aynı işi yapan yabancı işçilere göre daha az ücret almaktaydı.¹⁶⁵

Osmanlı'da çalışma koşulları özellikle de madenlerde çok daha ağır koşullardaydı. Zonguldak kömür havzasında çalışan işçiler neredeyse gün boyu çalışmış ve işlerine hiçbir güvence olmadan devam etmişlerdir. 1920 yılında Balya-Karaaydın madenlerinde her yıl 20 kadar işçi ölmesine rağmen işçilerin çalışma koşulları iyileştirilmemiştir.¹⁶⁶ Yine aynı yıl Zonguldak kömür madenlerinde köylerden gelen işçilerin çalışma ve yaşam koşulları çok kötü bir durumdaydı. Kömür havzasına gelen köylü işçiler, çok dar kulübelerde, ağaç diplerinde, mağara

¹⁶⁵ Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", a.g.e., s.794.

¹⁶⁶ M. Bülent Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi** C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.920.

kovuklarında barınmış ve çevredeki amele dükkânlarından fahiş fiyatlardan ürün almışlardır.¹⁶⁷

Kadın ve çocuk emeği, ucuz iş gücü sağladığı için sanayi merkezlerinde tercih edilmiş ve bu ucuz iş gücü sömürülmüştür. 1850'li yıllarda Selanik'te ipek fabrikaları azalmasına rağmen yoğun bir şekilde çalıştırılan kadınlar ve çocuklar, çok düşük ücretler verilerek istihdam edilmiştir.¹⁶⁸ Kadınların çalışma koşulları ve çalışma süreleri bölgeden bölgeye ve sektörel olarak değişiklik göstermişse de rahatsız oldukları çalışma koşullarına tepkilerini göstermişlerdir. Örneğin, Kavala ve Drama'da aralarında kadın işçilerinin de yer aldığı bir grup işçi 1908 yılında grev yaptıktan sonra çalışma saatleri düzenlenmiştir.¹⁶⁹

2.3.3. Hintli İşçilerin Yaşam ve Çalışma Koşulları

Bu başlık altında da Sanayi Devrimi sonrası Hindistan'da bulunan işçilerin yaşam koşulları ücretleri üzerinden incelenecek ve çalışma koşulları değerlendirilecektir. Hintli işçilerin yaşam koşulları ve çalışma koşullarına dair örnekler de araştırmacıların bulgularına göre değişiklik gösterebilmektedir.

Hindistan, uzun bir süre İngiltere tarafından yönetilmiş ve ekonomik koşulları da çoğu zaman İngiltere tarafından şekillendirilmiştir. Dolayısıyla yapılan bilimsel çalışmalarda, Hindistan çoğu zaman İngiltere ile karşılaştırılmıştır. Örneğin Prasannan Parthasarathi, Sanayi Devrimi sonrası 18. Yüzyıl için Hintli işçilerin ücretleriyle İngiliz işçilerinin ücretlerini karşılaştırmıştır. Parthasarathi, çalışmasında Hintli işçilerin çok düşük ücretlerle çalıştığına dair çağdaşlarının ve bu konuyla ilgilenen araştırmacıların fikirlerine yer vermiştir. Parthasarathi, Hint iktisat tarihçisi W. H. Moreland ve Hint tekstil sanayi tarihinin ünlü ismi K. N. Chaudhuri gibi isimlerin, Hintli işçilerin yaşam koşulları ve ücretleri konusunda karamsar olduklarını belirtmiştir. Kendi çalışmasında ise aslında Hintli işçilerin çok düşük ücret almadıklarını, hatta 18. yüzyılda Hint işçilerin İngiliz işçilere göre daha fazla

¹⁶⁷ Nurşen Gürboğa, "Emek, Sermaye ve Mekân Üretimi Zonguldak Kömür Havzasında Amele Köyleri Projeleri", **Toplumsal Tarih**, 164, 2007, ss.58-65.

¹⁶⁸ Yüksel Akkaya, **Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler**, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s.36.

¹⁶⁹ Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, a.g.e., s.90.

ücret aldıklarını ve daha fazla mali güvenliklerinin olduğunu iddia etmiştir. Güney Hintli bir dokumacının İngiliz bir dokumacının altında olmadığını ve İngiltere’de haftalık 40 ile 140 pound arası tahıl alınırken, Güney Hindistan’da 65 ile 160 pound arası tahıl alındığını vurgulamıştır.¹⁷⁰ Parthasarathi, aslında tahıl fiyatlarından yola çıkarak Hint işçileri ile İngiliz işçileri arasında çok büyük bir fark olmadığını açıklamak istemiştir.

Stephen Broadberry ve Bishnupriya Gupta ise gümüş fiyatlarından yola çıkarak İngiliz ve Hint vasıfsız işçilerinin ücretlerini hesaplamış ve büyük ayrışmanın 16. yüzyılın sonlarında başladığını iddia etmişlerdir.

Tablo 14: Vasıfsız İşçilerin Günlük Ücretlerinin İngiliz-Hindistan Karşılaştırılması, 1550-1849

Yıllar	Kuzey İngiltere	Hindistan	İki ülke ücretlerinin birbirlerine oranı %
1550-99	3,4	0,7	21
1600-49	4,1	1,1	27
1650-99	5,6	1,4	25
1700-49	7,0	1,5	21
1750-99	8,3	1,2	14
1800-49	14,6	1,8	12

Kaynak: Stephen Broadberry, Bishnupriya Gupta, “The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500-1800”, **The Economic History Review**, 59, 1, 2006, ss. 2-31.

Tablo 14’de görüldüğü gibi İngiltere’de vasıfsız işçilerin 1550’den sonra ücretleri artarken, Hindistan’da vasıfsız işçilerin ücretleri çok düşük düzeyde artmış, bazen de düşmüştür.

¹⁷⁰ Prasannan Parthasarathi, “Rethinking Wages and Competitiveness in the Eighteenth Century: Britain and South India”, **Past & Present**, 158, 1998, ss. 79-109.

Tablo 15: Hint İşçilerinin Reel Ücretleri, 1871-1981

Yıl	Sanayi	Tarım
1871	100,0	100,0
1881	93,2	77,1
1891	80,0	-
1901	82,3	105,7
1911	81,1	-
1921	82,3	82,9
1929	82,3	134,3
1935	103,4	80,0
1943	78,0	51,4
1947	101,5	88,6
1951	139,9	137,1
1961	161,1	120,0
1971	185,7	120,0
1981	208,5	-

Kaynak: Stephen Broadberry, “Bishnupriya Gupta, Indian Economic Performance and Living Standards: 1600–2000”, **A New Economic History of Colonial India**, Der. Latika Chaudhary, Bishnupriya Gupta, Tirthankar Roy, Anand V. Swamy, Routledge, New York, 2016, ss.15-32.

Broadberry ve Gupta, Hintli işçilerin 21. yüzyılın başlarını durgunluk içinde geçtiğini belirtirken, 1947 bağımsızlık sonrası işçilerin yaşam standartlarının arttığını, aynı zamanda sanayi sektöründe reel ücretlerin tarım sektörüne göre daha hızlı yükseldiğini vurgulamışlardır.¹⁷¹

Hindistan’da 1860 ve 1940 yılları arası ciddi bir oranda fabrikalaşma artmış ve dolayısıyla fabrika sayısı ile doğru orantılı bir şekilde işçi sayısı da artmıştır. 1860 ve 1940 yılları arası fabrikalarda çalışan sayısı yüz binin altından iki milyona kadar

¹⁷¹ Broadberry, Gupta, “Indian Economic Performance and Living Standards: 1600–2000”, **a.g.e.**, s.23.

yükselmiştir. Bu fabrikalarda ağırlıklı olarak erkek işçiler çalışırken kadın ve çocuk işçilerin de çalıştığı bilinmektedir.¹⁷²

Tablo 16: Hindistan Fabrikalarında İstihdam, 1891-1938

Yıl	Toplam	Erkek	Kadın	Çocuk
1891	316.815	80,2	13,8	6,0
1901	468.956	79,5	14,6	5,9
1921	1.266.395	79,8	14,8	5,4
1938	1.737.755	85,3	14,1	0,6

Kaynak: Roy, *The Economic History of India 1857–2010*, a.g.e., s.162.

Hindistan’da kadınların çalışma oranları İngiltere ile karşılaştırıldığında daha düşük bir oranda kalmaktadır. Hint fabrikalar oran olarak daha az kadın istihdam ederken İngiltere Lancashire pamuk fabrikalarında kadın işçilerin oranı 1819’da yüzde 50 civarındaydı.¹⁷³

Çocuk işçiler fabrikalarda ki kadın ve erkek işçilere göre daha az oranda istihdam edilse de bazı sektörlerde çocuk işçilerin vermiş olduğu katkıları daha fazladır. Örneğin çay tarlalarında çalışan çocuk işçiler erkek ve kadın işçilere göre daha verimli bulunmuştur. Çocuk işçiler, yetişkinlere göre daha fazla ücret almalarına rağmen yetişkinlere ödenen pahalılık ödeneğinin yarısını almışlardır. Dolayısıyla çay tarlalarında çocuk işçilik cazip hale gelmiş ve 1877’de çocuklar, iş gücünün üçte birini oluştururken, 1930’da iş gücünün yarısını oluşturmuşlardır.¹⁷⁴

Hindistan’da da çalışma koşulları diğer ülkelerde olduğu gibi ağır ve zorlu olmuştur. Demiryollarında çalışan erkekler, kadınlar ve çocuklar çoğu zaman kendi el güçlerini kullanarak kazılar yapmış bazen de basit makinelerle çalışmışlardır. Hem

¹⁷² Tirthankar Roy, *The Economic History of India 1857–2010*, Oxford University Press, 2020, s.161.

¹⁷³ Tirthankar Roy, “The Growth of a Labour Market in the Twentieth Century”, *A New Economic History of Colonial India*, Der. Latika Chaudhary, Bishnupriya Gupta, Tirthankar Roy, Anand V. Swamy, Routledge, New York, 2016, ss.179-194.

¹⁷⁴ Srijita Chakravarty, “Children Employed in the Tea Plantations of Assam 1880-1930”, *Proceedings of the Indian History Congress*, 75, Platinum Jubilee 2014, ss. 478-483.

çalışma koşullarının zorluğundan hem de ücret kesintilerinden şikâyet eden işçiler, içinde bulundukları durumu protesto etmişlerdir.¹⁷⁵

İşçiler çoğu zaman da fabrikalara geç kalındığı gerekçesiyle cezalandırılmıştır. 19. yüzyılın sonlarında Hindistan'ın Kanpur kentinde fabrika sahipleri, işçilerin geç kalmasını önlemek için para cezası uygulamıştır. Aynı zamanda iş başlangıç saati sonrası fabrika kapıları kapatılmış ve işe geç kalanlar iki günlük ücretlerini kaybetmişlerdir. Cezalar, bazı fabrikalarda işçi ücretlerinin yüzde 5'ini, bazılarında ise yüzde 10'unu oluşturmuştur.¹⁷⁶

İktisat ve sosyal tarihçilerin araştırmaları sonucunda üç ülkedeki işçilerin yaşam ve çalışma koşullarına dair bir karşılaştırma yapmak mümkün olabilir. Ücretler kimi zaman ülke içinde bölgeden bölgeye değişmiş kimi zaman da ücret hesaplamaları farklı metalar üzerinden yapılmıştır. Dolayısıyla işçilerin yaşam koşulları ve ücretlerine ilişkin fikir birliği oluşmamıştır. Fakat yine de araştırmacıların sundukları veriler doğrultusunda üç ülke için aynı dönem ücret karşılaştırılması yapılabilir. 19. yüzyılın sonları için İngiltere ve Osmanlı ücretleri arasında 2,5-3 kat fark olduğu belirtilmiştir. Özmucur ve Pamuk, Osmanlı-İngiltere ücretleri karşılaştırmasında, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Londra'daki bir vasıfsız işçinin Osmanlı vasıfsız işçisine göre 2,7 kat daha fazla ücret aldığını tespit etmişlerdir.¹⁷⁷ Hindistan ve İngiltere karşılaştırılmasında ise 19. yüzyılın ortasında iki ülkenin ücretleri arasında 8 kat fark olduğu tablo 14'den anlaşılmaktadır. Grafik 1, Tablo 12 ve Tablo 15'e göre reel ücret karşılaştırılmasında ise İngiltere ve Osmanlı'da ücretler 1870'lerden sonra artarken Hindistan'da 1870'lerden sonra düşmüştür.

Kadınların ve çocukların da yaşam koşulları ve ücretleri ülkelere göre değişiklik göstermiştir. Osmanlı'da çalışan kadınlarla Avrupa'da çalışan kadınların

¹⁷⁵ J. Kerr, "Working Class Protest in 19th Century India: Example of Railway Workers", **Economic and Political Weekly**, 20, 4, 1985, ss.34-40.

¹⁷⁶ Chitra Joshi, **Indian Labour and Its Forgotten Histories**, Permanent Black, India, 2003, ss.388-390.

¹⁷⁷ Özmucur, Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914", a.g.e., s.313.

çalışma sebeplerini karşılaştıran Yıldırım, Osmanlı'da ve Avrupa'da kadınların yoksulluk ve açlık yüzünden çalışma hayatına katıldığını ifade etmiştir. Osmanlı'nın ve Avrupa'nın iktisadi, toplumsal koşulları, kadınlar üzerinde farklı şekilde tezahür etmiş ve kadınların Avrupa'da daha çok mecburiyet sebebiyle çalıştığı belirtilmiştir. Osmanlı'da mülksüzleştirme gibi bir olayın yaşanmaması, insanların sadece ücrete bağımlı kalmamasını ve toprakla bağlarının kopmamasını sağlamıştır.¹⁷⁸ Dolayısıyla Osmanlı'da kadınlar Avrupa'daki gibi alternatifsiz kalmamışlardır. Hindistan için de benzer bir durum söz konusu olabilir. İngiltere ve Hindistan'da kadınların çalışma hayatına katılım oranları değişiklik göstermektedir. İngiltere sanayi merkezlerinde daha fazla kadın işçi çalıştırırken, Hindistan, İngiltere'ye göre daha az kadın işçi çalıştırmıştır. Bu bağlamda Osmanlı ve Hindistan, İngiltere'ye göre daha geç sanayileştikleri için kadınların çalışma hayatına katılımları bu iki ülkede benzerlik göstermiştir.

2.4. Enflasyon ve Maaşlılar: Osmanlı Memurlarının İktisadi Durumları

Ağırlaşan Osmanlı mali ve iktisadi koşullarının etkisi, diğer bir toplumsal kesim olan memurlar tarafından da hissedilmiştir. Emeğin farklı bir biçimi olarak memurlar, imparatorluğun içinde bulunduğu mevcut koşullardan etkilenmiş ve bu koşullara tepkilerini belirli biçimlerde göstermişlerdir. Bu tepkiler, kimi zaman yolsuzluk kimi zaman iş bırakma kimi zaman da tayin isteme gibi eylemlerle gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın değişen iktisadi ortamında hem iç hem de dış faktörlere bağlı olarak imparatorlukta parasal koşullar da git gide ağırlaşmıştır. Bu başlık altında ilk olarak, 19. yüzyılda Osmanlı'da enflasyon ve enflasyona bağlı olarak hayat pahalılığı ele alınacaktır. Enflasyona sebep olan gelişmeler ifade edilerek hayat pahalılığının yol açtığı sorunlar üzerine yoğunlaşılacaktır. Bu başlık altında, tezin kapsamını aşacağı için enflasyon tarihinin ayrıntısına girilmeyecek, sadece 19. yüzyıl koşulları altında gerçekleşen fiyat artışlarının sebepleri ve memurların bu durumdan

¹⁷⁸ Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, a.g.e., ss. 89-90.

hangi düzeyde etkilendiği değerlendirilecektir. Son olarak da imparatorluğun çeşitli bölgelerinde farklı iş gruplarından memurların şikâyet örneklerine yer verilecektir. Hayat pahalılığından ve maaşlarının yetersizliğinden bahseden memurlar, görev yerlerini terk etmekten, tayin istemeye kadar çeşitli mücadele yöntemleri geliştirerek iktisadi zorluklar karşısında ayakta kalmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda mevcut koşullar altında sadece işçilerin değil memurların da çeşitli tepkilerle mevcut koşulları eleştirdikleri ortaya konulacaktır.

Osmanlı İmparatorluğunda enflasyonun en fazla olduğu dönemler, 1780-1860 yılları arasındır. Savaşlar, iç karışıklıklar ve tağşişler, enflasyonun çok yüksek seviyelere çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemlerde fiyat düzeyi 12-15 kat artmıştır.¹⁷⁹ Özellikle II. Mahmud döneminde uygulanan tağşiş politikasıyla birlikte enflasyon hızlı bir şekilde artmıştır. Merkezi idare, bu tür buhranlardan kaynaklı parasal problemler için mali tedbirleri gerekli görmüştür. Osmanlı yöneticileri tarafından karar verilen bu mali tedbirler, genel olarak buhran dönemlerinde ortaya çıkmış ve buhran sonrası söz konusu tedbirlerden vazgeçilmiştir. Bu tedbirlerden bir tanesi, kaime uygulaması olmuştur. Kaime uygulaması iki defa gerçekleşmiştir. İki defa uygulanmasının nedeni ise tamamen mali sıkıntılardan kaynaklanmaktadır.¹⁸⁰ İlk kaime uygulamasının başlangıcı, tağşişlerden kaynaklı yüksek enflasyon ve Tanzimat reformlarının uygulanması için gerekli mali ihtiyaçlardır. İkinci kaime uygulaması ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle devletin mali bunalıma girmesidir. Birinci kaime uygulamasında hükümet, alışverişi kolaylaştırmak ve nakit sıkıntısına çözüm bulmak amacıyla %12,5 faiz veren ve devletin iç borçlanmasını belgeleyen bir senedi piyasaya çıkarmıştır. Ancak kaimenin %12,5 faiz vermesi halk tarafından yanlış algılanmış ve kaimenin halk tarafından sonradan kullanılmak üzere saklandığı anlaşılmıştır.¹⁸¹

Ayrıca, kaime uygulamasını yaygınlaştırmak ve mali ihtiyaçları karşılamak amacıyla basılan banknotlar enflasyona sebep olmuştur. Böylece Osmanlı

¹⁷⁹ Yakup Akkuş, ‘‘Modern Dönem Osmanlı Maliyesine Analitik Bir Bakış’’, **İstanbul İktisat Dergisi**, 68, 2018, ss.113-160.

¹⁸⁰ Akyıldız, **Para Pul Oldu Osmanlı’da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, a.g.e., s.160.

¹⁸¹ Akyıldız, **a.e.**, s.47.

Devleti'nin uygulamak istediği mali tedbir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İkinci kaime uygulaması da bir önceki dönemle benzerlik göstermiş ve tekrardan büyük bir enflasyona yol açmıştır. Ayrıca kaime, diğer paralar ile birlikte kullanılınca Gresham Kanunu'nun işlemesine neden olmuş ve piyasadaki diğer kullanılan paralar kaime karşısında değer kazanmıştır.¹⁸²

Tablo 17: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Basılan Kaimenin Erzak Fiyatları Üzerindeki Etkisi (Kuruş)

Erzak	Kaimeden önce	Kaimeden sonra
Koyun eti	8	40
Sade yağ	14	62
Kahve	15	60
Şeker	5,5	26
Zeytin	3	12
Pirinç	3	13

Kaynak: Akyıldız, **Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, a.g.e., s.257. kitabından faydalanarak oluşturulmuştur.

Kaimeden önce ve kaimeden sonra erzak fiyatları belirgin bir şekilde artış göstermiştir. Tablo 17'de verilen erzaklardan her birinin ortalama fiyatı 4 veya 5 kat artmıştır. Bu tablo, fiyatların ne kadar ciddi derecede arttığını göstermektedir. Hem fiyatlardaki istikrarsızlık hem de Osmanlı'nın içinde bulunduğu mali bunalım, mevcut durumu oldukça kötüleştirmiştir. Tanzimat reformlarının hayata geçirilmesi için çabalayan merkezi idare uzun yıllar boyunca bütçe açıkları vermiş ve en sonunda savaşın ağır mali yükümlülükleri Osmanlı'yı iflasa sürüklemiştir. Merkezi idarenin, 1875-1876 mali yılı bütçesinde, maaşlar ile iç-dış borçların ödenmesi, bütçenin ana gider kısmını oluşturmuştur. Bütçedeki giderlerin yarısından fazlası ise borç ödemeleridir.¹⁸³ Bir sonraki yıllarda durum daha da kötüleşmiş ve -memur şikâyetlerinden anlaşılacağı üzere- devlet memur maaşlarını ödeyemeyecek hale

¹⁸² Akyıldız, **a.e.**, s.256.

¹⁸³ Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 49, 1998, ss.79-95.

gelmiştir. Toplumun farklı kesimleri tarafından hissedilen bu durum, tez çalışmasında örnek olaylar eşliğinde gösterilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda memurların ücretleri 1838 yılına kadar tahsisata dayalı hizmet bedeli sistemi üzerinden işlemiştir. Ancak 1838 yılı itibariyle memur maaş sistemine geçilmesiyle birlikte memurların maaş alım biçimleri değişmiştir. Bu girişim, Osmanlı’nın maliyede yapmak istediği merkeziyetçilik hamlesinin neticesinde gerçekleşmiştir. Merkeziyetçilik hamlesi başarısız olarak sonuçlansa da maaş uygulaması kamu mali sistemine yerleşmiştir.¹⁸⁴ Maaş ödemeleri hazineye bağlı olmak üzere kâğıt para aracılığı ile ödenmiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi kaime uygulaması enflasyonist bir süreç yaratmış ve para değer kaybına uğradığı için satın alım gücü düşmüştür. Dolayısıyla memurlar da bu parasal istikrarsızlıktan ve Osmanlı maliyesinin ağırlaşan koşullarından etkilenmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı maliyesinin karşı karşıya kaldığı sıkıntılar bütçelere bakılarak gözlemlenebilir.

Tablo 18: 1873-1882 Osmanlı Gelir ve Giderleri

Mali Yıllar	Gelirler (bin kuruş)	İndeks	Giderler (bin kuruş)	İndeks	Bütçe açığı (bin kuruş)	Açığin giderlere oranı (yüzde)
1873/74	2.109.927	3,75	2.618.661	4,62	-508.734	-19,4
1874/75	2.480.742	4,41	2.513.458	5,10	-32.716	-1,3
1875/76	2.388.294	4,24	2.892.909	5,10	-504.615	-17,4
1876/77	2.202.747	3,91	2.572.624	4,54	-369.877	-14,4
1877/78	2.007.096	3,57	4.268.324	8,16	- 2.621.227	-56,6
1879/80	1.428.582	2,54	1.523.660	2,69	-95.078	-6,2
1880/81	1.615.584	2,87	2.195.000	3,87	-579.417	-26,4
1881/82	1.594.251	2,83	2.756.850	4,86	-	-42,2

¹⁸⁴ Fındley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, a.g.e., s.315.

					1.162.600	
--	--	--	--	--	-----------	--

Kaynak: Güran, **Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, a.g.e., s.400.

Tablo 18’den de anlaşıldığı gibi Osmanlı bütçesi 1873 yılından 1882 yılına kadar açık vermiştir. ncesinde ve sonrasında da durum farklı olmasa da 1873 buhranının ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının etkileri tabloda açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle savaş sonrası gelirlerdeki azalmanın etkisiyle Osmanlı maliyesinin durumu daha da ağırlaşmıştır. Maliyenin bu durumu yöneticilere, maaş bordrolarının düzenlenmesi ve tasarrufa gidilmesi gerektirdiğini düşündürmüş ve maaşlarda kesinti yapılması bu halin en somut örneklerinden birisini oluşturmuştur.¹⁸⁵ Bu süreçten sonra memurlar arasında maaş ödemelerinden kaynaklı rahatsızlıklar artmaya başlamıştır. Dilekçeler, yolsuzluklar, tayinler, işe geç kalmalar hatta iş yerini terk etmeler memurlar arasında yaygın davranış biçimlerini almıştır.

İmparatorluğun birçok farklı yerinde ve farklı işlerinde çalışan memurlar, maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmemesi veya hiç maaş alamadıkları gerekçesiyle şikâyetlerde bulunmuşlardır. Kimi zaman da hayat pahalılığından mzdarip olan memurlar görev yerlerini bu sebeple terk etmişlerdir. Bu duruma yönelik olaylardan biri Yanya’da bir diğeri ise Halep’te yaşanmıştır. 1878 yılında Yanya’da, kaimenin değeri yitirmesi üzerine hayat pahalılığından şikâyet eden zaptiye memurları görev yerlerini terk edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun zerine zengin ahali aralarında para toplayarak bu durumun önüne geçmişlerdir. Halep’te ise 100 kuruşluk kaime değeri 25 kuruşa düştüğünü ve memurlar bu durumda bile maaşlarını düzgün alamadıklarını ifade etmişlerdir.¹⁸⁶ Diğeri bir örnek ise Maan’da¹⁸⁷ yaşanmıştır. Maan’da görev yapan jandarma taburu, maaşlarının ödenmemesi sebebiyle görevlerini yerine getiremediklerini, dolayısıyla görev yerlerini terk ederek başka işlerle geçinmek zorunda kaldıkları belirtilmiştir. Yerli halktan borç alan ve borçları ödeyemedikleri için zor duruma düşen jandarma memurları, görev yerlerini terk ettiklerinden kentte asayiş sorunları yaşanmıştır.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Findley, **a.e.**, s.323.

¹⁸⁶ Akyıldız, **Para Pul Oldu Osmanlı’da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, a.g.e., s.283.

¹⁸⁷ Suriye vilayetine bağlı sancak merkezi

¹⁸⁸ BOA, DH.şFR. 171/92. 27. ř. 1312. 23 şubat 1895.

Yine güvenlik memurlarının maaşlardan dolayı sıkıntı yaşadıkları diğer bir yer ise Bağdat olmuştur. Bağdat'ta bulunan askerlerin maaşlarını alamaması üzerine birkaçının yabancı konsolosluklardan para istediği ve birkaçının da görevlerini terk ettiği anlaşılmıştır.¹⁸⁹ 1898 yılında Hakkâri'de ise bazı memurlar 7-8 aydır maaş alamamaları üzerine iş bırakmış ve maaşını alamayan bazı memurların kaymakamı tehdit etmesi üzerine bölgede otorite sorunu yaşanmıştır.¹⁹⁰ Diyarbakir'de beş yıl arayla iki farklı memur grubu maaşlarla ilgili şikâyetlerini dile getirmişlerdir. 1899 yılında maaşlarının ödenmediğini ifade eden polis memurları şikâyetinde bulunmuş ve bunun üzerine iletilen telgrafta durum hakkında gereğinin yapılması Diyarbakir valiliğine bildirilmiştir.¹⁹¹ 1904 yılında ise Diyarbakir maarif memurları, maaşları için gönderilen havalenamenin yüzde 65'i oranında bir kesinti yapıldığı şikâyetinde bulunmuş ve tamamının ödenmesini istemişlerdir.¹⁹² Bingazi ve Fizan telgraf hatlarında görevli memurların da maaşlarını alamadıkları için görev yerlerini terk ettikleri tespit edilmiştir. Bu durum üzerinde maaşların maliyedeki buhran yüzünden ödenemediği ve bu durumun düzeltilmesi gerektiği açıklanmıştır.¹⁹³

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 20. yüzyılın ilk yıllarında mali ve iktisadi alanda bir iyileşme görülmemiştir. Aksine fiyatlar daha hızlı bir şekilde yükselmiştir. Hatta Osmanlı Devleti'nin mali durumu, Avrupalı devletlerin de dikkatini çekmiştir. Özellikle 1913 yılında Alman Wolff Haber Ajansı, Osmanlı Devleti'nin ekonomik darboğazı ve memur maaşlarının ödenememesi durumu hakkında gazetede haberlere yer vermiştir. Bu haber için gazeteye, dönemin sadrazamı olan Said Halim Paşa'nın açıklamalarda bulunduğu iddia edilse de Berlin Konsolosluğu bu durumu yalanlamış ve sadrazamın böyle bir açıklama yapmadığını ifade etmiştir.¹⁹⁴ II. Meşrutiyet döneminde memurlar iktisadi ve mali şartlara olan tepkilerini yine çeşitli yollarla dile getirmişlerdir. İttihad Terakki'nin yönetimi sırasında da memurların şikâyetleri

¹⁸⁹ BOA, Y.PRK..ASK. 183/46. 11. R. 1320. 18 Temmuz 1902.

¹⁹⁰ Yıldırım, "19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahalılığı Kısacasında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri", a.g.e., s.57.

¹⁹¹ BOA, DH.TMIK..S. 23/76. 23. L. 1316. 6 Mart 1899.

¹⁹² BOA, MF.MKT. 765/11. 06. Z. 1321. 23. Şubat. 1904. Havalename, posta veya banka yoluyla alacak kişi adına yollanan bir kâğıttır. Memurlar bu havalenameleri sarraflarda bozdurup paraya dönüştürürlerdi.

¹⁹³ BOA, BEO. 2569/192652. 2. Ra. 1323. 7 Mayıs 1905.

¹⁹⁴ BOA, HR.SYS. 43/58. 21. M. 1332. 20 Aralık 1913.

devam etmiş ve yönetim değişikliği mali sorunlara çözüm getirmemiştir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden birkaç ay sonra 1913'te Yanya'da ve Edirne'de, 1916 yılında ise Elazığ'da, memurlar maaşlarıyla ilgili şikâyetle bulunmuşlardır.¹⁹⁵

II. Meşrutiyet'in işçiler üzerindeki etkisi imparatorluk genelinde bir grev dalgasının yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Fakat Osmanlı memurlarının işçiler gibi grev yapma hakkı olmamıştır. Devlet, grev gibi eylemleri memurlara yakıştırmayıp olması durumunda ise ağır yaptırımlar uygulamıştır.¹⁹⁶ Örneğin 1913 yılında, Harput Sultanisi Türkçe ve Edebiyat öğretmeni Ali Haydar Efendi'nin öğrencilerini greve teşvik ettiği gerekçesiyle meslekten ihraç edilmiştir.¹⁹⁷

1908 işçi grevlerine benzer bir durumun Osmanlı memurları'nın arasında da yaşandığını iddia etmek hatalı bir açıklama olur. Ancak bu ifade Osmanlı memurlarının grev yapmadığı anlamına da gelmemelidir. İttihad Terakki'nin yönetimi devralmasıyla birlikte çalışma hayatında bir takım düzenlemeler yaşanmıştır. Bir önceki dönemde işe alınan memurlar kadrolardan temizlenmiş, görevlerinden alınmış ve memur sayısının fazla olması bahanesiyle memurlar işden çıkarılmışlardır. Bu duruma yönelik tepkilerini dile getirmek amacıyla 1.200 Maliye memuru greve gitmiştir.¹⁹⁸

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı merkezi idaresi, memurların isteklerine cevap verecek durumda değildir. Osmanlı maliyesi, belirtilen yıllarda zor durumda kalmış ve giderleri gelirlerinden her zaman fazla olmuştur. Dolayısıyla sürekli açık veren Osmanlı bütçesi memur maaşlarını da ödemekte zorlanmıştır. Memurlar, enflasyon sebebiyle geçim sıkıntısı ve hayat pahalılığının olduğu ağır koşullar yaşarken, bir yandan da maaşlarının eksik ödenmesi veya ödenememesi gibi durumlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu bağlamda Osmanlı memurları, kötüleşen hayat standartlarına karşı tepki göstermiştir.

¹⁹⁵ Yıldırım, "19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahalılığı Kısacasında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri", **a.g.e.**, s. 60,61.

¹⁹⁶ Yıldırım, "a.e.", s.66.

¹⁹⁷ BOA, MF.MKT. 1185/25. 1. Ca. 1331. 8 Nisan 1913.

¹⁹⁸ Yıldırım, "a.g.e.", s.72.

2.5. Vergi ve Gasp Bağlamında Osmanlı Köylüsü

‘‘Köylülerin işi arşivden uzak durmaktır. Arşivlerde köylülere rastlarsanız, bilin ki bir şeyler çok kötü gitmiştir. Köylülerin direnişi, siyasi iktidarla bir yüzleşmeden ziyade bir tür firar gibidir.’¹⁹⁹

James C. Scott’ın bu ifadesinden, toplumsal hareketler bağlamında köylülerin, geleneksel direniş yöntemlerinden ziyade gündelik direniş yöntemlerini benimsedikleri anlaşılmaktadır. Köylüler, iktidarla olan mücadelelerinde daha çok vergiden kaçınma, şikâyet etme, dilekçe yazma gibi yöntemleri benimseyerek karşılaştıkları durumlara belirli ölçülerde tepkiler vermişlerdir. Fakat köylüler sadece gündelik direniş formatında tepkilerini göstermemişlerdir. Küresel ölçekte köylü hareketlerine bakıldığı zaman toplumsal hareketliliklerde köylülerin de önemli bir yeri olduğu görülmektedir.

Köylü hareketleri veya isyanları, sosyal tarih ve diğer sosyal bilimlerin içerisinde oldukça önemli bir alanı kapsamaktadır. Özellikle de emek tarihinde gelişen yaklaşımlar sayesinde emek, farklı perspektiflerle ele alınmış ve kırsalda yaşayan emek de göz ardı edilmemiştir. Bu bağlamda toplumsal hareketler değerlendirilirken köylü hareketlerinin de önemine değinilmiştir. Örneğin A. W. Gouldner’a göre 1917 Ekim Devrimi’nde sadece proletarya ve sermaye arasındaki ilişkiye odaklanılması hatalıdır. Marksist görüşün önemli bir eksikliğine değinen Gouldner, devrimin köylüler tarafından da gerçekleştirildiğini belirtmiştir.²⁰⁰ Toplumsal hareketlerde köylü isyanlarının önemine dikkat çeken diğer bir isim ise Eric R. Wolf olmuştur. Wolf, “*20. Yüzyılda Köylü Savaşları*” adlı eserinde Meksika, Rusya, Çin, Vietnam, Cezayir ve Küba gibi ülkelerde yaşanan köylü hareketlerine değinmiştir. Meksika örneğinde Zapatista hareketine değinen Wolf, bu hareketin

¹⁹⁹ Benjamin Holtzman, Craig Hughes, “Points of Resistance and Departure: An Interview with James C. Scott”, **Upping the Anti Journal**, 11, 2010, (Çevrimiçi) <https://uppingtheanti.org/journal/article/11-points-of-resistance-and-departure-an-interview-with-james-c.-scott>

²⁰⁰ A. W. Gouldner, “Stalinism: A Study of Internal Colonialism”, **Telos**, 1977, ss.5-48.

ideolojik unsurla sürdürüldüğünü belirtse de mücadelenin esasında köylü hareketlerinin olduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda Rusya örneğinde de köylüler ve devlet arasındaki toprak anlaşmazlıklarına odaklanılmıştır. Köylerdeki komün ve toprak düzeninin bozulmasından sonra 1917 Devrimi'nde köylüler de kitlesel hareketlerin içinde olmuşlardır.²⁰¹ Hobsbawm ise İtalyan köylü hareketine odaklanmıştır. Batı Avrupa köylü hareketleri içerisinde nadir bir örneği ele alan Hobsbawm, bu nadirliğin sebebi köylü hareketlerinin Marksist ideolojinin egemenliği altında oluştuğuyla açıklamıştır. Fasci hareketi altında gerçekleşen köylü isyanları, kırsalda Sosyalist birliklerin oluşumuyla tarımsal grevler şeklinde gerçekleşmiştir. Hobsbawm, bu hareketi aynı zamanda İtalyan tarihinde Chartist hareketlere benzetmiştir.²⁰²

Osmanlı işgücünün önemli bir kısmını tarım sektöründe çalışan köylüler, çiftçiler vb. oluşturmaktaydı. Osmanlı emek tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi, özel sektördeki işçiler ve kamu sektöründeki memurlar ile kamu işçileri yanında, emek gücünün asıl büyük çoğunluğunu oluşturan tarım çalışanlarının da yaşam ve çalışma şartlarından duyduğu rahatsızlıklar ve bunlara karşı verdiği tepkiler incelenerek mümkün olabilir. Aynı zamanda Osmanlı emek tarihi için önemli bir ayrıntıyı temsil eden köylüler, işçileşme ve işçileşmeye direnme kavramlarının da öznesini oluşturmaktadır.²⁰³ Dolayısıyla bu başlık altında, Osmanlı emek tarihi literatüründe eksikliği hissedilen köylülerin, çiftçilerin veya tarım işçilerinin günlük hayatlarında yaşadıkları sorunlara çözüm arayışları veya mücadele yöntemleri üzerinden kırsaldaki emeğin iktisadi şartlar karşısındaki tepkileri incelenecektir.

Köylünün günlük hayatta yaşadığı iktisadi sorunlar, merkezi veya yerel iktidarın baskıları neticesinde ortaya çıktığı için örnek olaylar, vergi şikâyetleri ve gasplar üzerinden anlatılacaktır. İmparatorluğun farklı vilayetlerinden gelen bu

²⁰¹ Eric R. Wolf, **20. Yüzyılda Köylü Savaşları**, Çev. Cem Somel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss.17-65.

²⁰² Eric J. Hobsbawm, **İlkel Asiler, 19. Ve 20. Yüzyıllarda Toplumsal Hareketin Arkaik Biçimleri Üzerine İncelemeler**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, ss.131-151.

²⁰³ Osmanlı emek tarihi açısından köylülüğün geçirdiği dönüşüm üzerine tartışmalar için bkz: Sinan Yıldırım, 'Köylüler, İşçiler ve Köylü-İşçiler', **Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar**, yay. haz.: Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015. ss.271-283.

şikâyetler, Osmanlı köylüsünün ana akım tarih yazımındaki genel görünümünden farklı olduğunu göstermektedir. Terzibaşoğlu ve Kaya'ya göre devlet merkezli Osmanlı iktisadi tarih yazını, devleti her zaman köylüyü kollayan ve savunan bir mekanizma olarak gördüğü için köylü sınıfını veya köylüyle devlet arasındaki ilişkileri görmezden gelmiştir.²⁰⁴ Dolayısıyla köylünün iktisadi temelli şikâyetleri, kırsaldaki emeğin ne vaziyette olduğunu gösterecektir. Köylülüğün Osmanlı tarih yazınında ihmal edildiğine dair bir çalışma da Erden Atilla Aytekin tarafından ele alınmıştır. Aytekin bu çalışmasında, Tanzimat reformları çerçevesinde Canik, Vidin ve Kisrevan bölgelerini ele alarak Osmanlı köylüsünün isyanlarını, başkaldırmalarına değinmiştir. Bu çalışmada Osmanlı köylüsünün haksız yere alınan vergilerden radikal bir şekilde şikâyet ettiklerini, iyi bir şekilde organize olduklarını ve merkezi hükümeti muhatap aldıklarını belirten Aytekin, Osmanlı köylüsünü geleneksel anlatımın dışına çıkarmıştır.²⁰⁵

Tanzimat sonrası mali alanda yapılan değişiklikler ve vergi politikasının yeniden düzenlenmesi sonucunda imparatorlukta yer yer olaylar yaşanmıştır. Bu bağlamda değerlendirilen çalışmalar, doğrudan köylüyü ele almamış olayın genel boyutunu aktarmıştır. Örneğin Halil İncılık, Tanzimat'ın uygulanması ve bu uygulamanın tezahürlerini incelemiştir. İncılık, Niş ve Vidin bölgesindeki ayaklanmaları ele alırken olayların bir süre sonra Hristiyanlar tarafından milli ve dini kaygılarla yapılan bir ayaklanmaya dönüştüğünü açıklasa da asıl sebebin vergi politikasındaki değişiklikten kaynaklandığını iddia etmiştir.²⁰⁶ Ahmet Uzun, Tanzimat ile birlikte vergi yükü, tahsilat ve yolsuzluk gibi sorunlara değinmiş ve verginin reaya üzerindeki etkilerini ele almıştır.²⁰⁷ Coşkun Çakır da Tanzimat dönemi Osmanlı maliyesini incelerken mali alanda yapılan reformlara karşı tepkileri

²⁰⁴ Yücel Terzibaşoğlu, Alp Yücel Kaya, “ 19. Yüzyılda Balkanlar'da Toprak Rejimi ve Emek İlişkileri”, **İktisat Tarihinin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**, der. Ulaş Karakoç, Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021 s.61.

²⁰⁵ Aytekin, “Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms”, **a.g.e.**, ss.191-227.

²⁰⁶ Halil İncılık, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Bsk, İstanbul, 2020, ss.169-197.

²⁰⁷ Ahmet Uzun, “Tanzimat Döneminde Vergilere İlişkin Temel Sorunlar 1840-60”, **İ.Ü. Maliye Araştırmaları Konferansları**, 39, 2001, ss.89-110.

incelemiştir. Çakır, vergi ve vergi tahsiliyle ilgili problemleri ele almış ve Burdur, Ayaş, Yalvaç, Edirne, Denizli ve Niş bölgelerine ait örnek olayları aktarmıştır.²⁰⁸ Musa Çadırcı ise Tanzimat uygulamasının Anadolu üzerindeki etkisini incelemiştir. Özellikle Doğu bölgesinde yurtluk-ocaklık sisteminden kaynaklı sorunları ve Cizre yöresinde isyan eden Bedirhan Bey'in faaliyetlerini ifade etmiştir.²⁰⁹ Aykut Kansu ise II. Meşrutiyet'in ilanından hemen önceki yıllarda halkın üzerindeki vergi baskısını, toplumsal huzursuzluklar ve rejimin çökmesi çerçevesinde ele almıştır. Kansu, vergi baskısının 1904 yılında hem kırsalda hem de kentlerde dayanılmaz bir hale geldiğini vurgulamış ve toplumun belirli kesimlerinin göstermiş olduğu tepkilere odaklanmıştır. Erzurum, Kastamonu, Muş ve Trabzon gibi kentlerde sivil itaatsizlik eylemlerinin düzenlendiğini belirtmiştir.²¹⁰ E. Atilla Aytekin de Tanzimat ve II. Meşrutiyet döneminde toplumsal kesimlerin vergi isyanlarını incelemiştir. Vergilendirmenin bir sınıf meselesi olduğuna dikkat çeken Aytekin, aynı zamanda verginin, üst ve alt sınıfların arasındaki ilişkiyi ilgilendiren bir olay olduğundan bahsetmiştir. II. Meşrutiyet öncesinde gerçekleşen vergi isyanlarının ağırlıklı olarak kentliler yani tüccar ve zanaatkârlar tarafından gerçekleştirildiği, kırsal kesimdeki köylülerin ise daha sınırlı katılımlarının olduğu açıklanmıştır.²¹¹ Bu çalışmalarda Tanzimat'ın ve daha sonraki süreçlerin, sosyal hayat üzerindeki etkileri kırsal ve kentsel alanlarda incelenirken köylü anlatısı üzerinden ifade edilmemiş ve merkezi idarenin mali uygulamalarının sonuçlarına odaklanılmıştır. Fakat Yücel Terzibaşoğlu ve Alp Yücel Kaya'nın çalışması, kırsaldaki emek üzerinden toprak ve emek ilişkilerini ele almıştır. Balkanlarda, Niş ve çevresindeki köylülerin büyük toprak sahipleriyle olan anlaşmazlıklarını değerlendiren Terzibaşoğlu ve Kaya, köylülerin ve çiftçilerin şikâyetlerini değerlendirmişlerdir. Balkan köylüsü, toprak sahiplerinin çiftliklerinde ortakçılık biçiminde çalışmaktadır ve ürünlerinin dokuzda bir oranını

²⁰⁸ Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, 3.Bsk, İstanbul, 2012, ss.101-139.

²⁰⁹ Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler 1840-1856", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Bsk, İstanbul, 2020, ss.197-209.

²¹⁰ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, ss.35-97.

²¹¹ E. Atilla Aytekin, "Tax Revolts During the *Tanzimat* Period (1839–1876) and Before the Young Turk Revolution (1904–1908): Popular Protest and State Formation in the Late Ottoman Empire", **The Journal of Policy History**, 25, 3, 2013, ss.308-333.

çiftlik sahibine vermek zorundadır. Çiftlik sahibine ek olarak onda bir oranında da devlete aşar vergisi vermek zorunda olan köylüler “gospodarlık” adı verilen ikili vergi yükümlülüğünden şikâyetçi olmuşlardır.²¹²

Tanzimat’ın ilanıyla birlikte imparatorluğun mali ihtiyaçlarının artması ve reformların hayata geçirilmesi için gerekli paranın sağlanması vergi yükünü arttırmıştır. Ek olarak 19. yüzyıl genelinde Osmanlı Devleti’nin askeri ve idari alanlarda reform çabaları ve savaş teknolojilerindeki dönüşümün bir gerekliliği olarak mali sistem yeniden yapılandırılmıştır.²¹³ Dolayısıyla Osmanlı, vergi gelirlerini arttırmak ve tarımsal üreticiden toplanan vergiyi doğrudan merkez hazineye çekmek istemiştir. Bu bağlamda ilk girişim, Tanzimat’ın ilanıyla birlikte iltizam sisteminin kaldırılması ve yerine muhassıllık sisteminin getirilmesi olmuştur. Muhassıllık sistemindeki amaç, mültezimlerin gücünü kırarak vergilerin doğrudan merkez hazineye aktarılmasını sağlamaktır. Tarımsal üretimin vergilendirilmesinde önemli bir bölümü oluşturan aşar vergisi ve diğer vergi çeşitleri, muhassıllık sistemiyle toplanmak istense de bu konuda uygulanan girişimler başarısızlıkla sonuçlanmış, muhassıllık uygulaması sadece iki yıl sürdürülebilmiştir.²¹⁴ İltizam sistemi bazı değişiklikler göstererek imparatorluğun sonuna kadar uygulanmaya devam etmiştir.

1880 yılında hükümet tarafından iltizam sistemi tekrar kaldırılrsa da 1886 yılında tekrardan bu sisteme geri dönmüştür. Çünkü Osmanlı yönetimi, aşarı doğrudan toplamak yerine mültezimler aracılığıyla toplamanın daha avantajlı olduğunu düşünmüştür. Doğrudan toplanan verginin iltizama göre daha maliyetli olduğu, 5 milyonluk aşarın toplanmasında 1,5 milyonun harcandığı anlaşıncı iltizam sisteminin daha az maliyetli olduğu kararı verilmiştir.²¹⁵ Dolayısıyla 19. yüzyılda vergi yüküne ek olarak, köylü ve mültezim arasında yaşanan anlaşmazlıklar da köylü şikâyetleri arasında somut örnekleri oluşturmuştur. Vergi yükünün etkisi,

²¹² Terzibaşoğlu, Kaya, “ 19. Yüzyılda Balkanlar’da Toprak Rejimi ve Emek İlişkileri”, **a.g.e.**, s.64.

²¹³ Nadir Özbek, “Tanzimat Devleti, Vergi Sistemi ve Toplumsal Adalet, 1839-1908”, **Toplumsal Tarih**, 252, 2014, ss.24-30.

²¹⁴ Özbek, a.e., s.25.

²¹⁵ Quataert, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, a.g.e., s.53.

19. yüzyıl Osmanlı iktisadiyatında özellikle de 19. yüzyılın sonlarında yaşanan gelişmelere bağlı olarak görülmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imparatorluk önemli boyutlarda nüfus ve toprak kaybı yaşamıştır. 1872-1874 yıllarında 40 milyon civarında olan nüfus, savaş sonrası 28 milyona düşmesine rağmen vergi gelirlerinde azalma olmamış aksine vergilerde bir artış gözlemlenmiştir. Bu durum, yani vergi gelirlerinin nüfus ve toprak kaybına rağmen artması, vergi baskısının şiddetlendiğini göstermektedir.²¹⁶ Özellikle aşar vergisi Osmanlı köylüsü üzerinde ağır bir yük oluşturmuştur. Tanzimat sonrası “vergi-i mahsusa” kısaca “virgü” olarak adlandırılan vergi çeşidiyle vergi, tek bir kalemdle toplanarak mükellefin gücüne göre alınmak istenmiştir. Örfi vergilere bağlı olan kısım dikkate alınmadığı için mükellef üstünde bir rahatlamaya yol açsa da istenilen sonuca tam olarak ulaşamamıştır.²¹⁷ Osmanlı köylüsünü zor durumda bırakan diğer bir faktör ise 1873 buhranı olmuştur. 1873 buhranı sırasında tarımsal fiyatların düşmesi, köylü açısından olumsuz bir sonuç doğurmuş ve vergi baskısıyla birlikte Osmanlı köylüsünün durumu dayanılmaz bir hal almıştır. Diğer bir özel durum ise Orta Anadolu’da yaşanan kıtlık olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru Orta Anadolu’da başlayan kıtlıklar ve kuraklıklar da Osmanlı köylüsünü ve Osmanlı’nın mali-iktisadi durumunu kötü etkilemiştir.²¹⁸

Vergi yükü, vergi baskısı ve Osmanlı iktisadiyatının ağırlaşan koşulları altında Osmanlı köylüsü, bahsedilen durumlardan derin bir şekilde etkilenmiş ve bu kötü koşullardan şikâyetlerini çeşitli yollarla dile getirmişlerdir. Osmanlı köylüsü, vergi baskısı ve mültezimlerden kaynaklı mağduriyetlerle ilgili olarak çoğunlukla valiliğe veya merkezi hükümete dilekçe yazarak şikâyetlerini belirtmişlerdir. Yerel yöneticilerin ve merkezi hükümetin köylü şikâyetlerine yaklaşımları farklı olmuştur. Yerel yöneticiler, daha çok mültezim şikâyetleri konusunda mültezimlerden yana

²¹⁶ Nadir Özbek, **İmparatorluğun Bedeli Osmanlı’da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015, s.27.

²¹⁷ Tevfik Güran, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, der. Halil İnalcık, Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, ss. 75-81, Yakup Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi Defterlerinden Vergi-i Mahsusa’ya Geçiş”, **Tarih Dergisi**, 65, 1, 2017, ss. 29-62.

²¹⁸ Osmanlı Devleti’nde yaşanan kıtlık, kuraklık olayları ve bu olayların sonuçları için Bkz.: Mehmet Yavuz Erler, **Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)**, Libra Kitap, İstanbul, 2010.

tavır almış, merkezi hükümet ise durumun düzeltilmesi için gereğinin yapılmasını bildirmiştir. Köylüler şikâyetlerini her zaman dilekçe yoluyla aktarmamış aynı zamanda vergiyi ödememek ve harmanları kaldırmak²¹⁹ gibi mücadele yöntemleri de geliştirmişlerdir.²²⁰

Aşağıda Osmanlı taşrasında gerçekleşen bazı örnek olaylar üzerinden köylülerin, vergi baskısına karşı şikâyetleri, tepkileri ve bazı mücadele biçimleri incelenecektir.

2.5.1. Köylülerin Vergi Baskısına Tepkileri: Örnek Olaylar

Ankara'ya bağlı Keskin kazasının köyünde, arazi vergilerinin haksız olarak artırılması ve köylülerin artan vergiyi ödeyememeleri sebebiyle hapsedildikleri ve işkenceye uğradıkları anlaşılmıştır. Kırk haneli köyde, vergisi 4500 kuruş olan araziye 3500 kuruş daha ilave vergi gelmesi üzerine köylüler zor durumda kalmış ve getirilen ek vergiyi ödeyememişlerdir. Bu durumun üzerine zabıt memurunun işkencesi ve bazı köylülerin yirmi gün kadar hapis edilmesiyle köy ahalisinden İsmail Halil, bir şikâyet dilekçesi yazmıştır.²²¹ Bu olay, vergi baskısının şiddet aşamasına dönüştüğünün somut bir örneğidir. 1876 tarihli Kânûn-ı Esâsî'nin 25. ve 26. maddesinde kanuna dayalı olmadıkça vergi alınamayacağını, işkence konusuna ise kesin yasak getirildiği ifade edilmiştir.²²²

Yukarıdaki olaydan bağımsız olarak, şiddet olaylarının arttığı, bazı vilayetlere çekilen telgraflardan anlaşılmaktadır. Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü tarafından Ma'mûretü'l-Azîz, Diyarbekir ve Erzurum vilayetleri ile Kayseri ve Canik mutasarrıflığına çekilen bir telgrafta, askerlerin köylülere karşı yağmalama ve köylülerin de askerlere karşı olan hareketlerinin cezalandırılmasının kanunen yasak olduğu bildirilmiştir.²²³ Diğer bir örnek ise Kütahya sancağına bağlı Karadığın köyünde yaşanmıştır. Karadığın köyüne vergi tahsilatı için gelen Halit Efendi, vergi

²¹⁹ Harman kaldırmak; tahılların ambarlara koyularak tahsildardan saklama faaliyeti olarak bilinmektedir.

²²⁰ Özbek, **a.g.e.**, s.105.

²²¹ BOA, DH.MKT. 2703/15. 16. Z. 1326. 9 Ocak 1909.

²²² "Kânûn-ı Esâsî", Düstur, T: 1, C: 4, s. 4-20, H. 07.Z.1293 (24.12.1876), md. 25-26.

²²³ BOA, DH.ŞFR. 89/38. 28. N. 1336. 7 Temmuz 1918.

tahsili sırasında köylüleri azarlamış ve darp etmiştir. Bu olay üzerine bahsedilen köyün imamı ve muhtarı durumu anlatmak için merkezi hükümete dilekçe yazmıştır.²²⁴ Vergi tahsilatından kaynaklı sorunlar ve vergi baskısı gibi konular imparatorluğun hemen hemen her yerinde yaşanmıştır. Mardin halkı ise eski senelere ait vergilerin nakit olarak istenmesi üzerine zor durumda kalmış ve bu durumu şikâyet etmiştir. Mardin halkından Salih, Nuri, Hemdan, Ali, Sefer ve Farsi istenilen bu verginin 99 kuruş olduğunu vurgulayarak zor durumda kaldıklarını belirtmişlerdir.²²⁵ Yine Diyarbekir vilayetine bağlı olan Midyat kazasının Kerboran²²⁶ köyü ahalisinin bir kısım aşar memuruna karşı gelerek harmanlarını ortadan kaldırdıkları anlaşılmıştır. Merkezi hükümet ise Diyarbekir vilayetine telgraf çekerek bu durumun incelenmesini istemiştir.²²⁷ Bu olaydan anlaşılacağı üzere köylüler, mücadele biçimi olarak sadece dilekçe yoluna başvurmamışlardır, aynı zamanda çeşitli yöntemler geliştirerek bazı hoşnutsuzluklarını harman kaldırma ve saklama gibi yöntemlerle dile getirmişlerdir. Kastamonu vilayetine bağlı Cide kazasının Hoşalay köyünde köylüler, yeni atanan kaymakamın aşar vergilerini değerinden yüksek göstererek mültezimler aracılığıyla halktan fazla vergi toplamasını şikâyet etmişlerdir. Aşar mültezimlerinin zulümlerinden de şikâyetçi olan köylüler, fazla alınan vergiler için eşyalarını satmak zorunda kalmışlardır.²²⁸

Yukarıda bahsedilen köylü şikâyetleriyle ilgili örnekler, Osmanlı köylüsünün aslında pasif bir karakterinin olmadığını aksine hoşnutsuzluklarını belirli yöntemlerle resmi zemine taşıdığını göstermektedir. Köylüler, kimi zaman yerel yöneticilere kimi zaman da merkezi hükümetin dayatmalarına karşı tavır alarak mevcut koşullara karşı alternatif direniş biçimleri geliştirmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı köylüsünün belirli bir dinamizme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yine de köylülerin bu ve benzeri tepkileri kitlesel-toplumsal bir harekete dönüşmemiştir. Tanzimat reformları çerçevesinde şekillenen köylü protestoları bu duruma dâhil edilmezse Osmanlı

²²⁴ BOA, DH.MKT. 389/25. 03. M. 1313. 26 Haziran 1895.

²²⁵ BOA, DH.MKT. 162/39. 25. R. 1311. 5 Kasım 1893.

²²⁶ Bugünkü Mardin'in Dargeçit ilçesidir.

²²⁷ BOA, DH.İ.UM. 3/5. 24. N. 1336. 3 Temmuz 1918.

²²⁸ BOA, DH.MKT. 2501/48. 05. Ra. 1319. 20 Haziran 1901.

köylüsünün iktisadi olarak kitlesel bir hareket içinde olmaması alternatif politikalar geliştirmesine bağlanmaktadır.

Son olarak bu başlığa ek bir alt başlık açılarak Doğu vilayetlerinde gerçekleşen gasp faaliyetlerine yönelik örneklerle Osmanlı köylüsünün, aşiretler ve yerel iktidarlar altında hangi yöntemlerle mülkiyet mücadelesi verdiğine odaklanılacaktır. Toprağı veya köyü gasp edilen köylünün çözüm arayışı, bir nevi sorunun çözümüne yönelik siyasi tavırları belirli örneklerle ifade edilmeye çalışılacaktır.

2.5.2. Aşiretler, Ağalar ve Gasp: Köylülerin Mülkiyet Mücadelesi

Osmanlı köylüsünün vergi baskısı karşısında ve vergi tahsilatı konusunda gösterdiği mücadele biçimleri gasp ve mülkiyet konusunda da geçerli olmuştur. İmparatorluğun farklı yerlerinde yerel güçlerin ve yerel iktidarların köylü üzerinde kurduğu hegemonya kimi zaman gaspla sonuçlanmıştır. Özellikle imparatorluğun doğu vilayetlerinde yaşanan bu gasp olayları aşiretler tarafından gerçekleştirilmiştir. Gasp edilen topraklarda köylüler, ağaların emri altında çalışmıştır. İmparatorluğun doğu vilayetlerindeki toprak yapılanması diğer bölgelere göre daha farklı olduğu için bu topraklarda gerçekleşen olaylar daha karmaşık bir haldedir. Aşiretlerin, ağaların ve aşiretler arasında yaşanan çatışmaların bölgedeki köylü üzerindeki etkisi ve tahribatı son derece ağır olurken merkezi hükümetin de burada kurmaya çalıştığı hâkimiyette köylü aleyhine sonuçlar doğurmuştur. Bu alt başlık altında, aşiretlerin ve ağaların köylüler üzerindeki etkileri ve köylülerin de bu etkilere karşı nasıl tepki verdikleri incelenecektir. Özellikle Vilâyat-ı Sitte olarak adlandırılan bölgedeki aşiretlerin ve ağaların köylüler üzerindeki hâkimiyeti ve gerçekleşen toprak gaspları örneklerle açıklanacaktır. Merkezi hükümetin bölgedeki yerel güçlerle olan ilişkisi köylü öznesi üzerinden vurgulanacağından bölgedeki idari örgütlenmeye ve ilişkilere -konu dışına çıkmamak amacıyla- değinilmeyecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu vilayetlerindeki Kürt aşiretlerinin etkisi ve denetimi yoğun olarak görülmektedir. Kürt aşiretleriyle merkezi hükümet arasında

çoğu zaman bir ittifak hali mevcuttur. Yurtluk-ocaklık²²⁹ sisteminin de gereği olarak kurulan bu ittifak sonucunda bölgedeki Kürt aşiretlerinin nüfuzu artmıştır. 19. yüzyıl, merkezi hükümet ve Kürt beyleri arasındaki ilişkilerin farklılaştığı bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı yönetimi, Tanzimat öncesi yarı bağımsız Kürt beylerinin kendi emirlikleri üzerinde egemenliğine oldukça esnek bir tavırla, izin vermiştir.²³⁰ Her ne kadar Tanzimat Ferman'ının ilanıyla birlikte hükümet, merkezileşme hamleleri içerisinde olmuşsa da doğu topraklarındaki idari örgütlenme sancak sistemiyle sağlanmıştır. Dolayısıyla yerel güçlerin, köylüler üzerindeki etkisi her zaman merkezi hükümete göre daha yoğun hissedilir olmuştur. Kürt beylerinin, vergilendirme konusunda da güçlü bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1848 yılında Palu'da²³¹ Kürt beyi olan Abdullah Bey'in önceki üç senenin vergilerini toplamak üzere altı yüz kadar adamla birlikte Veşin köyünü basması üzerine köylüler de silahla karşılık vermiştir. Bu olayın üzerine Abdullah Bey'in adamları ertesi gün köyü ateşe vermiş ve köylüler çevredeki dağlara kaçmışlardır.²³²

Yukarıdaki olayda da görüldüğü gibi köylüler ve yerel güçler arasında oldukça yoğun geçen bir mücadele yaşanmıştır. Yerel güçlerin köylüler üzerinde kurmaya çalıştığı hâkimiyet sonucu şiddet olayları gerçekleşmiş ve köylülerin mücadele biçimleri daha sert olmuştur. Köylüler bu tip durumlarda nadiren de olsa şiddete başvurmuş ve yerel güçlere karşı savaşmışlardır. Sadece gasp konusunda değil aynı zamanda vergilendirme konusunda da Kürt beylerinin köylüler üzerinde baskı oluşturduğu görülmüştür. İmparatorluk, yaşanan bu tip sorunlar karşısında karmaşık bir hal içinde olan toprak sistemini yeniden düzenlemeye karar vermiş olup yurtluk-ocaklık uygulamasını bazı sorunlara yol açtığı gerekçesiyle kaldırmıştır. Kürt beylerine tanınmış olan tapu verme hakkını yeni düzenlemeyle birlikte ortadan

²²⁹ Osmanlı Devleti tarafından Kürt beylerine tanınmış bir toprak sistemidir. Kürt beylerinin Osmanlı Devletine sunduğu hizmetlerin bir karşılığı olarak merkezi hükümet, bölgedeki toprak denetimini bölgenin önde gelen beylerine vermiştir. Kürt beyleri bu özerkliği korumak, vergi vermek ve savaş anında asker vermekle mükelleftir.

²³⁰ Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, 8.Bsk, İstanbul, 2013, s. 204.

²³¹ Bugün ki Elazığ ilinin ilçesi

²³² Nilay Özok Gündoğan, "Sınırı Vergilendirmek, "Geri Kalmış"ı Yönetmek Kürdistan'da Modern Osmanlı Devleti'nin İnşası, 1840-1860", **Diyanbakır Tebliğleri, Diyanbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı**, Hrnt Dink Vakfı Yayınları, 2013, ss.92-101.

kaldırılmış ve bu görevi merkezi hükümet üstlenmiştir.²³³ Bu düzenleme aslında daha çok 1858 yılındaki Arazi Kanunnamesi ile sağlanmıştır. Arazi kanunnamesinin doğu vilayetlerindeki etkisi doğrudan hissedilmiş ve ağaların toprak üzerindeki hâkimiyeti, üretim ilişkileri ve toprak mülkiyeti gibi kavramların değişiklik gösterdiği anlaşılmıştır. Martin Van Bruinessen, toprak yasasına ilişkin dönüşümünü şöyle özetlemiştir:

“1- Aşiret ekonomisinin komünal özelliklerinde gerileme; bireyselleşme.

2- Aşiret içinde ekonomik tabakalaşmanın artması. Birçok ağa toprak beyi haline gelirken, diğer aşiret üyeleri ağanın kiracı-ortağı olmak zorunda kaldı. Bu zamanla bazı ağaların toprağı işleyenler üzerinde aşırı bir otorite kurması sonucunu getirdi.

3- Yeni bir yaşam tarzına sahip olan yeni bir sınıf ortaya çıktı: kentte yaşayan toprak beyleri.

4- Kentli toprak beyleriyle köylerde kalmış aşiret ağaları arasında yeni işbirliği ve himaye (patronaj) ilişkileri gelişti.

5- Birçok durumda, toprağı işleyenler, geleneksel haklarını kısmen yitirerek kiracı-ortak, hatta ücretli toprak işçisi haline geldiler. Toprak beyleri, istedikleri zaman onları araziden atabiliyordu.”²³⁴

Bruinessen’in özetlediğı bu dönüşüm, aslında toprakta feodalleşme eğilimlerinin arttığını göstermektedir. Toprak yasası, bazı istismarların önünü almak ve toprağı işleyen kişiye özel mülk hakkı tanımak gibi amaçları içerse de durum pratikte istenilen ölçüde sonuçlanmamıştır. Macit Kenanoğlu ise toprağın tek elde toplanmadığını, halkın ağalara karşı dava açtığını ve bölgenin ileri gelenlerinin de gasp yoluna gitmediklerini, işlerini mahkeme yoluyla çözdüklerini açıklamıştır.²³⁵

Fakat aşağıda verilecek olan örnek olaylar gasp faaliyetlerinin olduğunu ve köylülerin de bu olumsuz durumlara çözüm aramak için merkezi idareye dilekçe yazarak haklarını aradıklarını göstermektedir. Tabii ki Kenanoğlu’nun da tespitleri toprak yasasının uygulanması konusunda önemlidir ama bu konuda tam olarak fikir birliği sağlanamamıştır.

²³³ Gündoğan, “a.e.”, s.97.

²³⁴ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, a.g.e., s.283.

²³⁵ M. Macit Kenanoğlu, “1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, 1, 2006, ss.107-138.

Dolayısıyla 19. yüzyılda iktisadi temelli hareketlerin sonucu olarak Kürt aşiretlerinin bölgede şiddeti tetiklediği ve şiddete yöneldiği, gelişen olaylar çerçevesinde gözlemlenmiştir.²³⁶ Ermenilerin birinci kaynaklarında da Kürt aşiretleri ve beyleri bölgedeki en güçlü figür olarak tasvir edilirken, Kürt köylüler ise bir o kadar zayıf ve sömürüye maruz kalan kişiler olarak tasvir edilmiştir. Fakirlikleri ve yoksullukları yüzünden sık sık Ermeni köylerinde dilenip hırsızlık yaptıkları yazılmıştır.²³⁷

Köylü, yukarıda bahsedilen şartlar altında iktisadi yaşamına devam etmeye çalışırken tek geçim kaynağı olan toprağın da yerel güçler tarafından gasp edilmesi bölgedeki şikâyetleri arttırmıştır. Köylü, gasp faaliyetleri sonrasında sorunun çözümü için merkezi hükümete dilekçe yazmayı tercih etmiş ve şikâyetlerini bu yolla dile getirmeye çalışmıştır. Örneğin Erzurum vilayetinin Hınıs kazasının Yahya köyünden gelen bir şikâyetle, Zerikli/Zerikan aşiretinin Ermeni köylerindeki malları gasp ettikleri belirtilmiştir. Yahya köyüne on dört seneden beri yerleşmiş olan aşiret mensupları, Ermeni köylüsünün mallarını ve hayvanlarını gasp edip köylüleri esir gibi çalıştırdıkları için köylülerin sefalet ve perişan halde olduğu bildirilmiştir. Aşiretin önde gelen isimleri Ali ve Mustafa ağadan şikâyetçi olan köylüler, aşiretin köyde hiçbir hak tasarrufları olmadığını, tarlalara, meralara ve hanelere el koyulduğunu ifade etmiş ve merkezi hükümete dilekçe yazarak durumun incelenmesini istemiştir.²³⁸ Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne bağlı Eğin kazasının Senik köyünde Osman Ağa'nın köylülere zulüm etmesi üzerine köylü ahalisinden İmam Mehmet Efendi ve Kâsım Efendi bu durumu bir dilekçeyle ifade etmişlerdir. Ancak dilekçe sonuç vermediğinden bir dilekçe daha çekilmiş ve köy ahalisinden İbrahim, Osman ağanın köylülere zulüm ettiğini aktarmış ve sonuç vermeyen dilekçeden bahsetmiştir.²³⁹

²³⁶ Uğur Bahadır Bayraktar, "Tanzimat'ta Devlet ve Aşiretin Ötesinde Diyarbakır'da İktisadi Mücadele ve Aktörlere Bir Bakış", **Toplum ve Kuram**, 4, Güz, 2010, ss. 219-234.

²³⁷ Vahe Tachjian, "Yerel Anlatılar ile Genel Anlatıları Birleştirmek Osmanlı Palusu'nda Ermenilerin Hayatı", Çev. Altuğ Yılmaz, **Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013, ss.102-111.

²³⁸ BOA, DH.MKT. 2624/97. 11. N. 1326. 7 Ekim 1908.

²³⁹ BOA, DH.MKT. 2270/109. 11.B. 1317. 15 Kasım 1899.

Palu'nun Ohi²⁴⁰ nahiyesinden merkeze gelen diğerk bir dilekçede Ohannes isimli bir köylü topraklarının gasp edildiğini bildirerek Dâhiliye Nezareti'ne telgraf çekmiştir. Ohannes, Şadilli aşiretinin önde gelen ismi Necip Ağa'nın kardeşleri olan Hüsnü ve Hasan ağaların kırk adamıyla birlikte Tepete köyünü gasp ettiklerini ve köyde tarım yapmaya başladıklarını belirtmiştir.²⁴¹ Toprak gasplarına ek olarak aşiretler arasında yaşanan mücadelelerin de köylüler açısından olumsuz sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır. Örneğin yukarda bahsedilen Şadilli aşireti ile Dersim aşiretlerinden İzoli ve Ferşanlı aşiretlerinin birbirleriyle çatışmışlardır. Bunun neticesinde köylere yapılan saldırılarda hayvanlar gasp edilmiştir.²⁴² Dersim'in Kızılkilise kasabasından üç-dört bin kişi, Palu kazasının Ohi nahiyesine saldırıda bulunmuşlardır ve köyleri yağmalayıp, insanları katletmeleri üzerine bölgeye asker sevk edilmiştir.²⁴³

Dilekçe örneklerindeki şikâyetlerden anlaşıldığı gibi köylüler genellikle yerel güçler karşısında merkezi hükümetten yardım istemiş ve durumu doğrudan merkezi hükümete aktarmayı tercih etmiştir. Merkezi hükümet ise genellikle durumun tahkik edilmesini istemiş ve çoğu zaman köylüden taraf olmuşsa da olaylar köylünün istediği gibi sonuçlanmamıştır.

²⁴⁰ Bugünkü Elazığ ilinin Karakoçan ilçesidir.

²⁴¹ BOA, DH.H.. 31/31. 3. Za. 1330. 14 Ekim 1912.

²⁴² BOA, DH.ŞFR. 285/55. 20. S. 1320. 29 Mayıs 1902, DH.ŞFR. 374/113. 25.Za. 1324. 10 Ocak 1907.

²⁴³ BOA, Y..MTV. 261/161. 27. R. 1322. 11 Temmuz 1904.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI BEYRUT'UNDA İKTİSADİ DURUM VE EMEĞİN TEPKİSİ

Çalışmanın üçüncü bölümünde, imparatorluğun 19. yüzyıl ile birlikte gelişen bir vilayeti olan Beyrut'tan bahsedilecektir. Beyrut, bir taşra kenti olmasına rağmen Osmanlı'nın iktisadi faaliyetlerinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle dış ticaret konusunda Beyrut limanı, imparatorluğun sayılı limanları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla Beyrut'ta çalışanların ve madunların tepkileri belirtilmeden önce kentin iktisadi faaliyetleri ve ticari kapitalizmin toplumsal ve ekonomik boyutları hakkında bilgiler verilecektir.

İktisadi faaliyetlerin emek üzerindeki etkisi incelenirken Beyrut'ta çalışan işçilerin ve memurların iktisadi koşullardan hangi düzeyde ve nasıl etkilendikleri ifade edilmeye çalışılacaktır. İlk olarak Beyrut genelinde gerçekleşen ve diğer sektörlerde çalışan işçilerin tepkilerine değinilecektir. Daha sonra Beyrut limanındaki emek süreçleri ve işçilerin tepkileri incelenecektir. Beyrut Liman ve Rıhtım şirketi ile hamallar ve mavnacılar arasında yaşanan gerginlikler ve huzursuzluklar irdelenecektir.

Diğer bir emek kesimi olan memurlar ise genel olarak hayat pahalılığı ve maaş yetersizliği üzerinden işlenecek ve Osmanlı iktisadi-mali koşullarının Beyrut genelinde çalışan memurları nasıl etkilediği incelenmeye çalışılacaktır. Beyrut'ta yer alan Osmanlı Bankası memurlarının, Beyrut polis ve jandarmasının ve diğer memurların maaşlarla ilgili şikâyetleri, alt başlık altında incelenecektir.

Son olarak ise kentin kırsal kesiminde yaşayan köylülerin, yerel güçlerle ve merkezi hükümetle olan ilişkisi vergi baskısı üzerinden ele alınacaktır. Beyrut'ta yaşayan köylülerin genel olarak iktisadi mücadelelerine odaklanarak kırsal bölgedeki emeğin hangi durumda olduğu belirtilecektir.

3.1. Beyrut'ta İktisadi Görünüm: Tarım, Sanayi ve Zanaat

Beyrut, coğrafi konumu ve iklim şartları olarak tarıma uygun bir yapıda olsa da fiziki yapısı tarımın gelişmemesine sebep olmuştur. Aynı zamanda hayvancılığın da yaygın olmayışı hem fiziki şartlara hem de Beyrut'ta bulunan insanların sürekli ticaretle uğraşmasına bağlanmıştır. Dolayısıyla Beyrut, ticari faaliyetleriyle öne çıkan bir vilayet olmuştur.²⁴⁴

Beyrut'ta hem tarımsal faaliyet olarak hem de ticari faaliyet olarak öncelikli ürün ipek olmuştur. İpek üretiminin Beyrut'ta öncelikli konumda olması aynı zamanda bazı toplumsal sorunları da doğurmuştur. Marunî ve Dürzîlerin elinde olan ipek üretimi, çoğu zaman bir iktisadi güç olarak paylaşılammış ve bazı sorunlar ortaya çıkmıştır.²⁴⁵ Bölge, 1850'den itibaren ipek üretiminde önemli derecede artış kaydetmiştir. Lübnan coğrafyası ve Beyrut'ta yılın dokuz ayı boyunca 10.000 işçi ipek üretiminde çalıştırılmış ve 140.000-160.000 kilogram ipek üretilmiştir. Üretimde çalışan işçiler ise düşük ücretlerle çalıştırılmıştır. Erkek işçilere 7 kuruş, kadın işçilere de 3-4 kuruş yevmiye verilmiştir.²⁴⁶ Bu bağlamda ipek, Beyrut'un iktisadi açıdan gelişmesinde oldukça önemli katkı sunmuştur. İpek, tarımda, sanayide ve ticari faaliyetlerde kullanılmış ve bu sayede Avrupa sermayesinin dikkatini çekmiştir.

1870'lerden sonra Avrupa'da yaşanan büyük buhran Beyrut'u da etkilemiştir. 1873 sonrası tarımsal bunalım ve tarımsal fiyatların düşmesiyle hem bölge hem de Beyrut vilayeti bu krizden kötü bir şekilde etkilenmiştir. Fakat bu krizi 1890'lara kadar genişleme ve zenginleşme dönemi takip etmiştir. İpekten gelen yüksek gelir ve zenginlik, sabun ve ayakkabıcılık gibi başka imalathanelerin oluşmasına yol açmış ve hem Lübnan dağı hem de Beyrut gelişmiş ve zenginleşmiştir. 1890'lardan sonra ise ipek üretiminde meydana gelen duraksama dönemi, önemli bir sektör olmasından dolayı istihdam edilenler açısından büyük bir güvensizlik doğurmuştur. Tüm bu

²⁴⁴ Kürşat Çelik, **Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010, ss.200-202.

²⁴⁵ Çelik, a.e. s.203.

²⁴⁶ Charles İssawi, **The Fertile Crescent 1800-1914(A Documentary Economic History)**, Oxford University Press, New York, 1988, s.306.

yaşananlar genel iktisadi istikrarsızlığa, işsizliğe ve reel ücret dalgalanmalarına sebep olmuş ve 1907'deki pamuk kriziyle beraber Kahire'de, Beyrut'ta ve İskenderiye'de mevcut durumdan rahatsız bir işçi sınıfı oluşmuştur.²⁴⁷

Beyrut'ta 1909 ve 1913 yıllarına ait verilerle tahılların ve sınai bitkilerin üretim miktarlarını ve üretim değerlerini göstererek dört yıllık tarımsal gelişim tablosu şöyle gösterilebilir:

Tablo 19: 1909 ve 1913 Yılına Ait Tahılların Üretim Miktarları ve Değerleri

Tahıllar	1909		1913	
	Miktar (Ton)	Değer (Kuruş)	Miktar (Ton)	Değer Kuruş
Buğday	163.958	148.124	153.856	141.676
Arpa	64.318	41.252	74.156	40.428
Yulaf	22.466	12.498	1.131	496
Çavdar	1.846	1.250		
Mısır	4.366	2.040	12.835	6.448
Toplam	256.954	205.164	241.978	189.048

Kaynak: Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, a.g.e., s.193-289'dan faydalanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 20: 1909 ve 1913 Yılına Ait Sınai Bitkilerin Üretim Miktarları ve Değerleri

Sınai Bitkiler	1909		1913	
	Miktar (Ton)	Değer (Kuruş)	Miktar (Ton)	Değer Kuruş
Pamuk	917	794	104	446
Susam	7.946	13.738	13.353	19.499
Tütün	2.771	12.519	3.828	20.867
Toplam	11.634	27.051	17.285	40.812

Kaynak: Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, a.g.e., s.193-289'dan faydalanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 19'a göre toplam tahıl üretim değeri 1909 yılında 205.164 kuruş iken 1913 yılında 189.048 kuruştur. Yani hem üretim değerinde hem de üretim miktarında düşüş yaşanmıştır. Tablo 20'ye göre de sınai bitkiler, 1909 yılında değer olarak

²⁴⁷ İlham Khuri-Makdisi, *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860–1914*, University of California Press, London, 2010, s.137.

27.051 kuruş iken 1913 yılında 40. 812 kuruşa yükselmiştir. Fakat iki tablodan da anlaşılacağı üzere tarımsal üretim, sınai hammadde üretiminden daha fazla olmuştur.

Beyrut'ta sanayi, küçük ve yerli atölyelerden oluşmaktadır. Büyük sanayi merkezlerinden ziyade imalathaneler daha fazla yaygındır. Kürşat Çelik, 1879-1880 yıllarında Beyrut'ta, 12 ipek fabrikası, birer tane olmak üzere kiremit, makarna, şemsiye, deri, un, kibrit ve tahta fabrikası bulunduğunu tespit etmiştir.²⁴⁸ 1908 yılında ise Beyrut'ta imalathanelerin ve fabrikaların sayısı şöyledir; Beyrut'ta 4, Sayda kazasında 20, Hayfa kazasında 2 debağhane bulunmakla beraber Trablusşam sancağında 1, Akar kazasında 3, Safita kazasında da 2 ipek fabrikası bulunmaktadır. Aynı zamanda 1908'de Beyrut'ta kazalarıyla birlikte toplam 39 sabun fabrikası vardır.²⁴⁹ İlber Ortaylı ise konsolosluk raporlarına göre bölgede 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla imalat sanayiinin gelişmeye başladığını vurgulamıştır. Fakat 1870'lerden sonra Avrupa'nın ucuz mallarıyla rekabet edememesi yüzünden imalat sanayiinin gerilediğini ifade etmiştir.²⁵⁰

3.1.1. Mali Durum

19. yüzyılın sonlarında özellikle de 1870'lerden sonra ağırlaşan Osmanlı mali ve iktisadi koşulları taşrayı da etkilemiştir. Beyrut vilayeti ile merkezi idare arasında geçen yazışmalar neticesinde Beyrut maliyesinin de açık verdiği ve bunalım içinde olduğu anlaşılmaktadır. Beyrut maliyesi hakkında fikir edinebileceğimiz diğer bir konu ise memur maaşlarıdır.²⁵¹

Tablo 21: 1908-1913 Yılları Arası Beyrut'un Gelir ve Giderleri (Kuruş)

Yıllar	Gelirler	Giderler
1897	30. 965.098	24.489.326

²⁴⁸ Çelik, **Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut**, s.206.

²⁴⁹ Hayriye Bayazıdoğlu, **Salnamelere Göre Beyrut (H. 1310/ M. 1893- H.1326 / M. 1908)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, ss.130-131.

²⁵⁰ İlber Ortaylı, “19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar”, **Osmanlı Araştırmaları**, 4,1984, ss.89-113.

²⁵¹ Beyrut'ta bulunan memurların iktisadi durumları ve tepkileri, “3.4. Beyrut'ta Memurların Tepkileri: Vergiler, Maaşlar ve Hayat Pahalılığı” adlı başlıkta detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

1908	40.738.868	-
1909	50.303.974	29.358.863
1910	48.012.412	29.558.898
1911	45.921.683	27.952.941
1912	62.074.430	-
1913	49.803.570	-

Kaynak: Tevfik Güran, **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, Tarihi İstatistikler Dizisi 5, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, ss.185-189., Maliye Bakanlığı, **İhsaiyat-ı Maliye, Maliye İstatistikleri (1885-1909)**, Çev. Fehmi Tümer, Ankara, 2000, ss.23-324., **Devlet-i Osmaniye Hazine Hesab-ı Umumisi, Sene 1326**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330/1914., **Devlet-i Osmaniye Hazine Hesab-ı Umumisi, Sene 1327**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333/1917., Maliye Nezareti, **Senelik İhsaiyat-ı Maliye**, İstanbul, Vâridât ve Masârifât-ı Umûmiyeyi Muhtevidir, 1326, 2. Sene, Matbaa-i Âmire, 1329/1913.

Beyrut'un bütçe gelirleri dalgalı bir trende sahipken, gelirlere nazaran düşük görünen giderleri ise birbirine yakın değerlere sahiptir. Ulaşılabilen rakamlara göre Beyrut, bütçelerinin fazla verdiği görülse de bütçeler/kesin hesaplar, mali yılbaşı/yılsonu gelir-gider dengesini gösteren belgeler olması sebebiyle, yıl içerisinde ortaya çıkan gelir-gider dengesizliklerini göstermemektedir. Zirai ekonominin hüküm sürdüğü Osmanlı ekonomisinde, vergiler de büyük oranda zirai üretime dayalıdır. Zirai vergilerin tahsilatı, iklim ve tarım ürünlerinin yetiştirme koşullarından dolayı yıl ortasına doğru ya da daha sonrasında yapılabilmektedir. Oysa harcamalar mali yılbaşından (Mart) itibaren yapılmaya başlanmakta bu da yıl içerisinde önemli oranda gelir-gider dengesizliğine sebep olmaktadır. Kısacası vilayetlerin yıl içerisindeki gerçek mali performansları; yaşanan gelir-gider dengesizlikleri yanında bu dengesizlikleri gidermek için başvuru olan mali tevzin ve yer-zaman bakımından hazine işlemleri yoluyla anlaşılabilecektir.²⁵²

Vilayetlerin yıl içerisindeki gelir-gider sorunları, vilayet idareleri ile merkezi idare arasındaki yazışmalardan takip edilebilir. Nitekim Beyrut vilayetinden merkezi idareye aralıklı yıllarla dilekçeler çekilmiş ve bu dilekçelerde bütçenin açık verdiği ifade edilmiş veya istihdam edilecek memurların işe alınıp alınmamasına dair izinler istenmiştir. Örneğin 1895 yılında polis ve komiser ihtiyacı ortaya çıkmış ve Beyrut

²⁵² Ayrıntı için bkz; Yakup Akkuş, "Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 40, 2013, ss.147-178.

vilayet idaresi de bütçede açık olduğu için duruma karar verememiş ve merkezi idareye dilekçe göndermiştir.²⁵³ Daha sonra merkezi idare ise Yemen, Beyrut ve Halep gibi vilayetlere yazı yollayarak tahsis edilen bütçenin dışına çıkılmamasını istemiş ve bahsi geçen vilayetlerde talep edilen memur ihtiyaçlarının karşılanamayacağını bildirmiştir.²⁵⁴ Yine 1902 yılında Beyrut vilayeti, bütçede açık olduğunu tespit etmiş ve bu durumu açıklayan bir yazıyı Maliye Nezaretine yollamıştır. Beyrut vilayeti, borçla alınmış beş bin liranın başka bir masraf için kullanıldığını belirtmiş ve sene sonuna kadar başka havalenin yapılmaması istemiştir.²⁵⁵

1908 yılında Belediye Başkanı olan Selim Ali Selâm ise göreve başlayınca belediyenin durumunun çok kötü olduğunu, hazinesinde hiç para olmadığını ve altyapı çalışmalarının dahi doğru düzgün yapılamadığını vurgulamıştır.²⁵⁶ Selâm'ın bu ifadesi II. Meşrutiyet ile birlikte durumun Beyrut için kötüleştiğini düşündürmektedir. Siyasi rejimdeki değişiklik ve istikrarsızlık Beyrut'u olumsuz etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ise Beyrut vilayet idaresi, merkezi idareye dilekçe yazarak Beyrut'taki pahalılık sebebiyle bütçenin arttırılmasını talep etmiştir. Merkezi idare de bu talebe karşılık vermiş ve oluşturulan yeni bütçede tahsisatın arttırılmasını uygun görmüştür.²⁵⁷

Beyrut'ta aynı zamanda Düyun-ı Umumiyye İdaresi'nin (DUI) de etkisi görülmektedir. DUI, Beyrut'ta tuz, tönbe ve reji idareleri kurmuş ve bu ürünlerden gelen gelirleri toplamıştır. 1902-1904 yılları arası DUI'nin gelirlerinin toplam 11.546.000 kuruş olduğu tespit edilmiş ve bu gelirler sürekli artmıştır.²⁵⁸

²⁵³ BOA, DH.MKT. 387/66. 29. Z. 1312. 23 Haziran 1895.

²⁵⁴ BOA, DH.MKT. 161/36. 28. S. 1313. 20 Ağustos 1895.

²⁵⁵ BOA, BEO. 1866/139910. 08. Ra. 1320. 15 Haziran 1902.

²⁵⁶ Selim Ali Selâm, **Beyrut Şehreminin Anıları 1908-1918**, Haz. Hassân Ali Hallâk, Çev. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul, 2009, s.84.

²⁵⁷ BOA, DH.İD. 162/6. 01. S. 1331. 10 Ocak 1913.

²⁵⁸ Çelik, **Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut**, s.62.

3.1.2. Avrupa Kapitalizminin Taşra Durağı: Beyrut'ta Ticarileşme

19. yüzyılla birlikte imparatorluk sanayileşme ve modernleşme çabaları içerisine girmiş ve Avrupalı ülkelerle iktisadi ilişkileri hızlanmıştır. Kapitalizmin gelişmesi ticari etkenlerle birlikte sağlanmış ve Avrupa sermayesi çevre ülkelere olabildiğince yayılmıştır. Beyrut kenti de Avrupa sermayesinin etkisi altında kalmış, doğrudan yatırımların ve dış ticaretin bir merkezi haline gelmiştir. Jeopolitik konumu gereği stratejik bir yere sahip olan Beyrut, Doğu Akdeniz'de başrol oynayan bir liman haline gelmiştir. Dolayısıyla Beyrut'un en önemli iktisadi aracı ve faaliyeti liman ticareti olmuştur.

1830'larda Beyrut, diğer kıyı şeridi kentlerine göre farklı bir konumdaydı. Trablusşam ve Sayda gibi liman kentleri Beyrut'un oldukça gerisinde kalmıştır. Bahsedilen kentlerde yabancı cemaatlerin azalması ve nüfuslarındaki durgunluk bu geri kalma sürecinin somutlaşmış halini göstermektedir. Yüzyılın ortalarında Beyrut, İzmir ve İskenderiye limanlarıyla rekabet edebilecek bir hale gelmiş, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de diğer liman kentlerini geride bırakmıştır.²⁵⁹ Hem stratejik konumu hem de iktisadi ve siyasi gelişmeler doğrultusunda Beyrut, 19. yüzyılda oldukça popüler bir konuma ulaşmıştır. Özellikle de 1838 yılında imzalanan İngiliz Ticaret Antlaşması, Beyrut'ta daha önceden de gelişmiş olan serbest ticareti kalıcı bir duruma getirmiştir.²⁶⁰ Beyrut'un Avrupa sermayesiyle tanışma ve bütünleşme süreci aslında Mehmet Ali Paşa yönetimindeyken oluşmuştur. Ticaretin kolaylaşması ve limanın etkin bir şekilde kullanılması için modern anlamda liman tesislerin yapılması, demiryollarının inşa edilmesi gibi projeler başlatılmış, Beyrut'un bütünleşme süreci hızlanmıştır.²⁶¹ Beyrut'ta Avrupa sermayesinin nüfuzu açık bir şekilde hissedilmiştir. 1838 yılında Beyrut'ta toplam altmış yedi şirket bulunuyordu. Bunlardan; on biri Fransız veya Fransız destekli, sekizi İngiliz, on dördünü ise çeşitli

²⁵⁹ Y. Eyüp Özveren, "Beyrut", **Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)**, der. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, ss.75-102.

²⁶⁰ Özveren, "a.e.", s.80.

²⁶¹ Şeyma Dereci, **Dünya-Ekonomi Sistemi Bağlamında XIX. Yüzyılda Beyrut Limanı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ, 2019, s.78.

milletlerin kurduğu şirketler oluşturur. Otuz dört şirket ise Hristiyan ve Müslüman halkın kurduğu yerel şirketlerden oluşmaktaydı.²⁶²

Beyrut Limanı, 1830'lardan itibaren hızlıca gelişme göstermiş ve dış ticarete bir ivme yakalamıştır. 1830-1840 yılları arasında gümrük makbuzlarında dört kat artış gözlemlenmiş ve 1835 yılında mendirek inşasıyla birlikte 310 gemi Beyrut limanında bulunurken bu sayı 1838 yılında 680'e ulaşmıştır.²⁶³ Üç yılda iki katına çıkan gemi sayısı, Beyrut'ta ticarileşmenin arttığını ciddi bir şekilde göstermektedir. Dolayısıyla gemi sayısı ile doğru orantılı bir şekilde ihracat ve ithalatta da artış yaşanmıştır. Beyrut'un ihracat ve ithalat göstergelerine bakıldığında İngiltere ve Fransa, dış ticarete önde gelen ülkeler olmuştur. 1838 yılında Beyrut'tan ayrılan İngiliz gemilerine 600.000 frank değerinde ürün ihracı yapıldığı tahmin edilmektedir.²⁶⁴ 1833 yılında ise Fransa'nın Beyrut'taki ihracat oranı yüzde 25 iken 1910 yılında yüzde 32'ye yükselmiştir.²⁶⁵ Fakat bu dış ticaret ilişkisinde Beyrut, çoğunlukla hammadde ihraç edip mamül mal satın almaktadır. Dolayısıyla ithalat rakamları ihracat rakamlarından fazla olup eşitsiz bir mübadele süreci içerisine girilmiştir.

Tablo 22: 1890-1912 Beyrut Dış Ticaret Rakamları

Yıllar	İthalat	Bir Önceki Yıla Göre Artış/Azalış	İhracat	Bir Önceki Yıla Göre Artış/Azalış	Dış Ticaret Açığı
1890	65.217.000	%32,38	18.745.500	% -67,93	46.471.500
1891	61.200.000	% -6,56	23.226.600	19,29%	37.973.400
1892	70.560.000	13,27%	23.083.500	-0,62%	47.476.500
1893	55.440.000	-27,27%	18.984.000	-21,59%	36.456.000
1894	45.360.000	-22,22%	24.192.000	21,53%	21.168.000

²⁶² İssawi, **The Fertile Crescent 1800-1914(A Documentary Economic History)**, a.g.e., s.162.

²⁶³ Philip Mansel, **Levant, Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler**, Çev: Nigâr Nigâr Alemdar, Everest Yayınları, 2011, s.129.

²⁶⁴ İssawi, **The Fertile Crescent 1800-1914(A Documentary Economic History)**, a.g.e., s.162.

²⁶⁵ Leila Tarazi Fawaz, **Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut**, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts London, England, 1983, s.62.

1895	38.329.200	-18,34%	21.852.400	-10,71%	16.476.800
1896	43.344.000	11,57%	27.134.400	19,47%	16.209.600
1897	40.017.415	-8,31%	26.163.900	-3,71%	13.853.515
1907	37.268.000	-7,38%	22.638.000	-15,58%	14.630.000
1908	37.246.000	-0,06%	20.218.000	-11,97%	17.028.000
1910	54.260.640	31,36%	20.727.000	2,46%	33.533.640
1911	48.395.340	-12,12%	13.872.600	-49,41%	34.522.740
1912	37.737.000	-28,24%	13.245.120	-4,74%	24.491.880

Kaynak: Boutros Labaki, *Introduction A L'historie Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914*, Beyrouth, 1984, s.182-183.

1890-1912 yılları arası dış ticaret rakamları, Beyrut'ta ithalatın ihracattan fazla olduğunu göstermektedir. Mahmoud Haddad, Beyrut'un yerel gazetesi olan *Lisan al-Hal*'ın 1898 tarihli bir haberine atıfta bulunmuş ve gazetede Avrupalılar tarafından alınan hammaddelerinin büyük bir kısmının ucuza satıldığı ve Avrupalılar tarafından işlenerek çok yüksek fiyatlara tekrardan ihraç edildiği ifadesi yer almıştır.²⁶⁶ Hem gazetede yer alan haberden hem de Beyrut'un dış ticaret rakamlarından anlaşıldığı gibi Beyrut, dış ticaret açığı veren ve Avrupa sermayesi altında sömürülen bir vilayet haline gelmiştir. Beyrut'ta yaşanan bu ticari gelişmeler iki önemli sonuç doğurmuştur. İkinci bölümde de tartışıldığı gibi 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması, Osmanlı zanaatkârları üzerinde birçok yer ve alanda yıkıcı bir etki oluşturmuştur. Bu durum yerel olarak Beyrut'ta da yaşanmıştır. Beyrut'un en önemli ticari faaliyeti olan ipek ve tekstil sektörü, ithalatın ihracattan fazla olması sebebiyle yabancı ürünlerle rekabet edememiştir. Özellikle 1880'den sonra yerel tekstil üretimi çökme noktasına gelmiş ve ipek kumaş ihracatı, ilk aşamada ipek ipliği sonrasında ise koza ihracatına dönüşmüştür.²⁶⁷ 1895 yılında ihraç edilen ürünler arasında en fazla değeri ham ipeğin oluşturduğu bilinmektedir. 1895 yılındaki verilere bakıldığında Beyrut'un ham ipek ihracının 700.000 kilogram ve 15.000.000 frank değerinde olduğu görülmektedir. Ham ipeğin en büyük ortakları ise İngiltere ve Fransa

²⁶⁶ Lisan al-Hal gazetesinin 5 Nisan 1898 tarihli sayısından aktaran Mahmoud Haddad, "Ottoman Economic Nationalism in the Press of Beirut and Tripoli (Syria) at the End of the Nineteenth Century." *The Economy as an Issue in the Middle Eastern Press. Vienna and Berlin: LIT Verlag GmbH*, 2008, ss. 75-84.

²⁶⁷ Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, a.g.e., s.63.

olmuştur.²⁶⁸ Beyrut'ta yaşanan ticarileşmenin diğer bir sonucu da toplumsal alanda yaşanmıştır. Avrupa ile ticarileşmenin artması ekonomik ve sosyal sonuçlar doğurmuş ve Beyrut'ta yeni bir ticari burjuvazinin oluşumuna yol açmıştır.²⁶⁹ Yerel burjuvazinin iktisadi faaliyetlerini oluşturmada Avrupa sermayesinin etkisi oldukça önemli olmuştur. Özellikle konsolosluklar, Avrupalı tüccarlar ve sermayedarlar için mali, ekonomik ve hukuki avantajlar sağlamış, iç kesimdeki ticarete ve konsolosluklardaki alt kademe işlerde ise Müslümanlar yer almıştır.²⁷⁰ Beyrut'ta yaşayan nüfusun üçte ikisi Hristiyanlardan üçte biri ise Müslümanlardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla tüccarların da %86.5'i Hristiyan %13.5'i ise Müslümandı.²⁷¹

Ticarileşmenin arttığı ve bu ticarileşme sayesinde öne çıkan bir kentte emek kesimi Osmanlı'dan bağımsız bir şekilde iktisadi olarak refah içinde yaşamış mıdır? Beyrut'ta yaşanan bu dönüşüm ve gelişimden toplumsal kesimin hangi anlamda etkilendiği alt başlıklar altında değerlendirilecektir.

3.2. Beyrut'ta Çalışma Hayatı ve Kent Yoksulluğu

Şevket Pamuk, Birinci Dünya Savaşı öncesi imparatorluk genelinde kişi başına düşen gelir karşılaştırması yapmış ve bölgeleri gelir seviyesine göre sıralamıştır. İstanbul bölgesi ve imparatorluğun Avrupa kısmında yer alan bölgelerin kişi başına düşen gelirden, Suriye ve Lübnan'a göre daha yüksek olduğunu ifade etmiş ve modern Türkiye'yi oluşturan bölgenin ise Lübnan ve Suriye'ye göre %10-15'lik bir oranın altında kaldığını belirtmiştir.²⁷² Dolayısıyla Beyrut'un içinde bulunduğu bölge, imparatorluk genelinde kişi başına düşen gelir anlamında Anadolu'ya göre daha iyi İstanbul ve Balkanlara göre daha kötü durumdadır. Bu bağlamda Beyrut'ta çalışanların iktisadi koşullardan şikâyeti, İstanbul ve Balkanlara göre daha mı fazladır; ya da Anadolu'ya göre daha mı azdır; yoksa imparatorluk genelinde 19.

²⁶⁸ Cuinet, **Syrie, Liban et Palestine**, Paris, 1896, s.67.

²⁶⁹ İssawi, **The Fertile Crescent 1800-1914(A Documentary Economic History)**, a.g.e., s.168.

²⁷⁰ Fawaz, **Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut**, a.g.e., s.86.

²⁷¹ Haddad, "Ottoman Economic Nationalism in the Press of Beirut and Tripoli (Syria) at the End of the Nineteenth Century.", **a.g.e.**, s.76.

²⁷² Şevket Pamuk, "Economic Growth in Southeastern Europe and Eastern Mediterranean, 1820-1914", **Economic Alternatives**, 3, 2016, ss.249-264.

yüzyılın ortalarında başlayan ticarileşme ve büyüme emek üzerinde etkili olmamış mıdır? Bu soruların cevaplarına ulaşmak için ilk olarak Beyrut'ta çalışanların talepleri ve şikâyetleri incelenecektir. Şikâyetler ve taleplerden önce Beyrut'ta çalışma hayatının genel yapısı açıklanmaya çalışılacaktır. Daha sonra ise alt başlık altında Beyrut toplumunun marjinal gruplarına, alt kültürüne odaklanılarak işsizlere ve yoksullara ait örnekler ortaya konulacaktır. Bu bağlamda çalışma hayatının dışında kalan alt kültürün, kent içindeki durumları ve merkezi veya yerel idarenin işsizlere, yoksullara yönelik yaklaşımları ele alınacaktır.

Beyrut bir liman kenti olması sebebiyle çalışma hayatının bir kısmını hamallar ve mavnacılar oluşturmaktadır. Hem siyasi hem de iktisadi olarak belirli bir bilince sahip olan liman işçileri limanda yaşanan mücadelenin öznesi olarak rol oynamışlardır. Dünya ekonomisiyle bütünleşmenin de bir sonucu olarak liman işçileri, bölgede Avrupa sermayesinin tahakkümüne karşı çıkmış ve protestolar düzenlemiştir.²⁷³ Beyrut'ta, başta Beyrut Rıhtım ve Liman Şirketi olmak üzere, Havagazı Şirketi ve demiryolları ağırlıklı olarak işçilerin bulunduğu alanlardır. Bu alanlara ek olarak ipek üretiminde yer alan işçiler de Beyrut'ta çalışma hayatının bir parçasını oluşturmuştur. 1840-1914 yılları arası Beyrut ve Cebel-i Lübnan'da yaklaşık 200 ipek fabrikası kurulmuş ve yıllık 500 ton ham ipek üretilen bu fabrikalarda çoğunluğu kadınlardan olmak üzere 14.000 işçi çalışmıştır.²⁷⁴

Beyrut'un çalışma hayatını oluşturan diğer bir emek kesimi ise memurlardır. Çeşitli dairelerde ve nezaretlerde bulunan memurlar da mali ve iktisadi koşullardan rahatsızlıklarını dile getirmiş ve taleplerini merkezi hükümete aktarmıştır. Beyrut Osmanlı Bankası memurları, Düyûn-ı Umumiye Nezareti memurları ve kolcuları, Maarif memurları, Gümrük memurları, Polis ve Jandarma memurları Beyrut'ta görev alan memurların önemli bir kesimini oluşturur. Beyrut'ta bu memurların arasında çalışan gayrimüslim memurlar da vardır. Örneğin bir arşiv kaydında 1896 tarihinde

²⁷³ Cem Emrence, **Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek**, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.43.

²⁷⁴ Roger Owen; "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi. Çevre Topluluklarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma", **Toplum ve Bilim**, 23, 1983, s.55-72.

Reji Nezaretinde hiç Ermeni kolcu olmadığı belirtilirken Düyûn-ı Umumiye Nezaretinde Yusuf Agop Kerkoryan adlı bir Ermeni kolcunun çalıştığını görüyoruz.²⁷⁵ 1892 yılında ise Beyrut'ta devletin Ermeni milletinden memur istihdam etmediği yönünde dedikodular çıkmıştır. Bu durum üzerine Beyrut'ta çalışan Ermeni memurlarının isimlerinin, görev yerlerinin ve maaşlarının listesi Beyrut valiliği tarafından çıkartılarak durum izah edilmiştir:

Tablo 23: 1892 Yılında Beyrut'ta Görev Yapan Ermeni Memurların İsimleri, Görevleri ve Maaşları

İsmi	Nevi Memuriyeti	Nişanı	Rütbesi	Maaşı (Kuruş)
Parladı Efendi	Beyrut Lisan Şefi	-	-	1250
Hemiyani Efendi	Beyrut Lisan Baş memuru	-	-	950
Seryosyan Efendi	Lazkiye Şefi	-	-	850
Fikri Efendi	Termos Memuru	-	-	332
Şakir Efendi	Trablus Memuru	-	-	300
Fehmi Efendi	Beyrut Ser Memuru	-	-	650
İbrahim Efendi	Beyrut Posta Mukayyidi	-	-	300
Abdas Efendi	Beyrut Posta kâtibi	-	-	500
Danyi Efendi	Mukayyid Müdürü	-	-	750

²⁷⁵ BOA, Y.PRK.UM. 35/123. 26. R. 1314. 6 Ekim 1896.

Fazıl Efendi	İane Memuru	-	-	500
Remzi Efendi	Yafa Memuru	-	-	400
İskender Efendi	Akka Şefi	-	-	600
Eskidiz Efendi	? Memuru	-	-	450
Nuri Efendi	Lefkoşa Müdürü	-	-	760
Girek Efendi	Beyrut Rüsumat Nezaret İştima Memuru	-	-	1000

Kaynak: BOA, Y..PRK.DH. 5/50. 23. M. 1310. 17 Ağustos 1892.

Beyrut için diğer bir önemli kurum ise Gümrük ve Liman idaresidir. Hem iktisadi hem de stratejik bir konuma ve öneme sahip olan Beyrut limanının gelişmesi üzerine memur ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. 1895 yılında Beyrut limanının günden güne büyümesi sebebiyle pasaport idaresine ve iskeleye istihdam olunacak pasaport memuru, kolcu ve kâtip için beş yüz kuruş maaşla çalışacak personele ihtiyaç duyulmuştur.²⁷⁶

Beyrut iktisadi ve çalışma hayatını oluşturan diğer bir emek kesimi ise zanaatkârlar, köylüler ve mevsimlik işçilerdir. Kırsal kesimde üretimle uğraşan emekçiler, gerekli hammaddenin çeşitli sektörlerle ulaşmasını sağlamışlardır. Örneğin 19. yüzyıl Nablus’unda sabun üretimi, Halep, Kahire, Şam ve İstanbul’a nazaran lonca temelli olmayıp daha çok ayan ailelerinin elinde olan bir sektördü. Bu aileler sabun imalatı sürecinde çiftçileri zeytinyağı yapımında, mevsimlik işçileri ise kül dökümünde ve ocağın kontrolünde kullanmışlardır.²⁷⁷ Beyrut için diğer önemli bir sektör ise yukarda bahsedilen ipek üretimi ve ipek imalathaneleridir. Bu üretim

²⁷⁶ BOA, DH.MKT. 378/47. 28. Za. 1312. 23 Mayıs 1895.

²⁷⁷ Beinin, **Modern Ortadoğu’da İşçiler ve Çiftçiler**, a.g.e., s.74.

merkezlerinde çalışanlar, genellikle mevsimlik veya yarı zamanlı çalışan işçilerdir. Lübnan'da ve Beyrut'ta faaliyet gösteren iplik fabrikaları kırsal kesimde üretim yapan köylüler ve çiftçiler üzerinde oldukça etkili olmuşlardır. İplik fabrikalarında çalışanların ücretleri düşük olduğu için tarımdan vazgeçememişler ve hayatlarını iki iş kolunda çalışarak devam ettirmeye çalışmışlardır. Fakat bir süre sonra iplik fabrikaları, köylülerin ve çiftçilerin işçileşmesine sebep olmuştur.²⁷⁸

3.2.1. Gayrimeşrular, İşsizler, Yoksullar

Gayrimeşrular²⁷⁹, işsizler ve yoksullar çalışma hayatının dışında kalan farklı toplumsal kesimleri içermektedir. Yardıma muhtaç veya çalışmaktan aciz olan bu kesimler, imparatorluğun kentlerinde yaşamışlar ve çoğu zaman merkezi idarenin denetimi altında tutulmuşlardır. İmparatorluğun yoksullara, serserilere, dilencilere karşı tutumu aslında işlevsel bir niteliktedir. Bu konuda kapsamlı bir çalışma Nadir Özbek tarafından ele alınmış ve imparatorluğun sosyal devlet tarafı siyaset, iktidar ve meşruiyet zemininde incelenmiştir. Şöyle ki; Özbek, II. Abdülhamid döneminde, imparatorluğun sosyal yardım ve sosyal devlet tarafının sosyal alanı bir araç olarak kullanarak bir meşruiyet yarattığını vurgulamıştır.²⁸⁰ Aynı zamanda bahsedilen gruplar üzerinde merkezi idare tarafından kontrol mekanizması da geliştirilmiş ve hareketleri denetlenmiştir.

Gayrimeşrular, işsizler ve yoksullara Beyrut'ta da rastlanmaktadır. Arşiv belgelerinde yer alan bu gruplar her zaman merkezi ve yerel yönetim tarafından gözlenmiş ve kontrol altında tutulmuştur. Beyrut'ta gayrimeşrular arasında bir genelevin ve fuhuş yapan kadınların var olduğu tespit edilmiştir. 1909 yılına ait bir belgede Katina adlı bir kadının dört Rum kızını Beyrut Umumhanesi'nde çalıştırmak istediği belirtilmiştir. Beyrut'ta geçici olarak ikamet eden Katina adlı kadınla, yardımcısı Pembe Levayi'nin, isimleri Kiryakçe, Vankilo ve Zaice olan kızları

²⁷⁸ Kais Firro, "Silk and Socio-Economic Changes in Lebanon, 1860–1919", **Essays on the Economic History of the Middle East**, der. Elie Kedourie, Sylvia G.Haim, Middle Eastern Studies Occasional Publications, 1988, s.30.

²⁷⁹ Nadir Özbek, serserileri, dilencileri ve fuhuş yapan kadınları meşruiyetin sınırları dışında kalan gayri meşru kesimler olarak değerlendirmektedir. Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)**, İletişim Yayınları, 6. Bsk, İstanbul, 2016, s.52.

²⁸⁰ Özbek, a.e., s.21.

kandırarak kırk lira karşılığında umumhanede çalıştırmak ve daha sonra ise Fransız vapuruyla kaçırmak istediği anlaşılmıştır. Bu durum üzerine Zaice'nin kardeşi, Yunan konsolosluğuna müracaat etmiş ve ilgili isimler yakalanarak savcılığa sevk edilmiştir.²⁸¹ Umumhanelerle ilgili arşiv kayıtları daha çok suç ve cezai işlem üzerine olduğu için umumhanede çalışan kadınların yaşam koşulları ve umumhanede çalışmasına sebep olacak durumlar tam olarak bilinmemektedir. Umumhanelerin genel olarak Beyoğlu çevresinde yaygın olduğu bilinse de taşrada da faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Yukarıdaki örnekte teşkil eden olayda, dört Rum kızının belirli bir bedel karşılığında çalıştırılması, fuhuş yapan kadınların bugün de olduğu gibi o dönemde de büyük oranda, sosyal hayatın ve çalışma hayatının dışına itilmesi yüzünden fuhuşa yönelmesine neden olmuştur.

Kent yoksullarını oluşturan diğer bir kesimi ise işsizler oluşturur. Çeşitli nedenlerle işsiz kalan insanlar çareyi göç etmekle bulmuş ve geçim sıkıntısı yüzünden bulundukları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin Cebel-i Lübnan ve Suriye bölgesindeki insanların yoksulluk ve işsizlik nedeniyle Avrupa'ya ve Amerika'ya göç etmek istedikleri tespit edilmiştir. Beyrut'ta ve Suriye'de bulunan yerel halkın yabancı şirketlerde çalışmasına fırsat verilmeyişi ve daha çok yabancı milletten olan insanların istihdam edilmesiyle bölge halkı işsiz kalmıştır. Göç için Beyrut'ta bulunan işsizler, liman olarak daha çok Beyrut limanını ve çevre limanları tercih etmişlerdir. İşsizlerin geçim sıkıntısı içinde olmalarına rağmen Beyrut limanından İskenderun limanına gitmeleri için Beyrut liman memurlarının işsizlerden usulsüz bir şekilde beşer lira aldığı da tespit edilmiştir.²⁸² Bu olay da aslında Avrupa sermayesinin Beyrut üzerinde nasıl bir etki bıraktığını açıkça gösteriyor. Yabancı şirketler ve yatırımcılar Beyrut'ta o kadar fazla artmıştır ki Beyrutlu emekçiler iş bulamaz hale gelmiştir. Hatta Beyrut'ta işsizlerin gösteri bile yaptığı bilinmektedir.²⁸³

Çalışma hayatının dışında kalan diğer bir kesim ise serseriler ve dilenciler olmuştur. Serseriler ve dilenciler, imparatorluğun daha çok büyük kent

²⁸¹ BOA, DH.EUM.THR. 19/8. 13. Z. 1327. 26 Aralık 1909.

²⁸² BOA, Y.PRK.AZJ. 23/123. 19. N. 1310. 6 Nisan 1893.

²⁸³ BOA, DH.ŞFR. 404/32. 23. B. 1326. 21 Ağustos 1908.

merkezlerinde bulunsa da çeşitli politikalar sebebiyle taşra kentlerinde de görülmüştür. Osmanlı yönetiminin serseri ve dilencilere olan bakış açısı II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasına göre farklılık göstermektedir. II. Meşrutiyet sonrası yönetimin serseri ve dilencilere karşı tavırları önceki dönemlere göre daha yumuşak ve esnek olmuştur. Örneğin dilencilikle ilgili 1890 tarihli ilk nizamname dilencilerin belediye tarafından yakalanarak cezai (hapis) işlem uygulanmasını ve daha sonra ise taşralı olanların memleketlerine, İstanbullu olanların ise acezehaneye gönderilmesini emretmiştir. 1909 yılındaki Serseri Nizamnamesi ise serserilerin daha çok madenlerde olmak üzere belirli işlerde çalışmaları için taşra kentlerine gönderilmesini buyurmuştur.²⁸⁴ Bu politika değişikliği Beyrut'ta da uygulanmıştır. Yani II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında alınan kararların Beyrut yönetimi tarafından uygulandığı ve kentteki serseri ve dilencilere yönelik tavırların değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. Beyrut'ta var olan serseri ve dilencilerin, 1908 öncesinde kent dışına itildiği ve ötekileştirildiği görülmektedir. 1896 ve 1897 tarihlerinde kent içinde görülen serserilerin Ankara, Sivas gibi farklı yerlerden geldiği tespit edilmiş ve taşralı olanların memleketlerine iadesi, İstanbul'a gideceklerin ise salınmaması emredilmiştir. Çoğunluğu Ermenilerden olan serserilerin sayısının polis dairesinden alınan bilgiler sayesinde yüz elli kişi olduğu tespit edilmiştir. Zanaat ve ticaret için kente gelen Ermenilerin rahatça işlerini yapabilecekleri belirtilmiş, ancak hallerinden şüphe edilen kimselerin yani serserilerin tutuklanması emredilmiştir.²⁸⁵ 1909 tarihinde Serseri Nizamnamesi ilan edildikten sonra nizamnamenin elli kopyası da Beyrut vilayetine yollanmıştır.²⁸⁶ Nizamnameyle birlikte İstanbul'da bulunan serseriler taşraya gönderilmiş ve belirli işlerde çalıştırılmıştır.

²⁸⁴ Nadir Özbek, "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", **Toplumsal Tarih**, 64, 1999, ss.34-43.

²⁸⁵ BOA, DH.TMIK.M. 14/33. 06. R. 1314. 14 Eylül 1896, DH.TMIK.M. 20/63. 19. Ca. 1314. 26 Ekim 1896, DH.TMIK.M. 40/27. 06. Ca. 1315. 3 Ekim 1897.

²⁸⁶ BOA, DH.MUI. 25/18. 8. L. 1327. 23 Ekim 1909.

3.3. Beyrut'ta İşçiler: Mücadeleler ve Grevler

Quataert, Avrupa sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini fark etmiş ve yabancı sermayenin Osmanlı toplumu üzerinde nasıl bir etki bıraktığını incelemiştir:

“19. yüzyılın sonlarında sermaye yatırımlarındaki genişleme ve ticaretteki artış en yüksek noktasında ulaştığında halk kesiminde, seçkinler dışındaki gruplarda ortaya çıkan değişimleri incelemeye karar verdim. Böylelikle Osmanlı toplumu, ekonomisi ve siyasi yapısındaki değişimler arasındaki ilişkiler hakkında ileride yapılacak araştırmalara bir temel oluşturmayı umut ediyorum.”²⁸⁷

Quataert, bu ifadesiyle Osmanlı mali ve iktisadi koşullarının kötüleşmesi sonucunda Avrupa sermayesinin imparatorluk üzerindeki nüfuzunu dile getirmiş ve bu nüfuzun toplumsal kesimleri nasıl etkilediğini araştırmıştır. Bu başlık altında da Avrupa sermayesinin Beyrut'taki işçiler üzerindeki etkileri tartışılacak ve işçilerin şirketlerle olan ilişkileri, talepleri ve tepkileri ele alınacaktır.

Osmanlı'da 1870'lerden sonra yaygınlaşan işçi hareketleri, imparatorluğun mali ve iktisadi şartlarına göre şekillenmiş ve işçiler, ücret ve çalışma koşulları konusunda tepkilerini belirli yöntemlerle dile getirmişlerdir. Bu bağlamda hem fabrika hem de fabrika dışı emeğin, işçi hareketlerinde oynadıkları roller oldukça önemli olmuştur. İmparatorluk dâhilinde faaliyet gösteren çeşitli şirketler ve işçiler arasında yaşanan anlaşmazlıklar, Osmanlı'da işçi hareketlerinin çıkış noktalarından birini oluşturmuştur. İşçi hareketleri, imparatorluğun sadece büyük ve merkezi kentlerinde gerçekleşmemiş, Avrupa sermayesinin nüfuz ettiği taşrada da işçi hareketleri yaşanmıştır. Mali ve iktisadi bunalımların doğrudan bir sonucu olan Avrupa sermayesi, Osmanlı'da çalışma hayatını şekillendiren bir unsur haline gelmiştir. Dolayısıyla Beyrut'ta gerçekleşen işçi mücadelelerinin birçoğu da yabancı şirketler altında çalışan işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Demiryolları şirketlerinde, hava gazı şirketlerinde ve liman şirketlerinde istihdam edilen işçiler, çoğunlukla ücretlerinin ve çalışma saatlerinin düzenlenmesi için grev yapmış ve iş bırakmıştır. Avrupa sermayesinin işçilerle olan gerginlikleri ön plana çıkmış ve

²⁸⁷ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş 1881-1908*, a.g.e., s.14.

tahakküm altında olan işçiler şirketlere olan tepkilerini dile getirmişlerdir. Bir önceki bölümde de ifade edildiği gibi II. Meşrutiyetin işçiler üzerindeki etkisi Beyrut'ta da hissedilmiş; 1908 yılı itibariyle Beyrut'ta grevler ve iş bırakmalar yaygınlaşmıştır.

1903 yılında Cebel-i Lübnan'a bağlı Deyrulkamer kasabasında bir amele cemiyetinin işçi sınıfını ayaklandırmak için kurulduğu tespit edilmiştir. Bahsedilen bu cemiyetin amacı, her hafta toplanan akçelerin ihtiyacı olan fakir ve fukaraya dağıtılarak hayır işi yapmaları olsa da merkezi idare yazışmalarında işin aslının böyle olmadığı; cemiyetin kuruluş gayesinin işçi sınıfını ayaklandırmak olduğu iddia edilmiştir.²⁸⁸ Nitekim yaklaşık iki hafta sonra aynı cemiyetin üyeleri bir araya gelerek ücret ve çalışma saatlerinin düzenlenmesi için bir toplantı yapmışlardır. Toplantının düzenlendiği sırada baskın yapılmış ve cemiyetin bazı üyeleri adliyeye sevk edilmiştir. Mutasarrıflıktan Sadrazama çekilen dilekçede cemiyetin faaliyetlerine devam ettiği takdirde bu durumun diğer bölgelere de sıçrayacağı uyarısında bulunulmuştur.²⁸⁹

II. Meşrutiyet'in ilanından iki gün önce Şam Hama Demiryolu ve Temdit Şirketi Osmanisi'nden çekilen bir telgrafta demiryolu işçileri tarafından grev başlatıldığı bildirilmiş ve grevi teşvik edenler hakkında açıklama yapılmıştır. Grev komitesi başkanı Mösyö Eli Kikalı'nın şimendifer şirketiyle hiçbir alakası olmadığı, grevi teşvik edenlerin ve tehlikeli olanların isimleri açıklanmıştır. Bu kişilerin şimendifer şirketiyle hiçbir alakası olmadığı vurgulanmış ve yine de greve destek veren ve Mösyö Eli Kikalı'nın başkanlığı altında bulunan delegeler olarak nitelendirilmiştir.²⁹⁰ Birkaç ay sonra Şam-Hama demiryolunda grev tekrarlanmış ve işçiler şirket yönetimine taleplerini iletmışlerdir. İşçiler, şirkete ait telgraf idaresini basarak haberleşmeyi engellemiş ve ulaşımı durdurmuşlardır. Ticaret ve Nafia

²⁸⁸ BOA, Y.PRK.UM. 65/75. 21. R. 1321. 17 Temmuz 1903.

²⁸⁹ BOA, DH.MKT. 745/09. 05. Ca. 1321. 30 Temmuz 1903.

²⁹⁰ Fransa tebaasından Beyrut'ta su kulübesinde görevli memur Abraham Revir, İspanya tebaasından Beyrut'ta makinist Levran Sentis, Hristiyan Osmanlı tebaasından kondüktör Nasrallah Davud, Avusturya tebaasından Beyrut'ta Alfred Veliskoviç. Beyrut Limanından greve destek veren ve pek tehlikeli olanların isimleri ise şöyledir: Gümrük mahalli başı Hacı Raşit Ramazan, Ömer Gazavi ve Mehmet Berjavi, Ser makinacı Ahmet Serkavi, Tüccar Ahmet Muhtar Beyim ve Janef Hanini (Bu isimler saman altından su yürütenler olarak nitelendirilmiştir). BOA, DH.MKT. 2659/55. 21. C. 1326. 21 Temmuz 1908.

Nezareti yetkilileri şirketin tazminat isteyebileceğini düşünmüş ve Dâhiliye Nezareti'nden yardım talebinde bulunarak güvenliğin artırılmasını istemiştir. 28 Eylül'de başlayan grev, akşam saatlerinde Beyrut ve Suriye valilikleri tarafından sonlandırılmıştır.²⁹¹

9 Ekim 1908'de ise Beyrut Havagazı Şirketi işçileri ücret artış isteğiyle greve gitmişlerdir. Havagazı şirketi müdürü Kovilyonun şikâyeti üzerine hükümet gerekli tedbirlerin alınması için Beyrut vilayetine dilekçe yollamıştır. İşçiler, ücretlerinin yüzde 20 oranında artışı istemiş ve şirket de bu isteği kabul etmiştir. İşçilerin istekleri kabul edilmesine rağmen işçiler tarafından yeni bir istek beyan edilince şirket kabul etmemiş ve işçiler akşam beş saatlerinde grev başlatmışlardır. Şirket, istekleri kabul etmiş gibi olsa da işçilerin greve kalkışması aslında şirketin bu istekleri yerine getirmediğini göstermektedir. Bu bağlamda şirket, yerine getirmediği istekleri, işçilerin greve çıktığı ifadesiyle hükümete karşı bu durumu meşrulaştırmak istemiştir. Hükümet tarafından gönderilen asker ise greve müdahale etmiş ve Beyrut valisi Nazım, taraflar arasında anlaşmayı sağlamıştır. Vali Nazım, durumun sonlandığını Ticaret ve Nafia Nezaretine bildirmiş ve 3 gün sonra yani 12 Ekimde işçilerin iş başı yaptığını açıklamıştır.²⁹²

3.3.1. Beyrut Limanı'nda Sermaye ve Emek: Beyrut Liman-Rıhtım Şirketi, Hamallar ve Mavnacılar

Osmanlı işçi hareketlerinde, liman işçilerinin grevleri ve mücadeleleri oldukça önemli bir konumdadır. Osmanlı emek tarihi literatüründe de geniş bir yer kapsayan liman işçileri, gerçekleştirdikleri grevler sonucunda Osmanlı işçi sınıfı içerisinde önemli bir yer oluşturmuşlardır. Özellikle de II. Meşrutiyet sonrası yaygınlaşan grevlerin içerisinde liman işçilerinin grevleri yadsınamaz boyuttadır. II. Meşrutiyet öncesi, denizcilik ve liman sektöründe tespit edilen grevlerin neredeyse tamamı İstanbul'da gerçekleşirken, II. Meşrutiyet sonrası grevlerin taşrada da gerçekleştiği tespit edilmiştir. İzmir, Samsun, Beyrut, Edirne ve Selanik gibi

²⁹¹ Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, a.g.e., s.249-250.

²⁹² BOA, DH.MKT. 2623/24. 9. N. 1326. 5 Ekim 1908, DH.MKT. 2625/67. 12. N. 1326. 8 Ekim 1908.

kentlerde de liman işçilerinin mücadeleleri ve grevleri yaygınlaşmıştır.²⁹³ Örneğin, 1908 yılının Ağustos ayında İzmir liman işçileri, ücret ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi için greve girmişlerdir. Grevden birkaç gün sonra yabancı sermayeye ait vapur acenteleri işçilerin taleplerini kabul etmişlerdir.²⁹⁴ Yine Ağustos ayında Edirne'ye bağlı Dedeoğlu limanı işçileri, Kasım ayında Edremit Akçay İskelesi'ndeki işçiler grev başlatmışlardır.²⁹⁵ Osmanlı liman işçilerini rahatsız eden diğer bir konu ise modern limanların inşası olmuştur. Modern limanların inşasıyla birlikte yabancı şirketlere olan tepkiler artmıştır. Bu konuda Can Nacar, İstanbul ve Mersin limanlarındaki gerginlikleri ele almış ve hamalların, mavnacıların şirketlerle olan anlaşmazlıklarını incelemiştir.²⁹⁶ Y. Doğan Çetinkaya da, 1908 Boykotlarını konu edinen bir çalışmada liman işçileriyle modern limanlar arasındaki bağlantıya değinmiş ve yabancı sermayeye karşı mücadelede liman işçilerinin oynadığı rolün önemli olduğunu belirtmiştir.²⁹⁷

Beyrut limanı, 19. yüzyılda özellikle 1838 İngiliz Ticaret Antlaşmasından sonra yaşanan gelişmeler doğrultusunda gelişmiş ve Avrupa sermayesinin gözde limanı haline gelmiştir. Kapitalizm ve modernleşme etkisinin bir sonucu olarak Beyrut Limanı, emek-sermaye gerilimlerine şahit olmuştur. Avrupa sermayesinin yayılımı farklı toplumsal kesimler üstünde ve çalışma hayatında etkili olmuş ve bu duruma ait bir örnek de Beyrut limanında yaşanmıştır.²⁹⁸ Bu bağlamda Beyrut limanında yaşanan emek-sermaye çatışması, imparatorluğun diğer limanlarında yaşanan benzer olaylar gibi limanda çalışan işçilerin yabancı sermaye altında çalışmaya direnmesi ve geleneksel çalışma düzenlerinin bozulması üzerine ortaya çıkmıştır. Çoğu zaman ücret yetersizliği veya alınan vergilerin yüksek olmasından

²⁹³ Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, a.g.e., s.357-368.

²⁹⁴ Engin Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", **European Journal of Turkish Studies**, 11, 2010, s.7.

²⁹⁵ Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, a.g.e., s.258.

²⁹⁶ Can Nacar, "20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti", **Kebikeç**, 41, 2016, s.51-66., Nacar, "Yükselen Bir Liman Kentinde Ekonomik Pastayı Paylaşmak: 20. Yüzyılın Başında Mersin'de Rekabet, Çatışma ve İttifaklar", a.g.e., s.71-94.

²⁹⁷ Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, a.g.e., s.190.

²⁹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa sermayesinin yayılımı sonucu ortaya çıkan diğer huzursuzluklar için bkz. Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908**, a.g.e. Quataert, bu çalışmasının bir bölümünde Dersaadet Rıhtım Şirketi ile Liman işçileri arasında yaşanan sorunları ele almıştır.

şikâyetçi olan işçiler belirli yöntemlerle şikâyetçi oldukları konuları ilgili mercilere aktarmışlardır.

Beyrut Liman ve Rıhtım Şirketiyle hamallar ve mavnacılar arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve huzursuzluklar, aslında rıhtımın inşa edilmesiyle ortaya çıkmıştır. İlk olarak limanın yapımı için 1853 yılında bir keşif yapılmış ve daha sonra 1887 yılında ise Beyrut liman ve rıhtımındaki işlemler için bir mukavelename imzalanmıştır.²⁹⁹ Şirket ise imzalanan mukavelenameye ve rıhtım inşasına dayanarak nakliye işlerini üstlenmiş ve ek olarak nizamname gereği, mavnacılar tarafından alınan vergi miktarını kendi belirlemiş ve mavnacılar da bu durumdan şikâyetçi olmuşlardır.³⁰⁰ Dolayısıyla nakliye işlemlerinde mavnacılara ve hamallara olan ihtiyaç ortadan kalkmıştır. Hamalların ve mavnacıların geleneksel iş biçimleri ve yöntemleri bozulunca limanda huzursuzluk ortaya çıkmıştır. Bir nakliye işlemi esnasında şirket teknesi, gemideki malları boşaltmak için yola çıktığında yüzlerce liman işçisi bu olayı kendileri için bir tehdit olarak algılamış ve şirket ofisini yağmalayıp teknedeki malları denize atmışlardır.³⁰¹

Şirket ile hamallar ve mavnacılar arasında çıkan anlaşmazlık ve huzursuzluklar sonucunda şirket müdürü Mösyö Neman durumu aktaran bir dilekçe yazmıştır. Neman, şirket memurlarıyla mavnacılar arasındaki gerginliğin devam ettiğini belirtmiş ve huzursuzluğun bir an evvel çözülmesini istemiştir. Aynı zamanda bu huzursuzluk yüzünden şirket hisselerinin yüzde otuz oranında düştüğü vurgulanmıştır.³⁰² Birkaç ay sonra şirket tarafından hamallara ve mavnacılara kolaylık sağlandığı ve limanda anlaşmanın olduğu valiliğe ve Gümrük Nezareti'ne bildirilmiştir. Nakliye işleriyle ilgili maddeden dolayı çıkan anlaşmazlığın Beyrut vilayeti ve Ticaret Nafia Nezareti tarafından düzenlenmesi istenmiş ve şirket vekili

²⁹⁹ Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut*, a.g.e., s.235.

³⁰⁰ BOA, MV.00075. 28. Z. 1310. 13 Temmuz 1893. Beyrut Liman ve Rıhtım şartnamesinin 14. Maddesi, şirket tarafından mavna ve kayıklardan, ton ve barakalardaki metre başına 100 para bedel alınmasını gerekli kılmıştır. Dereci, *Dünya-Ekonomi Sistemi Bağlamında XIX. Yüzyılda Beyrut Limanı*, a.g.e., s.246.

³⁰¹ Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Clarendon Press Oxford, 2005, s.105.

³⁰² BOA, BEO. 256/191192. 2. M. 1311. 16 Temmuz 1893.

durumun düzenlendiğini aktarmıştır.³⁰³ Fakat bu sefer de hemen hemen bir sene sonra Beyrut tüccarlarıyla hamalları, şirketin nakliye işlerini tekeline geçirdiğine dair şikâyet dilekçesi çekmişlerdir. Ticaret Nafia Nezareti ise durumun tekrardan incelenmesini istemiştir.³⁰⁴ Birer sene aralıklarla yazılan dilekçeler gösteriyor ki nakliye işleri Beyrut limanında çözüme kavuşturulamamıştır.

Beyrut limanında yaşanan diğer bir sorun ise vergi olmuştur. Beyrut limanındaki hamallar ve mavnacılar, Beyrut Gümrük İdaresi'ne ve şirkete verdikleri verginin fazla olduğu hakkında şikâyetle bulunmuşlardır. Bu şikâyet üzerine merkezi idare, hamalların ve mavnacıların gümrük idaresine ve şirkete verdikleri bedelin azaltılmasını emretmiştir.³⁰⁵

II. Meşrutiyet'in işçiler üzerindeki etkisi de Beyrut limanında görülmektedir. İmparatorluk geneline yayılan grev dalgası Beyrut'ta da hissedilmiştir. 1908 yılı itibariyle Beyrut limanında hamalların ve mavnacıların şikâyet dilekçeleri yerini grevlere bırakmıştır. 1908 yılının Temmuz ayından sonra Beyrut limanında daha gergin bir hava oluşmuştur. Jens Hanssen, 1908'de Beyrut'ta meydana gelen bu grevlerin aynı zamanda bir grup sosyalist oluşuma mensup gazeteciler tarafından desteklendiğini de iddia etmiştir.³⁰⁶

Limanda ilk olarak işten çıkarmaların ve çalışan sayılarının azaltılması konusu gündeme gelmiştir. Belgelerden anlaşılabacağı üzere şirket, hamal sayısını azaltmak ve yeniden düzenlemek istemiştir. Liman ahalisi ise telgrafhaneye gelerek hükümete telgraf çekmiş ve hamallar konusunun halâ bir sonuca kavuşturulmadığına dair şikâyetle bulunmuşlardır. Hükümet ise bu gibi şikâyetlere meydan verilmemesi için rıhtım idaresine dilekçe yazmış ve şirketin sözleşme kurallarına uymasını istemiştir.³⁰⁷ Aynı gün ise limanda hamallar grev başlatmıştır. Liman idaresinin başkanı ve komiserinin de teşvikiyle hamallar greve gitmişlerdir. Greve giden hamalların çalışmak isteyen hamallara da anlayış göstermediği iddia edilmiş ve şirket

³⁰³ BOA, BEO. 362/27081. 13. Ş. 1311. 19 Şubat 1894.

³⁰⁴ BOA, DH.MKT. 419/5. 6. Ra. 1313. 27 Ağustos 1895.

³⁰⁵ BOA, DH.MKT. 379/26. 2. Z. 1312. 27 Mayıs 1895.

³⁰⁶ Hanssen, *Fin de Siècle Beirut The Making of an Ottoman Provincial Capital*, a.g.e., s.107.

³⁰⁷ BOA, DH.MKT. 1289/4. 6. Ş. 1326. 3 Eylül 1908.

tarafından gümrük idaresinde tedbir alınması istenmiştir. Grev sonucu gümrükte mallar ortada kalmış ve bir süre taşınmamıştır.³⁰⁸ Grevde liman idaresinin hamallara destek vermesinden liman memurlarının da şirkete karşı oldukları anlaşılmaktadır.

Yaklaşık bir ay sonra şirket yetkilileri tarafından Beyrut vilayetine telgraf çekilmiş ve liman noktasında gerilimin maksimum seviyelere ulaştığı aktarılmıştır. Şirket, Hacı Raşid, Ahmet Raşid ve Ahmet Charkoui gibi isimlerin kamu güvenliği ve şirketin çıkarları için çok tehlikeli elebaşları olduğu belirtilerek bu kişilerle ilgili sert tedbirler alınmasını istemiştir.³⁰⁹

Hamalların diğer bir grevi ise hükümete vermeleri gereken vergiden ve şirkete ödenecek hizmet bedelinden kaçınmak istemelerinden kaynaklanmıştır. Şirket, bu grevin sosyalistlerin ve sendikacıların öncülüğünde düzenlendiğini belirtmiştir. Tatil-i Eşgal kanununa göre tedbir alınmasını isteyen şirket, durumu hükümet yetkililerine aktarmıştır. Beyrut Valiliği'nin de yardımları sonucunda hamallar ve şirket arasında belirli bir mutabakat sağlanmıştır.³¹⁰

3.4. Beyrut'ta Memurların Tepkileri: Vergiler, Maaşlar ve Hayat Pahalılığı

Beyrut'ta farklı kurumlarda çalışan memurlar çoğu zaman mali ve iktisadi durumdan şikâyetçi olup şikâyetlerini ilgili makamlara aktarmışlardır. Memurlar, kimi zaman vergilerden ve hayat pahalılığından kimi zaman da maaşlarının verilmemesinden ya da eksik verilmesinden şikâyetçi olmuşlardır. Bu başlık altında da Beyrut'ta çalışan memurların içinde bulundukları mevcut iktisadi koşullara karşı nasıl tepki verdikleri incelenecektir.

Beyrut Osmanlı Bankası, reji, gaz, şimendifer ve rıhtım şirketlerinin memurları temettü vergilerinin aşırı olduğundan şikâyetçi olmuşlar ve vergi yüzünden baskı gördüklerini ilgili yerlere aktarmışlardır. İlk olarak Osmanlı Bankası memurları, temettü vergisinin çok fazla olduğundan şikâyetçi olmuşlar ve verginin

³⁰⁸ BOA, BEO. 3389/254122. 6. Ş. 1326. 3 Eylül 1908.

³⁰⁹ BOA, DH.MKT. 2628/61. 16. N. 1326. 12 Ekim 1908.

³¹⁰ BOA, DH.MKT. 2648/3. 10.L. 1326. 5 Kasım 1908.

alınması için memurların sıkıştırıldıklarını bazen de hapis edildiklerini belirtmişlerdir. Aynı zamanda yabancı tebaadan olanlara vergi konusunda müdahale edilmediği anlaşılmış ve benzer bir olay İzmir’de de yaşanmıştır. Bankanın şubelerinde sürekli yabancı tebaa istihdam edilmesi konusunda ahalinin de şikâyetçi olacağı düşünülmüş, durumun incelenmesi istenmiştir.³¹¹ Bu durum üzerine Maliye Nezareti de Beyrut Osmanlı Bankası memurlarının yedi seneden beri bu vergiden kaçındıklarını tespit ederek şube müdürüne bir yazı yazmıştır. Maliye Nezareti, çalışanların vergiden kaçınmalarını kınarken aynı zamanda bankanın da böylesi çirkin olayları gerçekleştirmesini eleştirmiş ve verginin en uygun bir ölçüde alınmasını talep etmiştir.³¹² Temettü vergilerinin aşırılığından dolayı Maliye Nezareti’ne dilekçe yazan diğer memurlar da reji, gaz, şimendifer ve rıhtım şirketlerinin memurları olmuştur.³¹³

Beyrut’ta hayat pahalılığından şikâyet eden memurlar ise tepkilerini farklı bir şekilde ifade etmiş ve görev yerlerini değiştirmek üzere dilekçe yazmışlardır. Beyrut’ta bulunan eski kaymakam Cavit Bey, Tahrirat kâtibi Adil Efendi ve Belediye Başkanı Ömer Efendi, hayat pahalılığından dolayı başka yerlere tayinlerini istemişlerdir. Adil Efendi Aydın vilayet maliyesine tayin olmuş, Cavit Bey’in ise Anadolu vilayetlerinin birinde konumu dâhilinde çalışmaya başlamıştır.³¹⁴

Merkezi idare tarafından Beyrut’a gönderilen paranın tedbirler için harcanması üzerine dönemin valisi Bekir Sami, iki aydan beri memurların ve memur ailelerinin kısmi derecede maaş aldıklarını, paranın bir kısmının memur maaşları için ayrılmasını bir dilekçeyle belirtmiştir. Dâhiliye Nezareti ise Bekir Sami’ye cevap

³¹¹ BOA, Y.PRK.AZJ. 38/75. 06. M. 1317. 17 Mayıs 1899. Yabancı mükelleflerden kapitülasyonlardan dolayı temettü vergisi alınamamıştır. Bu bağlamda verginin yabancıları da kapsamı için patent vergisi uygulanmak istenmiştir fakat başarısız olunmuştur. Mert Cemal Aygün, **Osmanlı Devleti’nde Kazancın Vergilendirilmesi Teşebbüsleri (1907-1914)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2019, ss.41-47.

³¹² BOA, BEO. 1310/98187. 07. M. 1317. 18 Mayıs 1899.

³¹³ BOA, BEO. 1430/107177. 10. N. 1317. 12 Ocak 1900.

³¹⁴ BOA, DH.MKT. 2577/83. 10. L. 1319. 20 Ocak 1902.

olarak, memur maaşlarının ödenmesi için çaba içinde olduklarını fakat maliyenin bir buhran içinde olduğu için memur maaşlarının ödenemeyeceğini aktarmıştır.³¹⁵

Beyrut'un Nablus kazasında Mekatib-i İbtidaiyye yani ilkokul öğretmenleri maaşlarının eksik ve düzensiz yatırıldığından şikâyetçi olmuşlardır. Öğretmenler, Maarif Nezaretine bir dilekçe çekmişlerdir. Dilekçede, maaşların yüz yirmi ile yüz elli kuruşunun eksik ve aylardan beri yatırılmadığı ve böyle giderse ahalinin eski cehaletine geri döneceği yani eğitim işlerinin aksayacağı vurgulanmıştır.³¹⁶

3.4.1. Askerler ve Polisler

Selim Ali Selâm, Beyrut'ta Belediye Başkanlığı görevi yaptığı dönemde asker ve memurlarının iktisadi durumlarını şu sözlerle dile getirmiştir:

“Memleket öyle kötü bir duruma düşmüştü ki aylar geçtiği halde askerler maaşlarını kısmen bile olsa alamıyorlardı. Hatırladığım kadarıyla bir defasında bazı memurların sıkıntısı o raddeye ulaşmıştı ki, Sultana bir dilekçe ile hallerini arz etmekten ve uğradıkları haksızlığı şikâyetten başka çare bulamamışlardı. Ama Mabeyn'in yazışma bölümünde aldıkları cevapta, memur maaşlarının Zât-ı Şahane tarafından verilen bir sadaka ve ihsan olduğunu, dolayısıyla maaş gecikmeleri için haksızlığa uğramamış sayılacakları ve şikâyet haklarının bulunmadığı söyleniyordu.”³¹⁷

Beyrut'ta geçim sıkıntısı çeken diğer bir memur kesimi de askerler ve polisler olmuştur. Asker ve polislerin şikâyetleri II. Meşrutiyet ile birlikte yoğunlaşmaya başlamış ve maaşların eksik ve geç yatırıldığına dair dilekçeler artmaya başlamıştır.

Tablo 24: 1902 Yılına Ait Yıllık Beyrut Polis Memurunun Yıllık Masrafları ve Gelirleri

Masraf Kalemleri	Kuruş
Mahrukat (Odun, Kömür)	2.255
Mualece (İlaç ve Hastahane)	205
Mefruşat (Ev eşyası, Halı, Kilim)	665

³¹⁵ BOA, DH.EUM. 6. Şb. 54/1. 10. Za. 1322. 16 Ocak 1905., DH.ŞFR. 45/139. 10. Za. 1322. 16 Ocak 1905

³¹⁶ BOA, MF.MKT. 1014/33. 22. B. 1325. 31 Ağustos 1907.

³¹⁷ Selâm, **Beyrut Şehreminin Anıları 1908-1918**, a.g.e., s.82.

Elbise	13.938
Kırtasiye ve Gaz	2.681
Toplam Masraf	19.744
Gelir Kalemleri	Kuruş
Maaş	25.363
Harcırah	1.545
Toplam Gelir	26.908

Kaynak: BOA, ZB. 156/80. 26. Za. 1319. 6 Mart 1902.

1902 yılına ait bu belgede yıllık polis maaşı 25.363 kuruş, toplam geliri ise 26.908 kuruş olarak gösterilmektedir. Tablo 24'den de anlaşılacağı üzere 1902 yılında bir polis yıllık maaşıyla geçinebilmektedir. Fakat arşiv belgelerinden yola çıkarak maaş ve geçim sıkıntısı şikâyetlerinin 1908 yılından sonra arttığını ifade edebiliriz.

İlk olarak Trablusşam jandarmaları, her sene kısmi olarak maaşlarının eksik yatırıldığını ve erzak bedelinin belirlenen miktarın altında olduğu bildirmiş ve Beyrut vilayetine şikâyet dilekçesi yazmışlardır.³¹⁸ Daha sonra ise jandarmalar, maaşlarının ve erzak yardımlarının yetersiz olduğu gerekçesini tekrarlayarak istifa edeceklerini bildirmişlerdir. On tane jandarmanın istifa kararı üzerine Beyrut Valisi Nazım, maaşların düzenleneceği süreye kadar piyadeye on mecdiye, süvariye ise on beş mecdiye verilmesini buyurmuştur.³¹⁹

1907 yılında ise Beyrut'ta tezkerelerini alan askerler, paralarının verilememesi üzerine gösteri yapmaya başlamışlardır. Beyrut Valisi Halil ise durumu merkezi idareye bildirerek yirmi bin beş liranın Osmanlı Bankası yoluyla acilen yollanmasını talep etmiştir.³²⁰

Dönemin Beyrut Valisi Edhem, Dâhiliye Nezareti'ne telgraf çekerek, Beyrut'ta fiyatların çok yüksek olmasından dolayı polis ve jandarma istihdamında güçlükler yaşandığını bildirmiş ve maaşlar konusunda acilen bir düzenleme

³¹⁸ BOA, DH.MKT. 1164/63. 22. Ra. 1325. 5 Mayıs 1907.

³¹⁹ BOA, DH.MKT. 2620/85. 5. N. 1326. 1 Ekim 1908.

³²⁰ BOA, Y.PRK..ASK. 245/89. 04. Ra. 1325. 17 Nisan 1907.

yapılmasını talep etmiştir. Jandarma maaşının yedi buçuk mecrediye (1 mecrediye= 20 kuruş), polis maaşının da iki yüz ile üç yüz kuruş olduğu belirtilmiş ve maaşların arttırılması istenmiştir.³²¹

Beyrut'ta görevli polis memurlarının mevcut maaşlarının yetersiz olduğundan dolayı yeni düzenleme sonrası polis ve komiser maaşları arttırılmış ve Zaptiye Nezareti Beyrut'ta görevli bir müdür, dört ikinci sınıf polis, on üç üçüncü sınıf komiser ve doksan dokuz polis memuru için yeni maaşlar belirlemiştir. Müdüre üç bin, ikinci sınıf komiserlere yedi yüz ellışer, üçüncü sınıf komiserlere altı yüz, muavinlere beş yüz ve düz polis memurlarına ise üç yüz kuruş maaş verilmesini emredilmiştir.³²² Fakat 1914 yılına ait bir arşiv belgesinde, polis memurlarının halâ hayat pahalılığından şikâyet ettiğini görüyoruz. Polis memurları, fiyatların çok yüksek olmasından dolayı maaşlarının yetersiz olduğunu ve durumun böyle devam etmesi halinde kırk kadar polisin istifa edeceği bildirmişlerdir.³²³

Asker ve polislerin şikâyetleri sonucunda, 1908-1914 yılları arası Beyrut'ta fiyatların yüksek olduğu ve satın alma gücünün düşük olduğu anlaşılmaktadır. Hem II. Meşrutiyet'in etkisi hem de Birinci Dünya Savaşı koşulları fiyatların yükselmesine ve mali durumun iyice bozulmasına yol açmıştır. Osmanlı'da 1898-1914 yılları arası fiyatlar da toplam %24 artış yaşanmış ve 1913 ve 1914 arasında bu artış daha da hızlanmıştır.³²⁴ Aynı zamanda imparatorluğun güney kesiminde yani Arap vilayetlerinde yaşanan kıtlıklar ve kuraklıklar da fiyat kontrolünü güçleştirmiş ve fiyatlar, tahminlerin üzerinde çıkmıştır.³²⁵ Şevket Pamuk, 1915 yılıyla birlikte piyasaya sürülen kâğıt paraların yıl sonunda 46 milyon lira, savaş sonunda ise 161 milyon lira olduğunu belirtmiş ve kâğıt paranın fazlalaşmasıyla fiyatların 18 kat arttığını vurgulamıştır.³²⁶ Ali Akyıldız ise fiyat artışlarını sadece savaşa değil aynı zamanda kaimenin altın karşısında değer kaybetmesine de bağlamaktadır. Fiyatların

³²¹ BOA, DH.MKT. 2815/87. 27. R. 1327. 18 Mayıs 1909.

³²² BOA, ZB. 334/72. 12.C. 1327. 1 Temmuz 1909.

³²³ BOA, DH.EUM.MH. 256/108. 12. S. 1333. 30 Aralık 1914.

³²⁴ Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, a.g.e., s.137.

³²⁵ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s.50.

³²⁶ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, a.g.e., s.171.

aşırı yükseldiği yerlerde kaimenin değer kaybettiğine dikkat çeken Akyıldız, Beyrut'ta 1917 yılının Mayıs ayında 1 liralık kaimenin altın olarak değerinin 28, Ağustos ayında ise 1 liralık kaimenin altın olarak değerini 18 olarak tespit etmiştir.³²⁷ Dolayısıyla hem siyasi hem de iktisadi koşullar fiyatların yükselmesine sebep olmuş ve memurlar gibi birçok farklı emek kesiminin tepkilerine yol açmıştır.

3.5. Beyrut Kırsalında Vergi Baskısı: Köylü Tepkileri

Osmanlı köylüsünün vergi konusundaki tepkileri ve şikâyetleri ikinci bölümde örnek olaylara dayanarak incelenmişti. Bu başlık altında ise Beyrut özelinde köylülerin vergiyle olan ilişkileri ele alınacaktır. Beyrut'ta da verginin aşırılığından şikâyetçi olan köylüler, tepkilerini dile getirerek belirli bir alternatif ve “gündelik direniş” sergilemişlerdir. Dolayısıyla Beyrut kırsalında bulunan halkın vergi sorununa nasıl tepki verdiği yine örnek olaylar doğrultusunda incelenecektir.

Beyrut'ta köylülerin vergi baskısına karşı geliştirdikleri mücadele yöntemi, iktidarla bağlantı kurmak ve iktidarı muhatap almaktır. Kırsalda yaşayan emeğin, böylesi bir karakteristik tavır benimsemesi aslında köylünün hareketsiz ve pasif kaldığını göstermemektedir. Aksine, köylü sonuca ulaşmak için iktidarla doğrudan bir ilişki içine girmiştir. Örnek olaylardan da anlaşılacağı üzere köylü, kendi arasında konuşup, ortak bir akıl geliştirmiştir. Bu durumu köyün ileri gelenlerinden muhtarın, telgraf çekmesinden veya dilekçe yazmasından anlayabiliriz. Köylülerin şikâyet dilekçesi yazması yaygın bir davranış olarak görülmüş ve bu tip uygulamalar güçsüzlerin alt politikası olarak adlandırılmıştır. Bu konuda J. C. Scott, “İktidar ne kadar tehdit ediciyse, maske o kadar kalındır” diyerek, hâkim olan ile tabi olan arasındaki eşitsizliğin büyümesi ve keyfiyete kaçması durumunda “aşağı tabaka” olarak adlandırılan insanların belirli yöntemler uyguladıklarını vurgulamıştır.³²⁸ Hobsbawm ise geleneksel köylülerin potansiyel olarak çok güçlü olduğunu fakat fiili gücünün sınırlı olduğunu belirtmektedir. Daha farklı bir perspektiften bakan Hobsbawm, bu güç sınırlandırılmasının köylülerin toplumsal aşağılık kompleksinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Aynı zamanda köylülerin siyasallaşmasının ekin

³²⁷ Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, a.g.e., ss.418-422.

³²⁸ Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar*, a.g.e., s.28.

vaktine bağılı olduğunu örneklendirmiştir. 19. yüzyıl İrlanda'sında tarım isyanlarının kötü sonuçlanmasını patatese dayalı bir ekonomiye bağlayan Hobsbawm, bu faktörün de köylü hareketlerinde etkili olabileceğini düşünmüştür.³²⁹

Köylülerin iktisadi durumlar karşısındaki tepkilerine dünyanın farklı yerlerinden örnekler vermek mümkündür. Beyrut'ta gerçekleşen köylü şikâyetleri değerlendirilmeden önce dünyada yaşanan bazı tepkilerden bahsederek karşılaştırma yapılması açısından da faydalı olacaktır. Bu bağlamda en iyi örnek, Scott'ın Malaya pirinç yetiştiricilerinin vergi karşıtı hareketleri gösterilebilir. Scott, Malaya pirinç yetiştiricilerinin resmi İslami aşar vergisinden nefret ettiğini ve bu verginin adaletsiz bir şekilde toplandığını vurgulamıştır. Malaya köylüleri, aşar vergisine karşı herhangi bir protesto, yürüyüş veya grev yapmadan bu uygulamayı neredeyse ortadan kaldırmışlardır. Köylüler bu konuda sahte beyan verme, toprak bildiriminin yapılmaması ve pirincin içine taş atılması gibi yöntemler geliştirerek istenilmeyen durumu yavaşça ortadan kaldırmışlardır.³³⁰ Scott, diğer bir çalışmasında ise 17. ve 18. yüzyıllardaki Fransız köylülerinin vergi karşısındaki tepkilerini ele almış ve bu tepkileri Malaya köylülerinin tepkileriyle karşılaştırmıştır. Bu iki örnek üzerinden vergi tepkilerine hem Hristiyanlık hem de İslam dini açıdan da bakılmıştır. Scott, Fransız köylülerinin de tepkilerinin şiddete dönüşmediğini, sadece gizleme, uymama ve kovuşturmalara birlikte sessiz bir meydan okuma olduğunu belirtmiştir.³³¹

Vergi şikâyetleri, Osmanlı taşrasında ve kırsalında da temel sorunlardan biri olmuştur. Köylünün günlük hayatının önemli bir bölümünü kapsayan vergi, iktisadi bir araç olarak devlet ve köylü arasındaki ilişkiyi belirlemiştir. Köylünün günlük hayatı boyunca amaçladığı ve düşündüğü şey toprağından elde edeceği kazancı ve bu kazancın ne kadar vergilendirileceği olmuştur. Osmanlı'nın da temel iktisadi kazançlarından biri olan vergi, bu bağlamda merkezi idare ve köylüyü çoğu zaman karşı karşıya getirmiştir.

³²⁹ Hobsbawm, *Sıra Dışı İnsanlar: Direniş, İsyan ve Caz*, a.g.e., s.192.

³³⁰ Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar*, a.g.e., s.145.

³³¹ James C. Scott, "Resistance without Protest and without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe", *Comparative Studies in Society and History*, 29,3, 1987, ss. 417-452.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşlar sebebiyle artan ihtiyaçları yanında reformlar ve buhranlar gibi olaylar vergilerde artışın ya da yeni vergiler çıkartılmasının temel sebeplerindendir. Bu duruma en iyi örnek, Tanzimat reformlarının hayata geçirilmesi, 1854 Kırım Savaşı ve 1873 buhranında tarımsal fiyatların düşmesinden dolayı toplanacak vergi gelirlerinin de azalması olmuştur. Tanzimat reformları çerçevesinde ve Kırım savaşının mali ihtiyaçları doğrultusunda köylülerden meşru olmamasına rağmen insan ve hayvan gücü ve askeri birlikler için gıda istenmiştir. Aynı zamanda iltizam, köylünün iktisadi durumunu daha da kötüleştirmiştir. Tanzimat sonrası Suriye bölgesinde dağ köylerinde yaşayan köylüler ağır vergilerden kimi zaman kaçsa da diğer köylüler bu vergileri zorla ödemişlerdir.³³²

Tanzimat sonrası aşar vergisi gelirlerinde 1861/62 yılından 1887/88 yılına kişi başına düşen aşar vergisinde %50 artış görülmektedir. 1906 yılına gelindiğinde ise bu oranın %70'e yaklaştığı anlaşılmıştır. Bu dönemde aynı zamanda 1873 buhranından dolayı tarımsal fiyatların düşük olduğu ve böyle bir dönemde de köylünün parasal gelirlerinde artış olmadığı düşünülürse aşırı vergilendirmenin boyutu ortaya çıkmaktadır.³³³ Bu durumu Beyrut için de ifade etmek mümkündür. 1908 yılında Beyrut'un aşar geliri 15.164.232 kuruş iken 1909 senesi 24.981.291 kuruştur.³³⁴ Aşağıda verilecek olan örnek olaylar da aşar vergisinin aşırılığı, köylü şikâyetleri tarafından kanıtlanmaktadır.

1894 yılında Tartus'tan çekilen bir telgrafta köy muhtarı Halil Mahfuz, köy hasılatının toplandığı halde Safita kaymakamının köy aşarını tekrardan zorla aldığını ifade etmiştir. Aynı zamanda telgrafta köydeki insanların eşyalarının süvariler tarafından gasp edildiği de bildirilmiştir.³³⁵

³³² Moshe Ma'oz, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumu Üzerindeki Etkisi", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İnalıcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Bsk, İstanbul, 2020, ss.267-285.

³³³ Özbek, **İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)**, a.g.e., ss.27-28.

³³⁴ Maliye Bakanlığı, **İhsaiyat-ı Maliye, Maliye İstatistikleri (1885-1909)**, a.g.e., s.80.

³³⁵ BOA, BEO. 425/31845. 22. Z. 1311. 26 Haziran 1894.

Benzer bir şikâyet de Sur kazasından gelmiştir. Sur kazasına bağlı bazı köylerin muhtarları tarafından çekilen telgrafta aşarın zora dayanarak alındığı vurgulanmıştır. Zahirede ve tahıllarda bereket olmadığı halde zorla aşarın alınmasını şikâyet eden muhtarlar, tedbirlerin alınmasını istemişlerdir.³³⁶

Nablus sancağı meclisince yüz bin kuruş olarak belirlenen aşar vergisinin Tobos köylüsüne fazla geldiğinden dolayı yirmi altı kişinin imzasıyla şikâyet dilekçesi yazılmıştır. Verginin fazlalığından dolayı birçok köylü hayvanlarını satmak zorunda kalmış bazıları da göç etmişlerdir.³³⁷

Trablusşam'a bağlı Akkar kazasında ise ipek aşarı ile hububat aşarının mültezim tarafından ayrı ayrı alınması köy ahalisini oldukça kötü etkilemiştir. Köy muhtarı ve ihtiyar heyeti toplanarak Beyrut vilayetine dilekçe çekmişlerdir. Dilekçede, ipek aşarı ile hububat aşarının birlikte alınmasını talep eden köy ahalisi, mültezimler tarafından da zorlandıklarını belirtmişlerdir.³³⁸

³³⁶ BOA, BEO. 633/47473. 6. Z. 1312. 31 Mayıs 1895.

³³⁷ BOA, BEO. 756/56671. 11. L. 1313. 26 Mart 1896.

³³⁸ BOA, DH.MKT. 1254/55. 12. R. 1326. 14 Mayıs 1908, DH.MKT. 1260/84. 12. Ca. 1326. 12 Haziran 1908.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve iktisadi koşullarının emek üzerindeki etkilerini inceleyen bu çalışmada ilk olarak uluslararası literatürde gelişen farklı emek tarihi yaklaşımları ele alınmış ve bu yaklaşımların Osmanlı emek tarihi çalışmalarına yansımaları değerlendirilmiştir. Osmanlı emek tarihi literatürünün yeni yaklaşımlardan etkilendiği görülmektedir; uluslararası alanda olduğu gibi Osmanlı emek tarihinde de farklı emek grupları çalışmalara dâhil edilmiş ve emek tarihinin kapsamı genişlemiştir. Bu çalışmada da emek kavramı daha kapsayıcı bir şekilde ele alınmış ve Osmanlı emek tarihi çalışmalarında ihmal edilen memurlar ve köylüler çalışma içerisinde incelenmiştir.

Mali ve iktisadi koşulların emek üzerindeki etkilerini açıklayabilmek için Osmanlı'da 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında gelişen iktisadi hareketlilik irdelenmiştir. Süreç, hem yabancı sermayenin hem de Osmanlı'nın içsel koşullarıyla değerlendirilmiş ve toplumsal dinamiklerin oluşması, dışsal ve içsel faktörlerle birlikte açıklanmıştır. Toplumsal dinamiklerin tetikleyicisi olarak yabancı sermayenin büyük bir etkisinin olduğu görülmüştür. Yabancı sermayenin imparatorluğa nüfuzu, iktisadi hacmin belirli bir oranda büyümesine sebep olmuştur. Fakat incelenen örnek olaylar, bu büyümenin çalışma hayatını olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir. İşçiler, ücret ve çalışma koşulları, memurlar, hayat pahalılığı ve maaş yetersizliği, köylüler ise vergi aşırılığı ve mülkiyet gibi konularda rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Aynı zamanda Osmanlı işçilerinin, İngiliz ve Hint işçilerle, yaşam ve çalışma koşulları üzerinden karşılaştırılması yapılmış ve her ülkenin özgül iktisadi koşullarına göre değerlendirilmiştir. Karşılaştırma, İngiliz işçilerinin Osmanlı işçilerinden, Osmanlı işçilerinin ise Hint işçilerden daha iyi konumda olduğunu göstermiştir.

Bu çalışmanın temel hipotezlerinden biri Osmanlı'da işçi hareketlerinin sadece sanayileşmiş veya merkezi kentlerde ortaya çıkmadığı, aynı zamanda taşrada da işçi hareketlerinin var olduğudur. Bu bağlamda örnek seçilen Beyrut vilayetinde, işçi hareketleri açısından belirli bir dinamiğin oluştuğu gözlenmiştir. Yabancı sermayenin

etkisiyle birlikte 19. yüzyılın ortalarından itibaren artış gösteren ticarileşme ve ekonomik büyüme, Beyrut'taki çalışma hayatını da olumsuz yönde etkilemiştir. Hatta yabancı sermayenin yoğunlaşmasıyla Beyrut'ta başta liman işçileri olmak üzere yerel halk da sorunlar yaşamış, yabancıların üretim merkezlerinde çalıştırılmasından dolayı birçok kişi işsiz kalmış ve göç etmek zorunda kalmışlardır.

Osmanlı mali koşullarının imparatorluk genelinde yaydığı genel huzursuzluk havası Beyrut'a da hâkim olmuştur. Özellikle memur ve köylülerin mali-iktisadi durumlara karşı verdiği tepkiler, imparatorluk geneliyle benzerlik göstermiştir. Memur maaşlarının hayat pahalılığı karşısında yetersiz kalması istifalara, şikâyet dilekçelerine sebep olmuştur. Aynı zamanda köylüler de vergi aşırılığından şikâyetçi olmuşlardır. İmparatorluğun mali bunalımı sürecinde vergilerin arttırılması köylüleri de olumsuz etkilemiştir. Beyrut'ta bulunan köylüler, aşar vergisinin aşırılığından dolayı geçim sıkıntısı ve göçle karşı karşıya kalmışlardır. İçinde bulunduğu olumsuz durumlarla mücadele eden köylü, merkezi ve yerel idareye şikâyet dilekçeleri yazmıştır.

İncelenen örnek olaylar Osmanlı işçileri, memurları ve köylülerinin, mevcut iktisadi koşulların gidişatına kayıtsız kalmadıklarını göstermektedir. Osmanlı çalışanları ve madunları tepkilerini belirli yöntemlerle dile getirerek mücadele etmişlerdir. Devlet odaklı tarih yazınının iddia ettiğinin aksine, bu çalışmanın bir hipotezi olarak, Osmanlı toplumunun pasif bir karakterde olmadığı anlaşılmış ve çalışma hayatında gerçekleşen tepkiler belirli bir bilincin ve dinamiğin oluştuğunu göstermiştir. Osmanlı taşrasında ve kırsalında bile belirli bir düzeyde toplumsal hareketlilikler gelişmiştir. Rahatsız oldukları konularda yazılan şikâyet dilekçeleri, çoğu zaman köyün ileri gelenleri tarafından merkezi idareye yollanmıştır. Dilekçelerin, köyün ileri gelenleri tarafından yollanması okuma yazma bilgisiyle ilgili olsa da şikâyetlerin bireysel olmadığı, toplu bir şekilde yapıldığı tespit edilmiştir. Köylü kesimin bu tip şikâyet ve tepkileri, kırsaldaki toplumsal bilincin varlığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Başkanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri*

BEO. (Babıali Evrak Odası)

DH. EUM. 6. ŞB. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube)

DH. İ. UM. (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

DH. MKT. (Dahiliye Mektubi)

DH. MUI. (Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Evrakı)

DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı)

DH. TMIK. M. (Dahiliye Tesri-i Muamelat Komisyonu-Muamelat)

DH. TMIK. S. (Dahiliye Tesri-i Muamelat Komisyonu-Islahat)

DH.EUM.MH. (Dahiliye Nezareti Muhasebe Kalemi)

DH.EUM.THR. (Dahiliye Nezareti Tahrirat Kalemi)

DH.H. (Dahiliye Nezareti Hukuk)

HR.H. (Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı)

HR.SFR. 04. (Hariciye Nezareti Paris Sefareti)

HR.SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi)

HR.TH. (Hariciye Nezareti Tahrirat)

İ. DH. (İrade Dahiliye)

İ. HUS. (İrade Hususi)

* Arşiv belgelerinin numara ve tarih bilgileri metin içerisinde gösterilmiştir.

MF. MKT. (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi)

MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları)

Y. A. HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı)

Y. MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı)

Y.PRK..ASK. (Yıldız Askeri Maruzat)

Y.PRK.AZJ. (Yıldız Arzuhal Jurnal)

Y.PRK.UM. (Yıldız Umumi)

ZB. (Zabtiye Nezareti Evrakı)

Kitap, Makale ve Tezler

Ahmed, Feroz: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler”, der. Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Akkaya, Yüksel: **Cumhuriyet’in Hamalları: İşçiler**, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.

Akkuş, Yakup: “Modern Dönem Osmanlı Maliyesine Analitik Bir Bakış”, **İstanbul İktisat Dergisi**, 68, 2018.

Akkuş, Yakup: “Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 40, 2013.

Akkuş, Yakup: “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi Defterlerinden Vergi-i Mahsusa’ya Geçiş”, **Tarih Dergisi**, 65, 1, 2017.

Akyıldız, Ali: **Para Pul Oldu Osmanlı’da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Bsk, 2014.

Aygın, Mert Cemal: **Osmanlı Devleti’nde Kazancın Vergilendirilmesi Teşebbüsleri (1907-1914)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2019.

Aytekin, E. Atilla: “Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the Tanzimat Reforms” **International Review of Social History**, 57, 2012.

Aytekin, E. Atilla: “Tax Revolts During the *Tanzimat* Period (1839–1876) and Before the Young Turk Revolution (1904–1908): Popular Protest and State Formation in the Late Ottoman Empire”, **The Journal of Policy History**, 25, 3, 2013.

Aytekin, E. Atilla: **Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri, 1848-1922**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007.

Balsoy, Gülhan: “Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken 20. Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası”, **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi**, Der. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Bayar, Yener: **1873-1875 Orta Anadolu Kıtılgı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Bayazıdoğlu, Hayriye: **Salnamelere Göre Beyrut (H. 1310/ M. 1893- H.1326 / M. 1908)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Bayraktar, Uğur Bahadır: ‘’ Tanzimat’ta Devlet ve Aşiretin Ötesinde Diyarbakır’da İktisadi Mücadele ve Aktörlere Bir Bakış’’, **Toplum ve Kuram**, 4, Güz, 2010.

Beinin, Joel: **Modern Ortadoğu’da İşçiler ve Çiftçiler**, Çev. Defne Karakaya, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.

Benlisoy, Stefo: **İstanbul’un İrgatları II. Meşrutiyet’te Sosyalist Bir İşçi Örgütü**, İstos Yayın, İstanbul, 2018.

Berber, Engin: “İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri”, **European Journal of Turkish Studies**, 11, 2010.

Bhattacharya, Sabyasachi: “History from Below”, **Social Scientist**, Vol.11, No.4, 1983.

Boratav, Korkut Ökçün A. Gündüz: , Pamuk, Şevket: “Ottoman Wages and the World-Economy, 1839-1913”, **Review (Fernand Braudel Center)**, 8, 3, 1985.

Brecher, Jeremy:, **History from Below: How to Uncover and Tell the Story of Your Community, Association, or Union**, West Cornwall, Stone Soup Books, 2018.

Broadberry, Stephen: “Bishnupriya Gupta, Indian Economic Performance and Living Standards: 1600–2000”, **A New Economic History of Colonial India**, Der. Latika

Chaudhary, Bishnupriya Gupta, Tirthankar Roy, Anand V. Swamy, **A New Economic History of Colonial India**, Routledge, New York, 2016.

Broadberry, Stephen: Bishnupriya Gupta, “The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500-1800”, **The Economic History Review**, 59, 1, 2006.

Bruinessen Martin van: **Ağa, Şeyh, Devlet**, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, 8.Bsk, İstanbul, 2013.

Caunce, Stephen: **Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi**, yay. haz. Ayşe Ozil, Çev. Bilmez Bülent Can, Alper Yalçınkaya, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Cezar, Yavuz: **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi 18.yy dan Tanzimat’a Mali Tarih**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Chakrabarty, Dipesh: “A Small History of Subaltern Studies”, A Companion to Postcolonial Studies, Ed. Henry Schwarz and Sangeeta Ray, **Blackwell Publishing**, 2005.

Chakrabarty, Dipesh: **Rethinking Working-Class History: Bengal,1890-1914**, Princeton University Press, 2000.

Chakravarty, Srijita: “Children Employed in the Tea Plantations of Assam 1880-1930”, **Proceedings of the Indian History Congress**, 75, Platinum Jubilee 2014.

Chatterjee, Partha: “Agrarian Relations and Communalism in Bengal, 1926-1935”, **Subaltern Studies I Writings on South Asian History and Society**, Ed. Ranajit Guha, Oxford University Press, 1982.

Chibber, Vivek: **Post-Kolonyal Teori ve Kapitalizmin Hayaleti**, Çev. Afife Yasemin Yılmaz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

Clark, Gregory: “The Condition of the Working Class in England, 1209–2004”, **Journal of Political Economy**, 113, 6, 2005.

Clark, Gregory: **Fukaralığa Veda Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi**, Çev. Egemen Demircioğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Cody, David :“Child Labor”, **Victorian Web**, (Çevrimiçi), <https://victorianweb.org/history/hist8.html>, 26 Nisan 2019.

Crafts, N. F. R.: “English Workers' Real Wages During the Industrial Revolution: Some Remaining Problems”, **The Journal of Economic History** ,45, 1, 1985.

Cuinet, Vital: **Syrie, Liban et Palestine**, Paris, 1896.

Çadircı, Musa: “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler 1840-1856”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Bsk, İstanbul, 2020.

Çakır, Coşkun: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, 3.Bsk, İstanbul, 2012.

Çelik, Birten: **Türkiye’de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1999.

Çelik, Kürşat: **Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010.

Çetinkaya, Y. Doğan: ” ‘Sefaletten İhyaya’: Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, E. P. Thompson ve Yeni Kuşak Çalışmalar”, **Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar**, yay. haz.: Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Çetinkaya, Y. Doğan: **1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Dereci, Şeyma: **Dünya-Ekonomi Sistemi Bağlamında XIX. Yüzyılda Beyrut Limanı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ, 2019.

Eldem, Vedat: **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

Eldem, Vedat: **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Emrence, Cem: **Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek**, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Engels, Friedrich: **İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu**, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1997.

Engels, Friedrich: **Köylüler Savaşı**, Çev. Kenan Somer, Ankara, Sol Yayınları, 1999.

Erdoğan, Necmi: ‘Devleti İdare Etmek Maduniyet ve Düzenbazlık’, **Toplum ve Bilim**, 83, 2000.

Erişçi, Lütfü: **Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi**, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1997.

Erler, Mehmet Yavuz: **Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)**, Libra Kitap, İstanbul, 2010.

Faroghi, Suraiya: **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. E. Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Fawaz, Leila Tarazi: **Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut**, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts London, England, 1983.

Feinstein, Charles H.: ‘Pessimism Perpetuated: Real Wages and the Standard of Living in Britain during and after the Industrial Revolution’, **The Journal of Economic History**, 58, 3, 1998.

Fındley, Carter V. : **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev. Gül Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.Bsk, 2016.

Firro, Kais: “Silk and Socio-Economic Changes in Lebanon, 1860–1919”, **Essays on the Economic History of the Middle East**, der. Elie Kedourie, Sylvia G.Haim, Middle Eastern Studies Occasional Publications, 1988.

Fişek, Kurthan: **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara, Doğan Yayınları, 1969.

Genç, Mehmet: “Mukataa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 31, 2006.

Gouldner, A. W. : “Stalinism: A Study of Internal Colonialism”, **Telos**, 1977.

Guha, Ranajit: **Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India**, Oxford University Press, 1983.

Guy, Donna J.: “The Rural Working Class in Nineteenth-Century Argentina: Forced Plantation Labor in Tucumán”, **Latin American Research Review**, Vol. 13, No. 1, 1978.

Gülmez, Mesut: “Tanzimat’tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi C. 3**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Gündoğan, Nilay Özok : “Sınırı Vergilendirmek, ‘Geri Kalmış’ı Yönetmek Kürdistan’da Modern Osmanlı Devleti’nin İnşası, 1840-1860”, **Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013.

Güran, Tefik: “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, der.Halil İnalcık, Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.

Güran, Tefik: “Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 49, 1998.

Güran, Tefvîk: **19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Güran, Tefvîk: **Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Gürboğa, Nurşen: “Emek, Sermaye ve Mekân Üretimi Zonguldak Kömür Havzasında Amele Köyleri Projeleri”, **Toplumsal Tarih**, 164, 2007.

Güzel, Şehmus: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Hareketi ve Grevler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi C. 3**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Güzel, Şehmus: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi C. 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Hadar, Gila: “Selanik’te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile”, **Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih**, Der. Amila Butuovic ve Irvin Cemil Schick, Çev. Güliz Erginsoy, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Haddad, Mahmoud: "Ottoman Economic Nationalism in the Press of Beirut and Tripoli (Syria) at the End of the Nineteenth Century." **The Economy as an Issue in the Middle Eastern Press. Vienna and Berlin: LIT Verlag GmbH**, 2008.

Hanssen, Jens: **Fin de Siècle Beirut The Making of an Ottoman Provincial Capital**, Clarendon Press Oxford, 2005.

Hobsbawm Eric J. : **İlkel Asiler, 19. Ve 20. Yüzyıllarda Toplumsal Hareketin Arkaik Biçimleri Üzerine İncelemeler**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Hobsbawm, E. J.: **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Hobsbawm, Eric: “Sunu”, Friedrich Engels, **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu**, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1997.

Hobsbawm, Eric: **Sıra Dışı İnsanlar: Direniş, İsyan ve Caz**, Çev. Işıtan Gündüz, İstanbul, Yordam Kitap, 2.Bsk, 2016.

Holtzman, Benjamin: Craig Hughes, “Points of Resistance and Departure: An Interview with James C. Scott”, **Upping the Anti Journal**, 11, 2010, (Çevrimiçi) <https://uppingtheanti.org/journal/article/11-points-of-resistance-and-departure-an-interview-with-james-c.-scott>

Humphries, Jane: “Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution”, **The Economic History Review**, 66, 2, 2013.

Issawi, Charles: **The Economic History of Turkey, 1800–1914**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1980.

İnalcık, Halil: “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Belleten**, 28, 112, 1964.

İnalcık, Halil: “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Bsk, İstanbul, 2020.

İssawi, Charles: **The Fertile Crescent 1800-1914(A Documentary Economic History)**, Oxford University Press, New York, 1988.

Jary, David, Jary, Julia: **Collins Dictionary of Sociology**, Collins, 2005. (Çevrimiçi),

<https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/free+wage+labour> , 26 Ekim 2020.

Joshi, Chitra: **Indian Labour and Its Forgotten Histories**, Permanent Black, India, 2003.

Kabadayı, M. Erdem, Creasey, Kate Elizabeth: “Working in the Ottoman Empire and in Turkey: Ottoman and Turkish Labor History within a Global Perspective”, **International Labor and Working-Class History**, No.82, 2012.

Kabadayı, M. Erdem: “Working for the State in Factory in İstanbul: The Role of Factory Workers Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire”, **Unpublished PhD Thesis**, Ludwig-Maximilians-Universität, München, 2008.

Karakışla, Yavuz Selim: “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 Grevleri”, **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz 1998.

Karakışla, Yavuz Selim: “Osmanlı Sanayi İşçisinin Doğuşu 1839-1923”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, der. Donald Quataert ve E. J. Zürcher İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Karakışla, Yavuz Selim: **Osmanlı İmparatorluğunda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti(1916-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Karamürsel, Ziya: **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Kaye, Harvey J. : **İngiliz Marksist Tarihçiler**, Çev. Arife Köse, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

Kenanoğlu, M. Macit: “1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, 1, 2006.

Kerr, J.: “Working Class Protest in 19th Century India: Example of Railway Workers”, **Economic and Political Weekly** , 20, 4, 1985.

Keyder, Çağlar: **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 3.Bsk, 2016.

Kırlı, Cengiz: “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol”, **Toplum ve Bilim**, 83, 2000.

Kurt, Mustafa, Kuzucu, Kemalettin, Çakır, Baki, Demir, Kemal: “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, **OTAM**, 40 /Güz 2016.

Labaki, Boutros: **Introduction A L’histoire Economique Du Liban Soie Et Commerce Exterieur En Fin De Periode Ottomane: 1840-1914**, Beyrouth, 1984.

Linden, Marcel van der: **Workers of the World: Essays Toward a Global Labor History**, Vol.1, Brill, 2008.

Linden, Marcel van der: “The Promise and Challenges of Global Labor History”, **International Labor and Working-Class History**, No.82, 2012.

Lindert, Peter H.: and Williamson, Jeffrey G.: “English Workers’ Living Standards During the Industrial Revolution: A New Look,” **The Economic History Review**, 36, 1, 1983.

London, Jack: **Uçurum İnsanları**, Çev. Yiğit Yavuz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Ma'oz, Moshe: “Tanzimat’ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumu Üzerindeki Etkisi”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Der. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Bsk, İstanbul, 2020.

Makal, Ahmet: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.

Makdisi, İlham Khuri: **The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860–1914**, University of California Press, London, 2010.

Mansel, Philip: **Levant, Akdeniz’de İhtişam ve Felaketler**, Çev. Nigâr Nigâr Alemdar, Everest Yayınları, 2011.

Marx, Karl: **Louis Bonaparte’ın On Sekiz Brumaire’i**, Çev. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Morgan, Carol E.: **Women Workers and Gender Identities 1835 – 1913: The Cotton And Metal Industries in England**, Routledge, Routledge Taylor&Francis Group, 2013.

Nacar, Can: “Yükselen Bir Liman Kentinde Ekonomik Pastayı Paylaşmak: 20. Yüzyılın Başında Mersin’de Rekabet, Çatışma ve İttifaklar”, **Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, Sayı III/1 – Temmuz 2017.

Nacar, Can: **Labor and Power in the Late Ottoman Empire, Tobacco Workers, Managers and State 1872-1912**, Palgrave Macmillan, Cham, 2019.

Nacar, Can: “20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti”, **Kebikeç**, 41, 2016.

Nacar, Can: “20. yüzyılın Başında Samsun Limanında Çalışmak: Serbest Ticaret ve Nöbet Usulü Tartışması”, **Toplum ve Bilim**, 136, 2016.

Nacar, Can: “İstanbul Gurbetinde Çalışmak ve Yaşamak”, **Toplumsal Tarih**, 245, 2014.

Nacar, Can: “Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar 1905 Kavalalı Grevi”, **Toplumsal Tarih**, 213, 2011.

Nacar, Can: “Working Class in Turkey During the World War II Period: Between Social Policies and Everyday Experiences”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.

Oktar, Tiğınçe: **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi**, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1998.

Orkunoglu, Yener: **Marksizm, Milliyetçilik ve Demokratik Ulus**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.

Ortaylı, İlber: “19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar”, **Osmanlı Araştırmaları**, 4, 1984.

Ortaylı, İlber: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

Owen, Roger: “1840-1914 Döneminde Lübnan’da İpek Dokuma Endüstrisi. Çevre Topluluklarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma”, **Toplum ve Bilim**, 23, 1983.

Özbek, ‘Nadir’:II. Meşrutiyet İstanbul’unda Dilenciler ve Serseriler’’, **Toplumsal Tarih**, 64, 1999

Özbek, Nadir: ‘‘Tanzimat Devleti, Vergi Sistemi ve Toplumsal Adalet, 1839-1908’’, **Toplumsal Tarih**, 252, 2014.

Özbek, Nadir: **İmparatorluğun Bedeli Osmanlı’da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015.

Özbek, Nadir: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)**, İletişim Yayınları, 6. Bsk, İstanbul, 2016.

Özden, Barış Alp: “Working Class Formation in Turkey, 1946-1962”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi ATA, 2011.

Özmağas, Utku “Gündelik Direniş ve Direnişin Koordinatları”, **Alternatif Politika**, 11,3, 2019.

Özmucur, Süleyma Pamuk, Şevket: “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, **The Journal of Economic History**, 62, 2, 2002.

Özveren, Y. Eyüp: ‘‘Beyrut’’, **Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)**, der. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Pamuk, Şevket **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 4.Bsk, 2017.

Pamuk, Şevket: ‘‘Economic Growth in Southeastern Europe and Eastern Mediterranean, 1820-1914’’, **Economic Alternatives**, 3, 2016.

Pamuk, Şevket: “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi C. 3**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Pamuk, Şevket: “19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaret İstatistikleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, der., Halil İncılık, Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000.

Pamuk, Şevket: **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Pamuk, Şevket: **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 9. Bsk, 2018.

Parthasarathi, Prasanna: “Rethinking Wages and Competitiveness in the Eighteenth Century: Britain and South India”, **Past & Present**, 158, 1998.

Port, Andrew: “History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory”, Wayne State University, Detroit, MI, USA, **International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences**, Vol.11, 2015, ss.108-113.

Quataert, Donald: “Doing Subaltern Studies in Ottoman History”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.40, No.3, 2008.

Quataert, Donald: “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, yay haz: Mehmet Seyitdanlıoğlu, Halil İncılık, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006.

Quataert, Donald: “The Age Reforms, 1812-1914”, Halil İncılık ve Donald Quataert, Der, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire**, Cambridge University Press, 1994.

Quataert, Donald: “Fabrika Bacalarından Tüten Dumanlar”, **Selanik (1850-1918) “Yahudilerin Kenti” ve Balkanların Uyanışı**, haz. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, 2. Bsk., İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Quataert, Donald: “Labor and Working Class History During the Late Ottoman Period, c. 1800-1914”, **Tukish Studies Association Bulletin**, Vol. 15, No. 2, 1991.

Quataert, Donald: “Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922”, **International Labor and Working-Class History**, No. 60, 2001.

Quataert, Donald: “Ottoman Workers and the State, 1826-1914”, Ed. Zachary Lockman, **Workers and Working Classes in the Middle East Struggles, Histories, Historiographies**, State University of Newyork Press, Albany, 1994.

Quataert, Donald: “Selanik’teki İşçiler, 1850-1912”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, der. Donald Quataert ve E. J. Zürcher İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Quataert, Donald: “Sonsöz”, **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi**, Der. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett, Çev. Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Quataert, Donald: **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908**, Çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Quataert, Donald: **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Roy, Tirthankar: “The Growth of a Labour Market in the Twentieth Century”, **A New Economic History of Colonial India**, Der. Latika Chaudhary, Bishnupriya Gupta, Tirthankar Roy, Anand V. Swamy, Routledge, New York, 2016.

Roy, Tirthankar: **The Economic History of India 1857–2010**, Oxford University Press, 2020.

Sarç, Ömer Celâl: Tanzimat ve Sanayimiz, **Tanzimat I**, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1940.

Sarıkaya, İbrahim: “Marksizm ve Emek Tarihçiliği: Kültürel Dönemecin Sisi Dağılırken”, **Praksis**, 44-45, 2019.

Scalmer, Sean: “Experince and Discourse: A Map of Recent Theoretical Approaches to Labour and Social History”, **Labour History**, No.70, 1996.

Scott, James C. : **Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

Scott, James C. : **Weapons of the Weak, Everyday Forms of Peasant Resistance**, Yale University Press, 1985.

Scott, James C: “Resistance without Protest and without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe”, **Comparative Studies in Society and History**, 29,3, 1987.

Selâm, Selim Ali: **Beyrut Şehreminin Anıları 1908-1918**, Haz. Hassân Ali Hallâk, Çev. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul, 2009.

Sencer, Oya: **Türkiye’de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Yayınevi, 1969.

Sharpe, Jim: “Aşağıdan Tarih”, **Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıları**, Der. Peter Burke, Çev. Turgay Sivrikaya, İstanbul, Isık Yayınları, 2020.

Smith, Anthony D. : “Nationalism and Classical Social Theory”, **The British Journal of Sociology**, Vol.34, No.1, 1983.

Solomon, Samuel: **The living standards of Tyneside coal miners, 1836-1862**, University of York, Economis, 2014.

Sülker, Kemal: **Türkiye’de Sendikacılık**, İstanbul, Sendika Kültürü Serisi No: 1, 1955.

Şanda, Hüseyin Avni: **1908’de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935.

Tachjian, Vahe:” Yerel Anlatılar ile Genel Anlatıları Birleştirmek Osmanlı Palusu’nda Ermenilerin Hayatı”, Çev. Altuğ Yılmaz, **Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013.

Terzibaşoğlu, Yücel, Kaya, Alp Yücel: “ 19. Yüzyılda Balkanlar’da Toprak Rejimi ve Emek İlişkileri”, **İktisat Tarihinin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar**, Der. Ulaş Karakoç, Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Thompson, E.P.: **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, 4. Bsk, İstanbul, Birikim Kitapları (İletişim Yayınları) , 2015.

Toprak, Zafer: **Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908- 1946**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Tuğluca, Murat: **XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Bsk, Ankara, 2020.

Türkdoğan, Orhan: **Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi İdeolojiler ve Köylü Hareketleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserler Dizisi, 106, Ankara, 1988.

Uzun, Ahmet: “Tanzimat Döneminde Vergilere İlişkin Temel Sorunlar 1840-60”, **İ.Ü. Maliye Araştırmaları Konferansları**, 39, 2001.

Varlık, M. Bülent: “Osmanlı Devleti’nde Madenlerde Çalışma Koşulları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi** C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul. 1985.

Vatter ,Sherry: “Şam’ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, der. Donald Quataert ve E. J. Zürcher İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Vito, Christian G. De: “New Perspectives on Global Labour History. Introduction”, **Workers of the World**, Vol.1, No.3, 2013.

Wallerstein, Immanuel, Decdeli, Hale, Kasaba, Reşat: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci”, **Toplum ve Bilim**, 23, 1983.

Wolf, Eric R. : **20. Yüzyılda Köylü Savaşları**, Çev. Cem Somel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Yıldırım, Kadir: **Osmanlı’da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 3.Bsk, 2017.

Yıldırım, Kadir: “19. Yüzyıl ve Sonrasında Mali Kriz ve Hayat Pahalılığı Kısacasında Osmanlı Memurları ve İş Bırakma Eylemleri”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 32, 2015.

Yıldırmar, Sinan: ‘‘Köylüler, İşçiler ve Köylü-İşçiler’’, **Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar**, yay. haz.: Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Yılmaz, Sezen: **Birinci Dünya Savaşın Dönemi’nde Kadınların Çalışma Hayatına Katılımı: Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa Ülkelerinin Karşılaştırılması**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

